

DR GRÓF APPONYI ALBERT

EMLÉKIRATAI

MÁSODIK KÖTET

1899—1906

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1934

TARTALOM

	Oldal
Berzeviczy Albert: Bevezetés	7
Előszó	13
Tervrajz	19

I. rész.

A Széll Kálmán-éra.

I. Az Emlékiratok I. kötetének tartalmi összefoglalása	23
II. Széll Kálmán kormányának jellemzése. Első találkozások a trónörökössel. Az interparlamentáris unió	35
III. A képviselőház elnöki székében. Párizsi élmények. A Széll-féle választások. A volt nemzeti párt elhelyezkedése a szabadelvű pártban. A szociális és a nemzetiségi kérdés	44
IV. Az új nemzeti párt programja	65
V. A Széll-kormány politikájának általános jellemzése. A katonai javaslatok. Magyar katonai követelések. Ferenc József állásfoglalása velük szemben	70
VI. Az elnöki székben, szemben a katonai javaslatokkal és az obstrukcióval. Kihallgatáson Ferenc Józsefnél. Széll Kálmán bukása	89

II. rész.

Széll Kálmán lemondásától a koalíciós kormány berendezkedéséig.

I. Gróf Tisza István meghiusult kabinetalakítási kísérlete. Gróf Khuen-Héderváry Károly kineveztetése és lemondása. A 9-es bizottság munkája. Tisza első miniszterelnöksége. Lemondás az elnöki méltóságról. Önkritika az elnöki működésről. Az elnöki jogkör	99
II. Kilépés a szabadelvű pártból. A nemzeti párt újraalakítása, ennek reménytelensége. Pitreich közös hadügyminiszter nyilatkozata az osztrák delegációban, ennek visszhangja a magyar képviselőházban	110
III. Az interparlamentáris unió st.-louisi közgyűlése 1904 őszén. Amerikai benyomások	116

	Oldal
IV. Az ugrai levél. A november 18-i szavazás. Az országgyűlés feloszlata	133
V. A választások kiírása. Belépés a függetlenségi pártba. A választások eredménye	140
VI. Gróf Tisza István lemondása. A Fejérváry-kormány kinevezése. A koalíció vezérférfiainak bécsi audienciája. Az általános választójog a Fejérváry-kormány programjában	146
VII. Tárgyalások a király és a koalíció vezérférfiai között. Megegyezés. A koalíciós kormány kinevezetése. A király hadügyi felségjogai és a magyar parlamentarizmus gyöngesége	160
VIII. A magyar nemzet földrajzpolitikai helyzete. Kossuth dunai konföderációs terve. Nyugati vagy keleti orientáció. A Habsburg-uralom mérlege	169
IX. A koalíciós kormány nehézségei. Elítélő külföldi közvélemény a magyar nemzeti törekvésekről. A walesi herceg, VII. Edvard angol király, mint kivétel	179
X. A koalíciós kormány által elrendelt választások eredménye	189
XI. Családi körülmények	192
Függelék: Az 1918 őszén bekövetkezett összeomlás előzményei	195

BEVEZETÉS.

A magyar országgyűlés képviselőháza gróf Apponyi Albert nyolcvanötödik születésnapja alkalmából 1931. évi május hó 28-án elnöke javaslatára egyhangúlag elhatározta, hogy nagy hazánkfiát felkéri emlékiratai megírására s azok kiadását biztosítja.

Almásy László képviselőházi elnök előterjesztésének erre vonatkozó része így hangzik:

„Az t. Képviselőház, egyértelműleg megállapíthatjuk, hogy egyrészt a jövő történetírásnak igen nagy érdekei fűződnek ahhoz, hogy az a nagy szellemi kincs, amelyet a nagy államférfiú több mint félszázados politikai pályafutása alatt a bel- és külföldi politikai eseményekből összegyűjthetett, a nemzet számára biztosított és hozzáférhetővé tétessék, másrészt, hogy az ország érdekében áll az, hogy gróf Apponyi Albertnek úgy hazánkban, mint azon kívül, úgyszólván széles e világon kifejtett közéleti működéséből származó tapasztalatai és az általa átélt események adatai maga gróf Apponyi Albert által hitelesen összeállíttassanak és feldolgoztassanak, éppen ezért javaslom a t. Háznak, méltóztassék kimondani, hogy a Ház teljes bizalommal felkéri magát a leghivatottabb egyént, gróf Apponyi Albertet, hogy a Mindenható kegyelméből életének még hátralevő idejében ezt a jelen és a jövő nemzedék okulására szolgáló írásművet az ő jó és balsorsban osztályos társának, hitvesének szeretetteljes segítségével alkossa meg és ezzel a kinccsel hitben, tudásban erősítse meg nemzetét abban a meggyőződésben, hogy a magyar igazság ereje győzni fog és ő, aki a pátriárkakor tudós tapasztalataival és az egész világot

ismerő széleskörű tudásával ítéli meg a nemzet ezidőszerinti szerencsétlen sorsát, ifjúi reménységgel, a férfiú sziklaszilárd meggyőződésével és az általa átélt nagy idők tapasztalatai alapján Istenbe és a nemzetbe helyezett határtalan bizalommal látja a régi Nagy-Magyarország újjászületését.“

A határozattá emelt elnöki javaslat további része az anyagi eszközökről gondoskodik, melyek gróf Apponyi Albertnek és nejének e feladat teljesítése céljából rendelkezésére bocsátandók.

Mikor, kevesebb mint két évvel e határozat meghozatala után, 1933. évi februárius 7-én nagy hazánkfia nemzetünk érdekében folytatott feledhetetlen küzdelmei utolsó harcterén, Genfben váratlanul elhunyt, fennkölt szellemű hitvese mihelyt hazatért s itt férje hátrahagyott írásait rendezhette, a kiadásra szánt emlékiratokat a képviselőház határozatának megfelelően beszolgáltatva a képviselőház elnökének, ki azokat 1933. évi szeptember hó 25-ről 2823. szám alatt kelt átíratával Akadémiánkhoz küldte át azzal a megkereséssel, hogy azok közzétételéről gondoskodják.

Az Akadémia kötelességének tartotta e megbízásnak megfelelni s a maga részéről hozzájárulni a kegyelet ama tényének megvalósulásához, melyet a magyar képviselőház, mint a nemzetakarát kifejezője célbavett. Annál inkább érezte magát Akadémiánk erre kötelezve, mert az ő kiadásában jelennek meg a gróf Tisza István hátrahagyott iratainak, beszédeinek és leveleinek kötetei és mert oly államférfiaknak, mint Apponyi és Tisza, írott hagyatéka nem csupán az ő életükben vallott pártpolitikai irány kifejezője, mellyel természetesen az Akadémia nem azonosíthatja magát, hanem elhunytuk percével a magyar történetírás anyagává változik, melyet összegyűjteni és közrebocsátani kétségtől az Akadémia feladatkörébe tartozik. Ezt a feladatot a Tisza irodalmi hagyatéka nézve tulajdonképpen a Tisza István-Emlékbizottság s annak megbízásából Akadémiánk főtítkára, mint a tragikus véget ért nagy államférfiú miniszterháza és benső barátja teljesítette és teljesíti.

A most átvett írásmű vizsgálata az Akadémiát csak hamar meggyőzte afelől, hogy a feladat, amelyre kötelességszerűen vállalkozott, nem könnyű s hogy annak leglelküismeretesebb teljesítése sem fogja az olvasóközönség minden várakozását kielégíteni s nem fog teljesen megfelelni annak a nagy nemzeti célnak, melyet a képviselőház határozata körvonalozott.

Gróf Apponyi Albert tudvalevőleg 1922-ben adta ki először emlékiratait „Ötven év, ifjúkorom, huszonöt év az ellenzéken“ cím alatt egy 252 lapra terjedő kötetben, melynek előszavát már 1918 végén írta meg s mely ifjúkori visszaemlékezésein kívül politikai pályáját és elméneit tárgyalta egészen a múlt század végéig, tulajdonképpen a báró Bánffy Dezső kormányának visszaléptéig. Őt a múltba való visszatekintésre az elvesztett háborút követő nemzeti katasztrófánk indította, melynek hatása alatt — bár nem akart nemzetünk jövője iránt kétségbeesni — mindenesetre egy nagy nemzeti korszakot kellett lezárultnak éreznie s hivatottságot kellett magában éreznie, hogy e korszak megítéléséhez, mint annak egyik főszereplője is, visszaemlékezései közlésével hozzájáruljon.

Könyvének ránézve váratlanul nagy sikere volt; négy év alatt két újabb kiadást ért el. A harmadiknak, mely 1926-ban jelent meg, az első kiadást valamivel meghaladó terjedelemben, előszavában, melyet az 1926. év Szent István-napján írt meg, hangsúlyozta, hogy a közönség érdeklődéséből buzdítást merít arra, hogy — amikor közvetlen feladatai meg fogják engedni — a folytatás megírását munkába vegye; határidőt azonban nem mondhat, mert előkészítő munkát is kell végeznie. Mindnyájan tudjuk, hogy a feledhetetlen államférfiú élete utolsó éveinek mily nagy részét volt kénytelen hazája ügyének buzgó és önfeláldozó szolgálatában a külföldön tölteni s ez magyarázza meg, hogy — amit a jelen kötet előszava kétségtelenné tesz — az emlékiratok folytatásához tulajdonképpen csak a képviselőház lelkes fölkérésének vétele után fogott hozzá.

Mindazonáltal Apponyi, bízva a Gondviselésben, mely oly kivételesen hosszúra nyújtotta életét és munkaképes-

ségét és áthatva a nemzettől ráruházott feladat fontosságának tudatától, mint azt az itt közlött „Előszó” és „Tervrajz” tanúsítja, nagy mű megírására készült, mely nemcsak folytatása lett volna a tíz év előtt befejezett első kötetnek s esetleg egy második és harmadik kötetre terjedt volna ki, hanem bizonyos tekintetben kiegészítene is az első kötetben mondottakat, az időközben szerzett tapasztalatok szempontjából, s egyúttal — a politikai végrendelet egy nemeként — megvilágítása hazánk multja és jövője nagy problémáinak.

Sajnos, ez a nagyszabású terv a sors mostohasága következtében csak vajmi kis részben valósulhatott meg: a toll már úgyszólván a munka kezdetén kihullott az író kezéből. Csak töredék tehát az, amit nyújthatunk, s még az is hiányos, mert a kézirat néhány lapja föltalálható nem volt s a meglevő kéziratban is némi hézagok mutatkoztak, melyeket a sajtó alá rendezéssel megbízott tagtársunk, dr. Nagy Miklós a legnagyobb lelkiismeretességgel pótolni igyekezett, egyúttal jegyzetekkel nyújtva az olvasónak az itt-ott szükséges fölvilágosításokat.

A történetek folyamatos elbeszélése az első kötet végén tárgyalt időponttól, vagyis a báró Bánffy Dezső kormányának visszalépésétől kezdve az úgynevezett koalíciós kormány működésének kezdetéig terjed, vagyis 1899 tavaszától 1906 közepéig, tehát alig több mint hét évet karol fel.

A képviselőház idézett határozata arra mutat, hogy a nemzet várakozása arra is irányult: Apponyitól magától hallani az elbeszélését azoknak a tapasztalatoknak, melyeket ő külföldön szerzett s ezek sorában mindenestre azoknak a küzdelmeknek is, melyeket a nemzet az elvesztett háború után az ő vezetése alatt előbb a feldarabolás veszélyének elhárítása, majd utóbb a rajta elkövetett igazságtalanság jóvátétele érdekében folytatott. Erre nézve nagy hazánkfia, úgy látszik, kezdettől fogva némileg eltérő álláspontot foglalt el, mert Emlékiratai első kötetének harmadik kiadásához 1926-ban írt előszavában azt írta, hogy „a háború éveiről és a békekötés körülményeiről mást, mint közismert dolgokat, alig tudok elmon-

dani". Ennek ellenére Apponyi egy rendkívül érdekes és tanulságos visszaemlékezésben megírta a vezetése alatt állott magyar békedelegáció emlékezetes szerepét 1920 elején a francia külügyminisztériumban összegyűlt úgynevezett békekonferencia előtt, ez azonban — sajnálatunkra — kevéssel ezelőtt egy más kiadványban látott napvilágot.

Mi azt a kézirati anyagot, amelyet mint a nagy férfiú hátrahagyott emlékiratait, rokonlelkű özvegyétől a képviselőház közvetítésével átvettünk és amely itt először kerül nyilvánosságra, gondosan összeállítva, minden hozzátétel vagy elhagyás nélkül közrebocsátjuk s ezzel feladatunkat teljesítettnek tekintjük.

Más, éspedig fölötté fontos feladat volna a gróf Apponyi Albert beszédeinek s esetleg levelezésének is összeállítása és közlése, mely életének, működésének s korának megismerése szempontjából lényeges kiegészítése volna csonkán maradt emlékiratainak.

Ami különösen szónoki szerepét illeti, mely bizonyára legmaradandóbb hatással lesz az utókorra, az ő beszédeinek első gyűjteménye 1896-ban Benedek Elek szerkesztésében jelent meg két kötetben; e gyűjtemény majdnem kizárólag parlamenti beszédeket tartalmaz az 1872—1890. évekből. Egy későbbi, kisebb gyűjteményt a „Magyar Könyvtár“ kettős füzeté gyanánt Körösi Henrik állított össze 1900-ban; ebben már egy francia nyelven tartott beszéd is foglaltatik. A Pethő Sándor Apponyiról írt könyvének 1931-i francia kiadása 11 francia beszédét hozta Apponyinak, jobbára olyanokat, melyeket a Nemzetek Szövetségének közgyűléseiben tartott meg. Külön füzetekben jelentek meg egyes előadásai és beszédei, ezek között külföldiek is.

Legfontosabb volna összeállítani és kiadni azon a nyelven, melyen elmondattak s lehetőleg magyar fordításban is Apponyinak mindazokat a beszédeit, melyeket hazánk érdekében az évek hosszú folyamában különböző külföldi és nemzetközi testületekben és gyűlekezetekben tartott. Egy ily gyűjtemény ismertetné csak meg egész nagyságában azt a megbecsülhetetlen szolgálatot, melyet

a mi korunknak ez a legnagyobb magyarja hazájának a legválságosabb körülmények között tett. Azonban arra, hogy egy ily gyűjtemény csak meg is közelítse a teljesség és hitelesség minden követelményeit, a gyűjtő és szerkesztő munkának külön szervezése volna szükséges, amelynek itt csak kíváncsolt voltát lehetett feladatunk jelezni.

Budapest, 1934 januárius havában.

*Berzeviczy Albert,
a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.*

ELŐSZÓ.

Emlékirataim első kötete, amely 1922-ben jelent meg és akkor ötvenéves politikai pályám első századnegyedéről számol be, a XIX. század végéig vezet, amikor az én életem is fordulóponthoz jutott, és pedig magánéletem körülbelül ugyanakkor történt nősülésem, közéletem pedig a nemzeti pártnak feloszlása, tagjainak a szabadelvű párthoz csatlakozása által, amiben én is résztvettem. E fordulat indokait, előzményeit, módozatait, hogy úgy mondjam: igazolását és perspektíváit körülményesen adom elő annak az első kötetnek utolsó lapjain. Ugyan csak visszapillantást vetek a befutott 25 éves politikai, többnyire ellenzéki pályára és nem tagadva és nem is takargatva annak tévedéseit és hiányosságait, mégis a következő összefoglaló ítélethez jutok, mely a kötetnek utolsó mondata: „Nekem tehát nincs okom közéletem e legharmónikusabb szakának politikáját megtagadni, melyhez más alakban továbbra is ragaszkodtam, mely több részletben és a keresztülvitel módozataiban elégtelen volt, de a fődologban — ez ma is meggyőződéseim — helyes úton járt.”

Ezt írtam 10 év előtt. Azután különböző okokból nem folytathattam emlékeim följegyzését; az emlékiratok második és talán további kötetei váratnak magukra. És most, midőn annyi idő leforgása után, a nemzet képviselőinek felszólítására és a nemzet nagylelkű támogatásával hozzáfogok a mű folytatásához, az előtt a kérdés előtt állok, hogy lehet-e egyáltalán folytatásról szó; azaz: fenn-

tartom-e ma is politikai pályafutásom első 25 évét illetőleg az I. kötet végén formulázott ítéletet, kiterjesztve azt a nemzeti katasztrófa beálltáig folytatott, valóban hasonló szellemtől sugallt tevékenységemre? Nem kell-e az egészet újból kezdenem, hogy a nagyjelentőségű megbízás szellemének és szándékának megfeleljek?

A kérdés valóban jogosult, mert az a tíz év, amely emlékirataim első kötetének megírása óta lefolyt, gazdag volt olyan benyomásokban, amelyek a mult problémáinak némelyikét teljesen új világításba helyezték, illetve felderítették azoknak olyan oldalait, amelyeket előbb nem eléggé láttunk, vagy látni nem akartunk. Átértékelésekre kényszerülünk olyan megállapítások tekintetében is, amelyek nem is oly régen megtámadhatatlan dogmákként állottak előttünk. 1921-ben erre a szükségszerű lelki átalakulásra még nem voltunk képesek, én legalább nem voltam. A nemzeti katasztrófát követő első években annyira el voltunk kábulva annak lesújtó hatásától, hogy hiányzott a lelki szabadság tanulságainak megértésére. Ide csak lassankint, némi felocsúdás után juthattunk el. A lélektani folyamat, melyen keresztül kell mennünk, hogy ideológiánk élő valóságokon alapuljon és így a jövőre használható legyen, még koránt sincs befejezve, de az utolsó 10 év alatt, úgy érzem magamban, nagyon előrehaladt. Sok dolgot látok tehát másképp retrospektíve is, mint ahogyan láttam 1921-ben és így sokat másképp írnék meg, mint ahogy akkor megírtam. Másképp írnám azért is, mert a nemzeti megbízásban megjelölt célkitűzés is határozottabban irányul jövőben felhasználható tapasztalati tanulságok kidomborítására, mint ahogy ez akkor szemem előtt lebegett.

Mindazonáltal nem látok indokot arra, hogy emlékirataim első kötetét félretegyem és egészében átírtjam. Maradjon meg, mint akkori ideológiámnak emléke és derüljön ki a második kötetből annak az ideológiának átidomulása, amennyiben átidomulnia kell: a kettő összetételéből keletkezett mű így talán még tanulságosabb lesz, bár kevésbbé egyöntetű. Az első kötet végén álló záróítéletet azonban, mely szerint politikai pályám alapgon-

dolatát a kivitel hibáinak teljes beismerésével helyesnek mondtam, ma sem másíthatom meg. Mert mi volt ez az alapgondolat, mely pályafutásom minden variánsán vörös fonálként húzódik végig és annak egységes karakterét állapítja meg? Mi volt más, mint a nemzeti élet teljességének kivívása és biztosítása minden intézményünkben? Ezt kerestem különböző módokon, aszerint, amint az egyik vagy a másik a szolgálatot felmondani látszotta, de mindig ezt. Ennek a gondolatnak jegyében maradt 50 éven át hű hozzám az én páratlan jászberényi választóközönségem, mint azt a folyó évi¹ június hó 29-én lefolyt felejthetetlen jubiláris ünnep vezérszónoka szépen kifejtette. Ha tehát változott ideológiáról beszélek, úgy ez nem jelentheti az alapeszmének megtagadását, hanem csupán az érvényesítés céljából folytatott küzdelemre is alkalmazott önbírálatot és azon hazafiak politikájának elfogulatlan méltatását, akiket a küzdelem egyes fázisaiban magammal szemben találtam. A magyar nemzet problematikájának sajátosságai közé tartozik, hogy a gondolat, amely szinte természeti törvényt látszik kifejezni: az egészséges élőlény szükségszerű igényének megnyilvánulását mindenre, ami élete teljességének szerve, kontroverzia tárgyává lehetett. Azzá lett pedig azért, mert háború előtti intézményeink hiányosságaival szemben, melyek más országokkal való közjogi összeköttetésünk elrendezéséből (szerintem nem az összeköttetésből magából, hanem annak elrendezéséből) származtak, komoly és értékes kompenzációk léteztek, jelesen külbiztonságunk és gazdasági felvirágozásunk tekintetében, annyira komolyak és értékesek (az én szememben is), hogy jó hiszemű és kiváló hazafiak, az enyémnél egy hajszállal sem csekélyebb nemzeti érzéssel képviselhették azt a politikát, mely inkább eltűrte a — szerintük — elviselhető ama hiányosságokat, semhogy azok ellen intézett küzdelemmel — amint ők látták — veszélyeztessék az említett nagyfontosságú biztosítékokat. Nem a biztosítékok jelentősége iránt folyt tulajdonképp köztünk a vita,

¹ 1931.

hanem akörül, hogy tényleg veszélyeztetette azokat a nemzeti élet intézményes teljességéért folytatott küzdelem. Ezt a pert pedig állom a történelem ítélőszéke előtt, állom ma már minden szenvedély nélkül, nem önvédelem szempontjából, mert nem írok sem öngazolást, sem konfessziókat, hanem adatokat kívánok szolgáltatni azokhoz a történeti megállapításokhoz, amelyek a jelen és a jövő problémáiban való eligazodást előmozdíthatják.

Ebből a szempontból a kutatás központjában áll nemzeti katasztrófánk okainak minél tökéletesebb megértése. A háborús vereség önmagában nem magyarázza meg az osztrák-magyar monarchiának nevezett politikai alakulat szétbomlását, még kevésbbé Magyarország felbomlását. Hiszen a napoleoni háborúk több mint egy évtizeden át zúdították a katonai vereségek, a reménytelen katonai helyzetek és elvesztett hadjáratok, meg azokat követő békekötések egész láncolatát erre a birodalomra, anélkül, hogy annak felbomlása, még kevésbbé Magyarország szétbomlása csak szóba is került volna. Hasonlókép érintetlenül hagyták fennállását újabb időkben az elvesztett 1859. és 1866. évi háborúk; sőt ez utóbbi közvetlenül követte a kiegyezésben elért felfrissülés és Magyarországot illetőleg a fejlődésnek és felvirágzásnak olyan félszázada, amilyenhez hasonlót egész történelmünkben nem találunk. Miért volt tehát az elvesztett háború olyan katasztrófális hatású a monarchiára nézve, amelyet megsemmisített és hazánkra nézve, melyet kegyetlenül megcsonkított? Miért bírta ki a legyőzött politikai test a vereséget akkor, miért nem bírta ki ma? Csupán külső okok idézték-e elő az eredménynek ezt a különbözőségét, vagy pedig már régebben öröklötték a szervezetet belső bomlasztó erők, melyeket a háború és vereség csupán felszabadított? Nagyon érdekünkben áll, hogy e tekintetben tisztán lássunk; nemcsak a történetíró, hanem a politikust is érdekli ez a kérdés, mert az a meglátás, amelyhez itt eljut, jövőbeli célkitűzéseinek észszerű megállapításainál nélkülözhetlen. Úgy látom, hogy emlékirataimnak ez a második része, amely akkor iratik, amikor a múlt eseményeire ráesik a mai

helyzet által teremtetten rettenetes világosság, adatokat fog szolgáltatni a szükséges megállapításokhoz; sőt ebben fog állani legfőbb jelentősége.

Igen ám, de ennek egy föltétele van — és ez félelmes feladatot ró reám —: a teljes elfogulatlanság nem csupán emberekkel — ami viszonylag könnyű volna —, de a megszokott eszmevilággal szemben is. Lelkileg fel kell szabardulnunk a megszokott frazeológia, a bennünk meggyökeresedett atavisztikus ideológia és az azon alapuló érzelmi világ mindazon alkotórészeitől, amelyek ma már hasznavehetetlenek, sőt félrevezetők. Új utakat kell találnunk és evégből sokszor retrospektíve is új megállapításokhoz jutnunk abban a két problémában, amely körül forgott az utolsó századokban egész nemzeti politikánk: a nemzeti függetlenség és a nemzeti egység problémáiban. Mind a kettő oly teljesen új alakot és tartalmat nyert, hogy velük szemben gyökeres ártértékelésekre van szükségünk. Érzelmi visszaemlékezéseknek, az emberrel együtt született önigazolási hajlamnak háttérbe kell szorulnia a realitások kérlelhetetlenül tárgyilagos meglátása előtt, vagyis azt nem szabad megakasztaniok, amennyiben pedig megnehezítik, el kell tűnniök. Kegyetlen műtét, amelyet a nemzet saját lelkén kénytelen végrehajtani: kegyetlen, de szükséges, ha nem akarunk a múlt érzelmi világán élösködő, bús magyarok lenni, hanem a jelen és a jövő realitásainak bátran szemébe néző, világos látással és bátor elhatározással felruházott élő nemzet. Hiszen a magamfajta, öregembernek a sír szélén talán szabad volna fönnmaradó pár évecskéjét vagy napját afölötti kesergésben eltölteni, ami volt és már nincs és nem is lehet; de ez az öregember azután álljon félre, és mivel tulajdonképpen már nem is él, ne zavarja tehetetlen érzelmi ömlengéseivel azt az ifjabb nemzedéket, mely cselekvésre van hivatva, melynek élnie kell, és pedig erősen élni, tehát szívét és tüdejét az új atmoszférához szoktatni, új problémáknak bizton szemébe nézni, azokba bátran belemarkolni és a múltból annyit magával hozni, amennyi még élő erő, nem nyűg, de segítség, nem tagadás, de az igenlésnek nemzeti alakja. Én pedig nem aka-

rok ez az öregember lenni, akit imént ecseteltem és a Gondviselés kegyelméből nem is vagyok az, a nemzet sem tekint annak; hanem a multnak tökéletesebb megértésével — miután annak részese voltam —, tisztán látva a jövő feladatait, segítségére akarok lenni az ifjú nemzedéknek, a folytonosságnak és a fejlődésnek azon összekapcsolására, amelyből áll az élet; mert megszűnés és újból kezdés éppúgy nem élet, mint nem élet a megcsontosodott maradiság; élet nem más, mint folytonos fejlődés.

Feladatommak ez a felfogása, mely — úgy hiszem — fedi a nemzeti képvisellettől nyert megbízás szándékát, adja ma a bátorságot arra a kíméletlenségre, melyet majd kedvenc eszméikkel szemben is néha gyakorolnom kell — saját kedvenc eszméimmal, saját multammal szemben éppúgy, mint másokéval mai látásom szempontjával. Amennyiben pedig a följegyzések a jövő fejlődés törvényeinek felismeréséhez is kívánnak anyagot szolgáltatni, igen nagy segítségemre van az a körülmény, hogy az utóbbi időkben politikai tevékenységem súlypontja olyan külföldi akciókra esett, melyek mély betekintést engedtek nem annyira a diplomáciai helyzetbe, mint inkább a nagy nemzetek lelkét mozgó eszmék világába, az emberiségi fejlődés mai stádiumába és irányzataiba (többször számban kell beszélnem, mert megállapodás csak igen kevés ponton van), amelyekkel harmóniában kell lefolynia a mi fejlődésünknek is. Mert a nemzetek szolidaritása, kölcsönhatása és egymástól függése ma már nem álmodozás és utópia, hanem jóban-rosszban az összes emberi létviszonyok átalakulásából folyó kemény tény, amellyel aki nem számol, a történelem kerekei alá kerül.

Bizalommal bocsátom tehát e könyvet a hazai közönség elé és boldog leszek, ha abból akár csak némi hasznot is húz drága hazánk.

TERVRAJZ.

1. Az emlékiratoknak most, a nemzeti megrendelés folytán irandó második (esetleg harmadik) kötete nem lehet az elsőnek egyszerű folytatása, mert amaz 9 év előtt² íratott és sokkal szerényebb célkitűzéssel, a háborús évek és a katasztrófák után rögtön, az akkori évek atmoszférájának hatása alatt. Azóta gondolkodásom — beleértve a mult (a magam multja) fölött való ítéletet — erősen továbbfejlődött, a dolgoknak történelmi perspektívában való felfogásában nagyon előrehaladtam. Szükség lesz tehát egy bevezető részre, mely emlékirataim I. kötetének politikai tartalmú elbeszéléseit és megállapításait főbb vonásokban rekapitulálja, azóta megérlelődött felfogásom szerint. Hogy a munkálat céljának megfeleljen, azaz: a lehető legtöbb tanulságot vonja le a multból, lehetőleg kerülnöm kell minden szubjektív színezést, önnönmagam apológiájának, utólagos bölcsesség-visszadatálásának, sőt az önkímélésnek minden színezetét. Úgy érzem, hogy ez nekem nem fog nehezemre esni, mert szégyelni valóm nincs és infallibilitásra senki sem tarthat igényt; akinél ilyen igény mutatkozik, az ezzel elveszti azt a hitelt is, amelyre különben joga volna: akkor se hisznek neki, mikor igaza van. Tehát a jogosult önszeretetet is odavitt az objektivitásra való törekvéshez. Súlyosabb része a dolognak, hogy másokat sem szabad kímélni, ha hibáik földerítése az ügynek, a munka tanulságos karakterének érdekében áll. De ezen túl kell magamat tennem; a személyt, tudniillik a jóhiszeműséget mindig tiszteletben tarthatom, aminthogy egész politikai

² A kéziratban „alatt” olvasható, kétségtelenül elírásból. V. ö. az I. kötet előszavának első mondatával.

pályámon át ellenfeleimmel szemben tiszteletben tartottam, de a hibákat — már amit én annak látok — kíméletlenül ki kell derítenem. Ezek az utóbbi megjegyzések különben az egész műre vonatkoznak.

2. A főszeponctok, amelyekben a retrospektív álláspont revidálása szükségesnek mutatkozik: a) az osztrák-magyar monarchia fennállásának lehetősége; b) a nemzetiségi politika és c) a magyar alkotmányos élet valótlanságai.

a) alatt a következő kérdések merülnek föl:

1. Fatális volt-e a monarchia szétbomlása, vagy lehetett volna-e azt megállítani?

2. Minő okok bomlasztottak és hol: Ausztriában-e, Magyarországon-e? A dualizmus a bomlasztó okok közé tartozott-e?

3. Hogyan lehetett volna (ha lehetett) a bomlást megakadályozni, ha erre vezető eszközöket találunk (példáknak okáért a föderalizálást Magyarország bevonásával), lehetséges volt-e azok alkalmazása a népek lélektanának szempontjából?

4. Ha Magyarországnak érdekében állott az osztrák-magyar monarchia fenntartása, meddig volt lélektanilag lehetséges a magyar népnek mennie abban, amit evégből saját önállóságából feláldozhatott?

b) alatt mérlegelendő volna:

1. A nemzetiségi kérdésnek más-más jellege Ausztriában és Magyarországon; ott történelmi alap, itt ilyen nincs.

2. Mik voltak a remédiumok itt és ott? Lehetséges volt-e azok alkalmazása itt és ott?

3. Mi által vált döntő jelentőségűvé a nemzetiségi mozgalom? (nemzetiségi intelligencia fejlődése, hasonló nemzetiségű, virágzó államok szomszédsága — szerbek, románok — vagy azokkal való kulturális összefüggés — szászok —).

(Svájc; geográfia; történet.)

c) Ott, ahol a belső államszervezettel összefüggésben nem álló kérdések dominálnak egy nemzet politikájában

(Ausztriához való viszony), vagy ahol a nemzet egy részét (nemzetiségek) ama résznek érdekei, érzelmi világa, sorsa jobban érdekli, mint az egész nemzet sorsa, ahol tehát a nemzeti egység csak jogi fikció, ott a politikai szabadságra épített közélet nem fejlődhetik és ha annak formái megvannak, ezek a formák csak valótlanúság által tarthatók olyan működésben, mely a jogilag megkonstruált nemzeti egészet meg nem bontja.

A nemesi privilégiumon nyugvó régi alkotmány a nemzetiségi kérdésnek csak első léghuzamát érezte — a nemzetiségi intelligenciának a honorácior-osztályba való behatolása után; de egészben valóság volt abban az értelemben, hogy a Verböczy értelmében vett egész „populus“ akaratát juttatta kifejezésre. De ez a „populus“ is mint nemzeti egész, fikció volt; kizárta a *nép* túlnyomó, legnagyobb részét és annak a „populus“-nak érdekeit hozta kifejezésre, tudniillik a nemesi privilégiumért folyt a harc, nem a nemzetnek mint kulturális, gazdasági és egyáltalán öntudatbeli egységének és összességének érdekeiért, gondolat- és érzelmi világáért. Így tehát ez is fikció volt és az ezen alapon folyt küzdelmekre való alkalmazása a mai küzdelmek nemzeti terminológiájának, jámbor önámítás. Ott is egy töredék érdeke és érzelmi világa érvényesült jobban, mint az egésze, ez utóbbi voltaképp öntudatosan alig létezett.

1899

Augusztus 12—25.³

Az aktivitásról a Tribuna⁴ úgy ír, hogy román képviselők csak mint az önálló román nemzet képviselői mehetnének be a magyar országgyűlésbe.

³ Az itt közölt följegyzéseket, mintegy vázlatául a nemzetiségi törekvésekről írandó fejezeteknek, a nemzetiségi kérdés fejlődésének néhány mozzanatáról, szintén 1931-ben vetette szerzőjük papírra. Ezt bizonyítja a kéziratnak az Előszó és Tervrajz kézírásával való teljes megegyezése és bizonyítják a följegyzésekben előforduló elírások.

⁴ Aradon megjelenő oláhnyelvű napilap. 1884-ben indította meg határozott nacionalista és magyarellenés irányban Slavici János, az ismert román publicista. A lap kezdettől fogva vezető orgánuma volt a román nemzetiségi pártnak.

Egyelőre az előbbi kormány⁶ által felosztatott román nemzeti komité újból való engedélyezését követeli, mint a további tárgyalások feltételét.

De mind több tényező a román sajtóban is (aradi *Tribuna popului*⁷) az aktivitás mellett nyilatkozik.

Ugyanakkor a turócszentmártoni⁸ memorandum megfogalmazta a tót követeléseket — elég mérsékelten: választójog, nemzetiségi törvény (gimnáziumok). (Hosszú⁹ szerint „egyelőre”) Polit, — keleti Svájc!⁹

⁶ Helyesebben az utolsóelőtti, azaz a Bánffy-kormányt megelőzőtt Wekerle-kormány belügyminisztere: Hieronymi Károly tiltotta be 1894-ben. A komité újra kezdte működését a Széll-kormány alatt s az 1881-ben kimondott passzivitás megszüntetésével 1903 június 6-án került a képviselőházba ismét nemzetiségi programmal Vlád Aurél.

⁷ Helyesen: *Tribuna*. A *Poporul* című néplap Bpsten jelent meg.

⁸ Az értekezlet 1899 június havában Liptószentmiklóson volt.

⁹ Hosszú Vazul 1903-ban lugosi g. kath. püspök, később Szamos-újvárra került hasonló minőségben. Jelenleg Kolozsvár a székhelye. Az összeomlásig mindig korrekt magatartást tanusított.

⁹ Polit Mihály szerb nemzetiségi képviselő mondotta 1874 július 2-ai képviselőházi beszédében, hogy „Magyarország... vagy lesz egy keleti Svájc vagy nem lesz.” E kijelentését megismételte 1906 július 3-ai beszédében. (1872—75. évi országgyűlés képviselőházának naplója XI. k. 192. l. és 1906—11. évi országgyűlés képviselőházának naplója I. k. 191. l.)

I. RÉSZ.

A SZÉLL KÁLMÁN-ÉRA.

1. Az Emlékiratok I. kötetének tartalmi összefoglalása.

Emlékirataim első kötete Széll Kálmánnak 1899 tavaszán¹ miniszterelnökké történt kineveztetésével és a vezetésem alatt álló nemzeti párt feloszlásával² végződik, két egymással összefüggő olyan eseménnyel, amely valóban új fejezetet jelent politikai pályámban, de a magyar közéletben is. Ennek az új fejezetnek értelme és jelentősége azonban csak az előzmények ismerete alapján határozható meg; mivel pedig nem tételezhetem föl, hogy a jelen feljegyzéseknek minden olvasója emlékirataim első kötetét olvasta, vagy ha el is olvasta, annak okfejtéseit még emlékezetében tartja, kénytelen vagyok az ott elmondottak egy részét itt a lehető legrövidebben, de mégis akkép újból előadni, hogy az események folytonossága megérthető legyen.

Széll Kálmán kormányzatát úgy jellemezném, hogy lélekzetvételi szünetet jelentett a 67-es éra hanyatlási folyamatában, amely az 1889-i véderőtörvény javaslatának benyújtásával és Tisza Kálmán tekintélyét megőrlő vitájával indult meg. Kétségtelen, hogy a véderő kérdésének megoldása sikerült 1867-ben³ és az 1868-i véderőtörvény megalkotásakor legtökéletlenebbül. Az 1867 : XII. törvénycikk még a „magyar hadsereget“ említette,⁴ mint az egész hadsereg kiegészítő részét, tehát elvben megállá-

¹ Helyesebben 1899 február 26.

² 1899 március 2.

³ 1867 : XII. t.c. 9—15. §-ai.

⁴ 11. §-ában.

pította a „magyar hadsereg“ külön egyediségét és magyarságát. De már az 1868-i véderőtörvény⁵ ezt az elvet csak annyiban honorálta, hogy a magyar szent korona területén besorozott újoncokat csak magyarországi — a horvátokat horvátországi — ezredekbe lehet beosztani, különben a magyar hadtestek együttvéve sem külön egységet nem alkottak, sem pedig nemzeti jelleggel nem bírtak, se nyelvben, se jelvényben. Már pedig, ha van az államnak intézménye, mely nemzeti jelleget követel, úgy a véderő az, különösen olyan országban, amelynek polgárai nemzetiségi tekintetben megoszlottak, ahol tehát az egységes állampolgári szellemnek, a nemzet politikai egységének megszilárdítása nem nélkülözheti az erre nevelő leghatalmasabb lélektani hatást, azt, amely a katonai szolgálatból származik; mert ezen a szolgálaton és annak lelket idomító befolyásán az általános védkötelezettségre alapított katonai szervezetben minden honpolgár keresztülmegy. Nem egyes politikusoknak okvetetlenkedése, hanem a nemzeti léleknek szükségszerű reakciója egy súlyos hiány ellen, volt azoknak a mozgalmaknak a komplexuma, amelyek a „katonai kérdés“ elnevezése alatt ismerünk és amelyek visszanyúlnak a XVIII. század végéig, az állandó osztrák sereg keletkezésének idejéig,⁶ végigvonulnak a XIX. század 48 előtti országgyűlésein és akutakká válnak a kiegyezési érában, amint annak mézeshetei elmúltak. Akutakká válnak pedig azért, mert az előbbi, aránylag csekélyszámú, hivatásos „osztrák hadsereg“, bár általános védközösséget tart is annak kiegészítési rendszere és bár „osztrák-magyar“-nak neveztetik, egységes birodalmi jellegét változatlanul megtartotta és a magyar nemzeti gondolat minden megnyilvánulását a magyar csapatoktól teljesen kizárta, ez az állapot pedig, mely elviselhető lehetett a régi hivatalos hadseregben, nem az többé egy, az általános védkötelezettség elvére alapított néphadseregben.

Tagadhatatlanul nagy indokok fűződtek mégis ahhoz, hogy ez a kérdés élére ne állíttassék. Mert a nemzeti

⁵ 1868 : XL. t.-c. 32. §-a.

⁶ A szakirodalom általában a XVII. század második felére teszi a monarchia állandó hadseregének felállítását.

követelmény itt szemben állott egy nagy és tiszteletre méltó katonai hagyománnyal, mely az uralkodónak szívéhez volt növe, aki arra hivatkozott, hogy a 67-es mű magyar megalkotói, köztük oly nagy hazai alakok, mint Deák Ferenc és Andrássy Gyula, tőle e tekintetben nem kívántak változást és megelégedtek a védszervezet egy mellékágának, a honvédségnek magyar jellegével. Ferenc József, akinek jóhiszeműsége és alkotmányhűsége minden kérdésen felül állt, igen erős pozícióban érezte magát, midőn ebben a kérdésben hajthatatlan maradt; egyenesen megmondta, hogy ő, aki a nemzetnek tett minden ígérését szentül megtartotta, elvárhatja azt, hogy megtartsák a neki tett ígéretek is. Hogy pedig a nemzet nagyjai a kiegyezés megkötésekor ebben a kérdésben engedékenyek voltak, azt megmagyarázza az a körülmény, hogy bizony az országnak a kiegyezésre nagy szüksége volt és hogy annak létrejöttét kockáztatták volna, ha itt megkötik magukat. Megmagyarázza talán az a körülmény is, hogy ők, akik szellemi nagyságuk mellett sem voltak mindentudók, az emberi elme azon fogyatékoságánál fogva, mely csak nagyon tökéletlenül látja azt, amire nincs tapasztalati adat, nem kellőképp mérlegelték a néphadsereg, az általános védkötelezettség — tehát *mindenki* katonáskodásának — lélektani hatásait és végül, hogy a magyar elem nagyobb mérvű beözönlését várták a hadsereg vezető köreibe, mint amilyen tényleg bekövetkezett.

A probléma ilyen állásában igen plauzibilis volt azoknak a hazafiaknak álláspontja, akik a politikai bölcsesség követelményének tartották, hogy azt ne bolygassuk és emlékirataim első kötetének minden olvasója tudja, hogy magam is, aki annak létezését korán felismertem, mily lassan, mennyi halogatással és szinte kelletlenül nyúltam hozzá. De nincs az a bölcsesség, amely a nemzeti lélek benső érzelmi világából és a nemzeti élet igazi szükségleteiből fakadó problémákat letagadás által nemlétezőkké tudná tenni. Mindazonáltal, az olykor felbukkanó ellentétek dacára (Janszky-eset!*) sikerülhetett volna a had-

* Janszky Lajos vezérőrnagy 1886 május 21-én, Budavár visszafoglalásának évfordulóján, a 2. mérnökkari ezred Budapestén állomásozó

sereg kérdésében az elaltatási politikát még jó ideig tengetni, ha azt nem bolygatják meg a másik oldalról, ha nem kísérik meg a több mint 10 éves Tisza-uralom külső nyugalma által felbátorított katonai körök 1889-ben a véderőtörvény olyan átalakítását, mely nemcsak nem ad semmit a nemzeti ösztön követeléseinek, de alkotmányjogi és nemzeti szempontból rosszabbodást jelent és ha Tisza Kálmán, az ítélőképesség azon gyengülése folytán, melyet a véges emberi elme a túlzott hatalom élvezéséért mindig fizet, nem szánja magát rá, hogy ezt a kísérletet az ország előtt képviselje. Tudjuk, hogy belebukott, hogy a törvényjavaslat legsúlyosabb, sérelmes részét^a el kellett ejtenie, és tudjuk most azt is, hogy ezzel beállott a kiegyezési éra alkonya, mert Tisza Kálmán után nem akadt többé a közjogi statusquo politikáját képviselő pártoknak olyan vezére, aki úgy, mint ő, mestere lett volna a megoldhatatlan nehézségek megkerülésének és mert a katonai kérdés többé nem került le a napirendről. 1889 után többé nem sikerült a véderőtörvényt normális parlamenti eszközökkel tető alá hozni.

Az én pártom politikájában és az enyémben is azóta domborodott ki a katonai kérdés, mint annak egyik legfőbb alkotórésze. Még sokáig nem hagytam el a 67-es kiegyezési alapot, mert hittem — és ma is hiszem —, hogy a katonai szolgálathoz fűződő lényeges nemzeti érdekek

két zászlóaljának kirendelt tisztjei élén megkoszorúzta Hentzi tábornok és Alnoch ezredes sírját és beszédében Hentzit a tiszteknek mintaképül ajánlotta. Másnap a Házban Szalay Imre és Ugron Gábor interpellációkat terjesztettek elő, az egyetemi ifjúság pedig nagy tüntetést rendezett Janszky ellen. Tisza Kálmán miniszterelnök május 24-én, az interpellációkra adott válaszában „tapintatlannak és helytelennek” nyilvánította Janszky szavait, amit viszont Bécsben vettek zokon s e felfogásnak Albrecht főherceg, a hadsereg főfelügyelője adott egy pohárköszöntőjében éles kifejezést. Az erre megújult utcai tüntetések ellen a katonaság által alkalmazott kíméletlen eljárás és Janszky előléptetése hadtestparancsnokká, még jobban elmérgesítették a helyzetet. Az egyre növekvő felzúdulásnak az augusztus 11-én megjelent királyi kézirat engesztelő magyarázata vetett véget. (L. még a Borsod, Bereg vármegye stb. részéről a Janszky-eset tárgyában beadott kérvények vitáját, közte Apponyi felszólalását. 1884—87. évi országgyűlés képviselőházi naplója, XIII. köt., 164. és köv. l.)

^a A javaslat 14. és 25. §-ait.

a közös hadsereg keretén belül is kielégítést nyerhettek volna. Ezeket a kívánalmakat is nagyon szerényen formuláztam, jóformán a magyar katonai nevelés követelésére szorítottam, tehát táftongó aránytalanságot hagytam a premisszáknak és az azokból levont konzekvencia közt; ezt csak politikai életemnek egy későbbi stádiumában egyenlítetttem ki. De a közönségre a premissza hatott és a premissza erejével éreztem magamat a szerény konkrét követelményhez kötve, ami elég volt az úgynevezett kormányképesség elvesztésére fölfelé.

A Tisza Kálmán bukását⁹ követő kísérletek közül, amelyek mind azt célozták, hogy a szabadelvű pártnak összetartását, felülmaradását és ezzel a közjogi statusquo politikának fenntartását biztosítsa, itt csak az egyházpolitikai akciót emelem ki, amely a kötelező polgári házasság behozatalában csúcsosodott ki és amely csakugyan egy időre a liberalizmusnak akkor még nagyon hatásos nimbuszával aranyozta be a hanyatló párturalmat. De azok a kiváló államférfiak, akik ezt a reformot keresztülvitték és a királynál kierőszakolták, ezáltal személyesen jó időre lehetetlenné váltak és így került a király által személyesen vezetett fuzionális kísérletek után, amelyekről emlékirataim első kötete¹⁰ bővebben számot ad, Bánffy Dezső, a képviselőház akkori elnöke, az erőszakos nemzetiségi politikájáról híres szolnokdobokamegyei főispán, a kormány élére.

Kormányzata elején ő is tett fuzionális kísérleteket¹¹ a nemzeti pártnál, melynek belső állapota szintén nem volt már egységes. A hosszú és kilátástalan ellenzéki helyzetnek megúnását, mely még hozzá nem sütkérezett olyan népszerűség napján, mint amilyenben fürdött akkor még régi tradíciók folytán a függetlenségi párt, tetézték az egyházpolitikai kérdések tekintetében fennforgott nézet-

⁹ 1890 március 13.

¹⁰ I. kiadás 219. és köv. l.

¹¹ U. o. V. ö. 1892—96. évi országgyűlés képviselőházi naplója, XXII. köt., 7. és köv. lapjain a Justh Gy., gróf Szapáry Gy., Darányi L., báró Bánffy D. beszédeivel s az 1895. évi költségvetési törvényjavaslat vitájában a tárgyan elhangzott felszólalásokkal. (Gróf Csáky A., Horánszky N., Tisza I. és Tisza K. stb.)

eltérések. Mindazonáltal a párt a sok jóindulatú, kiváló férfiú, köztük gróf Szapáry Gyula és gróf Csáky Albin által hazafias indokokból támogatott fuzionális kísérleteknek is egyértelműleg ellenállott és még a régi lelkesedéssel fogadta az ajánlat visszautasítását megindokoló felszólalásomat,¹² mellyel egyik legnagyobb parlamenti sikeremet arattam. Nem volt azonban illúzióm abban a tekintetben, hogy ez csak látszat és — amennyiben valóság — úgy a személyemhez való őszinte, benső ragaszkodás megnyilvánulása volt.

Az 1896. évi millennáris nemzeti ünnepek sorozata különben is egy időre elnémította a pártpolitikát, annak fényes sikere és némely kedvező lefolyású incidens különben is megszilárdította a kormány állását, amelyet eleinte mindenki csak átmeneti jellegűnek tekintett. A liberalizmus némely elkésett fénysugara is esett reá az egyházpolitikai törvények síma végrehajtása folytán. De mindezeket a kedvező hatásokat elrontotta az 1896 őszén megtartott választásoknak hallatlan brutalitása. A korábbi választásoknál is állandó panasz volt az illetéktelen — úgy kormányzati, mint társadalmi — befolyás, valamint anyagi eszközök felhasználása az uralkodó párt javára; de ami akkor történt, úgy a hatalmi erőszak, mint a korrupció tekintetében, fölülmúlt minden addigi tapasztalást és túlment azon a mértéken, amelybe a közönség már belefásult volt. A Kossuth Ferenc vezetése alatt álló függetlenségi párt jelöltjeivel szemben az eljárás aránylag még kíméletes volt; annak törzskerületei amúgy is bevehetetlen erődítéseket képviseltek, melyeken nem fogott sem erőszak, sem vesztegetés. Az egész erőfeszítés tehát a kormányképességhez közeledő függetlenségi Ugronpárt és a 67-es alapon álló ellenzéki pártok, az újonnan alakult néppárt és az én pártom ellen irányult, reánknézve lesújtó számszerinti eredménnyel. A néppárt 18 főnyi töredékké törpült, a nemzeti párt az új képviselőházban a korábbi 57-ről 32-re olvadt, az Ugron-frakció 47-ről 8-ra. A számítás azonban mégis rossz volt; mert a számszerint

¹² 1895 március 7. U. o. XXIII. köt., 357. l.

meggyengült ellenzék az elkeseredettségnek olyan foká-
val lépett be az új Házba, mely a rendes parlamenti életet
szinte lehetetlenné tette; a végén bele is bukott a Bánffy-
kormány.¹³

Időközben azonban két dolog történt, amit, a tovább-
biak megértése végett, itt meg kell említenem. Az egyik
az a tagadhatatlan vívmány, melyet a Bánffy-kormány
éppen a nemzeti párt katonai programja értelmében ért
el, midőn a honvéd nevelő- és képzőintézetekről szóló
1897 : XXIII. törvénycikk 4. §-ában kimondatott, hogy
ezekből a honvédségi, tehát tisztán magyar nyelvű és szel-
lemű nevelőintézetekből a közös hadseregbeli tiszti állá-
sokba is lehet átmenni, amit erőltetett magyarázat nélkül
programmunk e pontja megvalósításának lehetett tekin-
teni és pártom zöme annak is tekintette. A másik pedig
az a tény, hogy — tiszta meggyőződésemet követve —
kénytelen voltam a Bánffy-kormánynak abban a nehéz
helyzetében segítségére lenni, mely a züllött osztrák parla-
menti viszonyokból keletkezett. Az Ausztriával 1887-ben
megújított vámközösségi szerződés ugyanis 1897 végén
lejárt és az osztrák parlamenti viszonyok lehetetlenné
tették annak a két törvényhozás egyetértő intézkedése
útján való megújítását. Az osztrák alkotmány egyik
szükségparagrafusa¹⁴ szerint az osztrák kormány Ausztria
nevében megköthette volna ugyan saját felelősségére a
vámközösségi szerződést, de a mi 1867 : XII. törvénycik-
künk nem engedte, hogy Magyarország ezzel beérje, mert
kifejezetten követeli a megegyezést Ausztria alkotmányos
képviselőivel és ehhez köti a vámegegyezmény lehetőségét.
Automatica beállott tehát 1897 végével a külön vámterü-
let jogi állapota; de mivel a kormány és a többség köz-
gazdasági és politikai hitvallásának a vámközösség felett
meg, igen természetes, hogy nem kívántak technikai okok-
ból belesodródni egy állapotba, amely akaratukkal ellen-
kezett. Ebből folyólag a kormány kezdeményezésére létre-
jött 1898 : I. törvénycikk kimondotta, hogy Magyarország
önálló intézkedéssel egy évre fenntartja a tényleges vám-

¹³ 1899 február 26.

¹⁴ Az 1867 december 21-i osztrák törvény 14. §-a.

közösséget Ausztriával, amit közben — Széll Kálmán alatt — hasonló okokból, 1907-ig terjedő hatállyal, az 1899 : XXX. törvénycikk újított meg. Elképzelhető, hogy a függetlenségi párt, melynek egyik programmpontja volt az önálló vámterület, szívesen látta volna annak automatikus bekövetkezését is és így hevesen ellenezte azt az intézkedést, amely ennek útját állotta. De én — és velem a nemzeti párt — megfelelő föltételek mellett a közös vámterület hívei voltunk és ebből folyólag, de azért is, mert a rögtönzött átmenet mindenesetre zökkenést idézett volna elő, kénytelenek voltunk ebben az ügyben a kormányt támogatni.

Mindezekből egy, politikailag és lélektanilag igen bonyolult helyzet állott elő pártomra nézve. Egyfelől tárgyi tekintetben bizonyos közeledés történt köztünk és a kormány közt, még katonai követelményeink mezején is, másfelől azonban tovább tartott a végtelen elkeseredés a velünk szemben tanusított brutalitások miatt, amit nem lehetett tisztán személyi motívumnak tekinteni, mert olyan elvi szempontokat érintett, melyek pártunk gondolkodásának és politikai irányának fontos alkotórészét jelentették. Ennek magyarázatául legyen szabad ideiktatnom az 1892. évi választások alkalmából kiadott programnyilatkozatunkból a következőket:

„Eddig csupán az intézményekről szólottunk. De van az állami életben egy másik, programmpontokban alig körvonalozható, de mindennap érvényesülő és maguknál az intézményeknél is majdnem fontosabb tényező: ez a kormányzat szelleme. És e tekintetben még radikálisabb közöttünk és a kormány között az ellentét, mint az intézmények koncepciójának a terén. A mi egész kormányzati gépezetünk, csúcsától egész az utolsó elágazásig, nem egyéb, mint a hatalmi politika hálója. Minden pályán az egyesek boldogulásának, minden helyi érdek érvényesülésének feltételéül oda van állítva a meghajlás az uralkodó politikai irányzat előtt; különösen a főispáni állás, a mosztani rendszer e kedvenc gyermeke, valóságos politikai gondolatrendészetté fajult. Ilyen kormányzati politika mellett a korrupció kiírtása lehetetlenség, a stréberség

érvényesülése, a valódi érdem háttérbeszorítása szükségképeni következmény. Elborzad az ember, ha elgondolja, hogy a nemzet erkölcsi erejének ilyen folytonos megtámadása hová vezet. Ha valahol, úgy itt: a teljes átalakulás, a kormányzati befolyások irányának tökéletes megfordulása szükséges, és ha egyébként nem, már ezért is kérlelhetetlen harcot kell folytatnunk az uralkodó rendszer ellen. Milyen más Magyarország lesz akkor, mikor a hivatalos hatalom kizárólag állami és nemzeti célokat fog előmozdítani és a párturalmi célok lealázó szolgálatától föl lesz mentve; mikor a meggyőződés szabadságát mindenki tiszteletben fogja tartani és azok megtagadása jutalommal nem fog járni; mikor egyedül jellem és tehetség, szorgalom és munka fog kvalifikálni, szolgálékúság pedig diszkvalifikálni. Annak a kormánynak, amely Magyarországot regenerálni akarja, elég lelki emelkedettséggel kell bírnia, hogy gyenge társadalmunkat maga tanítsa önérzetre és független gondolkozásra. Csak így bizonyíthatja be azt, hogy hazáját jobban szereti önnön magánál." (Emlékiratok I. köt., 1. kiadás, 199. és köv. l.)

A helyes kormányzati szellemet tehát joggal tekinthettük elsőrendű politikai követelménynek, olyannak, amelynek teljesítése nélkül támogatásunkra nem tarthat igényt senki. Bánffy Dezső kormányzatának szelleme pedig az itt felállított követelményeknek ridegebb arcú csapása volt, mint bármely előző kormányé, amely pedig minket szintén nem elégített ki. Tárgyilag tehát teljesen indokolva volt az a felfogás, amely a hozzá való közeledést, még a legfőbb közjogi nehézség elhárítása után is, kizártnak tartotta. Ebből táplálkozott az az obstrukciós hadjárat is, amelyet az ellenzék — az én tanácsom ellenére — indított meg és melyet el volt határozva folytatni Bánffy bukásáig, azt a tételt állítva föl, hogy joga van erőszakot erőszakkal viszonzni. Tetőpontját érte el az elkeseredés, amikor az úgynevezett „ischli klauzula“ híre terjedt el, mely szerint Bánffy kötelezettséget vállalt volna az Ausztriával kötendő vámegeyezményben az országnak a közgazdasági önállóságra való, az 1867 : XII. törvénycikk-

ben gyökerező jogát csorbítani, amivel egy újabb súlyos közjogi motívum keletkezett.¹⁵

Mindezeknek háttérében pedig tulajdonkép a reménytelen ellenzéki helyzetnek az a megünása lappangott, mely pártomban uralkodott, mely tehát mindenáron el akarta távolítani a kormánypárttal való egyesülésnek egyetlen, olyanul elismert akadályát: Bánffy miniszterelnökségét.

Mikor már most megjelent a politikai láthatáron egy nagytehetségű és tiszta jellemű, kifogástalan multú férfiú, aki egyénileg sohasem helyezkedett volt merev ellentétbe törekvéseinkkel, aki a kormányzati szellem tekintetében a miénkkel azonos elveket vallott, „jog, törvény és igazság” jelszavával vállalta a kormányt¹⁶ és egyéniségében garanciát is nyújtott, hogy azt megvalósítja, mikor a katonai követelményeink terén fennálló nehézséget a legtöbben a honvédségi nevelőintézetek fentemlített kibővítése által elhárítottak tekintették: nem következhetett be más, mint Bánffy bukása után, pártunk csatlakozása a Széll Kálmán vezetése alá került többséghez — a belépés a szabadelvű pártba.¹⁷

Hogy a dolog miként történt, azt részletesen elmondják emlékirataim első kötetének utolsó lapjai. De a párt szempontjából az itt előadottakban foglaltatik a ténynek politikai és lélektani magyarázata. Én magam a pártot ebben nem vezettem, hanem követtem, megvallom: kelleetlenül. Én lelkemben nem láttam megoldottnak a katonai kérdést a katonai oktatás ügyében elért eredménnyel; premisszáim, melyek a katonai szolgálat nemzeti jellegének szükségességét állították fel megtámadhatatlan tételül, messzibb vezettek. De igaz, in concreto hivatalos nyilatkozataimban magam is csak ezt a konzekvenciát vontam le belőlük, mint gyakorlati követelményt és így nem tarthattam vissza a formai elvhűség nevében azon barátaimat, akik a kilátás nélkül való ellenzéki szerepet gyökeresen megunták, köztük olyan férfiakat, akikben a jogosult tettvágy szinte hazafiúi követelménnyé fejlődött.

¹⁵ L. az Emlékiratok I. köt. 244. l.

¹⁶ 1899 február 26.

¹⁷ 1899 március 2.

Hiszen pártvezérségem, az obstrukciónak ellenzésem dacára történt elhatározása és kérlelhetetlen keresztülvitele óta, már csak névleges volt. Tehát, ismétlem, a szabad elvű pártba nem vezettem, de követtem azt a pártot, amellyel parlamenti életem fénykorában úgy összenőttem, hogy a személyi kötelék éppoly erős volt, mint a politikai. Követhettem, mert a politikai tisztesség nem tiltotta a lépést, melyre többségükben el voltak határozva; követtem, mert, ha néhány kitartó barátommal kintmaradok, csökkentem annak a reménynek céljait, hogy a kormányzati szellem átalakulása felé, a közélet tisztaságának kivívása felé fogunk haladni.

Nem voltam e tekintetben sem nagyon optimista. Széll Kálmán jó szándékaiban nem kételkedtem, de nem bíztam abban, hogy a közjogi statusquo mellett — még akkor is, ha „statusquo amérioré“ — lehessen tiszta esz- közökkel kormányozni: hiszen ez volt merev magatartásomnak indoka abban a nevezetes audienciában is, amelyről emlékirataim első kötetében¹⁸ számoltam be, amelynek folyamán nyitva láttam magam előtt a hatalomra jutás útját és amelytől kell tulajdonképen datálnom a pártommal való benső meghasonlás kezdetét. De utóvégre nem éreztem magamat feljogosítva arra, hogy azt a kísérletet megakasszam vagy célját gyengítsem, melyre a nemzeti politikának és a politikai tisztességnek oly kipróbált bajnokai akartak vállalkozni, milyenek voltak az én vezértársaim, Horánszky, Hodossy, Károlyi, Ernuszt¹⁹ és a többiek mind, akik közül csak Beöthy Ákos állott félre, de ő sem kárhoztatva a kísérletet, csak nem bízva sikerének lehetőségében.

A vezetés akkor teljesen Horánszky Nándor barátom kezébe került, amihez az a körülmény is járult, hogy éppen a sorsdöntő napokat szeretett atyám halálos ágya mellett²⁰ töltöttem és temetésének órájában, a sírbolttól hazajövet kellett távirati jóváhagyásomat elküldeni a

¹⁸ 220. l.

¹⁹ Horánszky Nándor, Hodossy Imre, gróf Károlyi Sándor, Ernuszt Kelemen.

²⁰ Meghalt 1899 február 28-án.

nemzeti párt feloszlását és a szabadelvű pártba belépést kimondó határozathoz. Ámde ne gondolja senki, hogy én eme ténnyt a neheztelés hangján akarom kiemelni; Horánszky Nándor emléke változatlan kegyelettel él tovább lelkemben, aminthogy arcképe díszíti szobám egyik falát; reá tényleg nagy feladatok vártak az alkotás terén, joga volt arra törekedni, mihelyt tisztességgel tehetette és nemzeti szerencsétlenségnek, főleg pedig a Széll-féle vállalkozás fátumának tekintem kevéssel utóbb bekövetkezett halálát.²¹ De bizonyos — hiszen emberek vagyunk et nihil humani a me alienum puto²² —, hogy akkor öntudatlanul vagy öntudatosan, elkedvetlenített az a politikai nullifikáció, mely egy nagyon nehéz és néha nem minden fény nélküli pártvezérség megszokása után hirtelen osztályrészemmé vált.

Horánszkyt Széll elejétől fogva kiszemelte volt magának főmunkatársául, bár eleinte nem esett szó személyváltozásokról a kormányzatban; velem nem tudott mit csinálni. Letarolt pártvezérek mindig kényelmetlen alakok egy pártban, még olyanban is, amelyben különben otthon vannak; nem lehetnek egyszerű közkatonák, ha állítják is, és bármennyire hallgatnak (sőt mentől inkább hallgatnak, annál inkább), az új pártvezér mindig azt a gyanút táplálja, hogy őt bírálják, ezt vagy azt a lépését nem helyeslik, azon tűnődnek, hogy ők másképp csinálták volna. Van azonfelül mindnyájuknak egy szorosabb baráti köre, melyet szintén állandóan kísér a duzzogásnak sokszor alaptalan, de kiirthatatlan gyanúja. Láttam ezeket a jelenségeket mindannyiszor, valahányszor egy jelentékeny egyéniség csillaga letűnt: láttam Lónyay Menyhért,²³ láttam Tisza Kálmán²⁴ esetében. Hát még ha az a volt pártvezér többedmagával új jövevény abban a pártban, melyhez mint „közlegény“ ezentúl tartozik. Nem

²¹ Meghalt 1902 április 19-én.

²² Teljesen: Homo sum; humani nihil a me alienum puto = ember vagyok és semmi emberit nem tartok magamtól idegennek. Idézet Terentius Publius Afer: *Heautontimorumenos* (Önkínzó) c. színművéből.

²³ Lemondott a miniszterelnökségről 1872 december 4-én.

²⁴ Lemondott a miniszterelnökségről 1890 március 13-án.

tagadom, hogy éreztem ennek a kényes helyzetnek a súlyát, hisz bensőleg sem voltam elkészülve arra, hogy magamat meggyőződéssel rendeljem alá egy bármennyire nagyrabecsült egyéniség vezetésének, hogy ne én jelöljem meg annak a politikának irányát, amelyet pártállásomnál fogva támogatok, de másvalaki, többnyire az én megkérdezésem nélkül. Nem tagadom tehát, hogy igazi benső megnyugvást nem találtam. Ami ebben emberi gyarlóság van, azt kénytelen vagyok magamra vállalni.

II. A Széll-kormány jellemzése. Első találkozások a trónörökössel. Az interparlamentáris unió.

Ennyit kellett emlékirataim első kötetének tartalmából ide átültetnem, hogy az események folytonossága és a helyzet fejlődésének törvényei, amint én azokat látom, világosan álljanak az olvasó előtt. Most már áttérhetek magának a Széll-érának jellemzésére és pontosan megjelölhetjük helyét a 67 hanyatlásának korszakában. Láttuk ennek — sokáig lappangó — benső okait; láttuk kitörését az 1889. évi véderőtörvény folytán, súlyosodását a megfelelő vezető egyéniség hiányában Tisza Kálmán bukása után. Láttuk a mentési kísérleteket, melyek legfőbbje az egyházpolitikai akció volt. Láttuk ennek pillanatnyi sikerét, melyet azonban ellensúlyozott a király elkeseredése az egyetlen párt ellen, amely neki közjogi szempontból megfelelt, mert a statusquót képviselte. Láttuk a pártfúzióra irányuló kísérlet megghiúsulása után a Bánffy-experimentumot, mely a végén oda fajult, hogy az erőszakos pártkormányzatnak példátlan brutalitássá fokozásával akart kezdes parlamentet teremteni. Az eredmény azonban az volt, hogy az ellenzéket forradalmi hangulatba kergette, saját pártjának jobbjai pedig elfordultak tőle. Erre jött Széll Kálmán és tagadhatatlanul pártkülönbség nélkül jó fogadtatásban részesült; szinte úgy látszott, hogy neki sikerülni fog a 67-es érának egy újabb föllendülését elérni, a hanyatlást megállítani.

És vajjon miért?

A Széll-éra látszólag kedvező körülmények közt tör-

tént megindulását főleg lélektani indokokból kell megmagyarázni: reakciója volt annak az elkeseredésnek egyfelől és reménytelenségi érzésnek másfelől, melyet a Bánffy-kormány erőszakossága kiváltott. Ha már előbb is egyik legfőbbje volt az ellenzéki panaszoknak a közgazgatás pártossága, szervezeti éppúgy, mint a gyakorlatban, a párturalom fenntartására irányuló beállítása — ha úgy kellett — a törvényesség rovására is, úgy a Bánffy-féle választások alatt a törvényes kormányzás valóságos karikatúrájává fokozódtak ezek az elfajulások. Az ezektől való szabadulási vágy, amit normális eszközökkel — éppen a választási szabadság hiánya miatt — elérni nem lehetett, táplálta és tette rendes parlamenti fegyverré az obstrukciót; ez a vágy dominált a lelkekben és szorított egyelőre háttérbe minden más érzést. Midőn tehát Széll Kálmánnak kormányra jutása és „jog, törvény, igazság“ hirdetésében kulmináló programnyilatkozata ezt a szabadulást meghozta, valóságos fellélekzés, általános megkönnyebbülés volt e fellépésnek következménye. Akik pedig nem hangulatok, hanem higgadt megfontolás szerint állapították meg politikai állásfoglalásukat, azok úgy okoskodtak, hogy meg kell kísérteni belülről való gyógyítását annak a hatalmi alakulatnak, amelyet kívülről megdönteni lehetetlennek látszott, egyelőre a belügyi téren, a közélet megtisztításával, a közszabadságok felfrissítésével; azután: „kommt Zeit, kommt Rat“.

A nemzeti párt előtt a magyar katonai oktatás terén elért félsiker megnyitotta ennek az új módszernek a kapuját, úgyhogy tisztességgel átléphetett rajta, tehát azt hitte, hogy meg kell tennie. Hozzájárult egy átgondolt, kedvező hangulat keltéséhez sokaknál, akik nem látták teljesen bizalommal Deák Ferenc hagyatékát Tiszáék kezében, akik lelkükben még Deák-pártiak voltak, az a körülmény, hogy Széll Kálmán egyenesen Deák Ferenc politikai növendéke volt, Deák szellemének örököse, hogy tehát ennek a szellemnek feltámadását látták az ő kormányra jutásában azok, akik így éreztek. Mindezekből az elgondolásokból és érzelmi momentumokból keletkezett egy nyugodt és békés hangulat, hasonló a közérzés azon

javulásához, mely súlyos betegségben szenvedőknél egy krízis szerencsés legyőzése után gyakran bekövetkezik és ideig-óráig a gyógyulás illúzióját kelti.

Én magam bensőleg nem osztoztam ebben az illúzióban; nem tekintettem gyógyulásnak a megkönnyebbülés bizonyára rokonszenves szimptomáit, mert tudtam, hogy a gyógyulást csak a materia peccans eltávolítása hozhatja; ennek pedig nem sok reményét láttam. De bizalmatlan voltam saját ítéletem iránt, mert gyanakodtam, hogy ezt esetleg az előbb ecsetelt személyi vonatkozások is befolyásolhatják és így semmit sem mondtam, sem nem tettem, ami az „új rendszert“ diszkreditálhatta volna, csak azt a követelményt hangoztattam a jászberényi választóimhoz intézett beszámolómban (beszédeim újabb gyűjteménye ezt közli²⁵), hogy igazán új rendszer lépjen életbe és erre a célra felajánlottam teljes támogatásomat. Felszólaltam ebben az irányban a képviselőházban is, de egyébként nem sokat tehettem. Széll Kálmán, a köztünk fennálló barátságos viszonynak dacára, nem igen vette igénybe politikai ügyekben tanácsomat, de én kötelességemnek tartottam, hogy a fődolgot illetőleg kéretlenül is szolgáljak neki azzal. Végiggondolván ugyanis az új helyzetet és az új rendszer céljait, mely lényegileg a közjogi statusquo alapján állott és végigjáratván emlékezetemet a közelmúlt eseményein, megállapíthatni véltem, hogy a 67-es kiegyezési politikának a katonai kérdésben lappangó veszélyeit addig sikerült kikerülni, a kérdést addig sikerült a nemzeti öntudat hátterében tartani, a közvéleményt passzivitásra bírni, amíg azt a másik oldalról nem bolygatták, amint az elég szerencsétlenül az 1889-i véderős javaslatban történt.

Föltéve már most, hogy a véderővita hullámai elsimultak és a katonai kérdés a politikai élet azóta felmerült mozzanatainak hatása alatt ismét elvesztette akut jellegét (amit állítani nem mertem volna, de kizártnak sem tartottam), tapasztalati alapon egyedül észszerű eljárásnak a régi metódushoz, a nembolygatáshoz való vissza-

²⁵ Eddig még e gyűjtemény nem jelent meg.

térés látszott, mely a véderővita időpontjáig nyugvópon-
ton tartotta ezt a kérdést. A legnyomatékosabban aján-
lottam tehát Széll Kálmánnak, hogy katonai szempontból
is nyugodjanak bele abba a *quieta non movere* maximába,
amelynek követését a nemzettől közjogi tekintetben kí-
vánják. Ha így járnak el, akkor — így mondtam — van
remény, hogy ezen a téren ne törjenek ki újabb bonyo-
dalmak; de ha bármiféle új követelménnyel, példának
okáért létszámemeléssel lépnek a Ház elé, ismét kitör a
válság. A figyelmeztetés helyénvaló volt, mert az 1889-ben
megalkotott véderőtörvény hatálya lejárt, megújítása kü-
szöbön állt; az 1899 : II. és az 1900 : I. törvénycikk 1900.
év végéig érvényben tartották ugyan intézkedéseit (ami
az országgyűlésen nem idézett elő vitát), de a végleges
rendezés elől nem lehetett kitérni és erre vonatkozólag
ajánlottam minden katonai újítás, létszámemelés stb. gon-
dos mellőzését. A következmény mutatta, hogy tanácsom
helyes úton járt; de talán nem volt lehetséges annak
követése, mert amennyire ajánlatos volt belpolitikai szem-
pontból a teljes tartózkodás a katonai expanzió terén,
éppoly szükségesnek látszhatott az a hadsereg harcképes-
sége szempontjából. De be van-e bizonyítva, hogy ezt a
célt csendes belső tökéletesítési munkával nem lehetett
volna jobban elérni, mint szembetűnő létszámemeléssel?

Ámde ezt a kérdést későbbre hagyhatjuk. Egyelőre
ott tartunk, hogy a Széll-kormány a jelzett okokból
országszerte, a megmaradt ellenzéki pártoknál is, igen
kedvező fogadtatásban részesült.²⁶

Nekem azonban mindinkább éreznem kellett, hogy
ebben az új érában más szerepem nincs, mint azt meg
nem zavarni; az előbb említett okokból nem is igen lehe-
tett. Így tehát beállott reámnézve a politikai pihenésnek
egy korszaka, amely 1899 tavaszától egészen 1901 októ-
beréig²⁷ tartott, amikor a képviselőházi elnöki széket fog-
laltam el. Föl is mondtam budapesti állandó lakásomat

²⁶ A következő bekezdéstől a 17. lap második bekezdéséig későbbi
betoldás a kéziratban. Ez a magyarázata a szövegben előforduló ismét-
léseknek.

²⁷ Október 31.

és családommal együtt télen-nyáron nagyjából Éberhardon maradtunk, nagyon megelégedetten és boldogan. Egy ilyen éberhardi tél folyamán mondta nekem egyszer a feleségem: „Meglátod, ez lesz majd visszaemlékezésünkben is életünk legderűsebb ideje.“ Sokszor gondolok erre a mondásra, amely a későbbi éveknek sok fényes napjadacára, igaznak bizonyult. A nyári idény alatt több hétre Weidlingauba²⁸ látogattunk anyósomhoz és élveztük, házaseletünk első heteinek ott töltött emlékeitől fűszerezve, a Wiener Wald gyönyörű vidékét. Mindketten jó gyalogosok lévén, keresztül-kasul jártuk erdőn, dombon át minden irányban. Egy ilyen távgyaloglás vezetett el Kalksburgba is, ahol feleségemnek megmutattam serdülő ifjúkorom tanyáját; az intézetben pedig, ahol természetesen már egy sem volt a régi tanáraink közül, de hol emlékem még élt, szeretettel fogadták a régi növendéknek életpárját.

E nyugodt életmód lehetővé tette, hogy sokat olvasak és tanuljak és emellett néha utazgassak is. Szóval a ki nem elégített politikai ambíció nem zavarta lelki nyugalmam, annál kevésbé, mert nem volt ok közvetlen aggodalomra az ország sorsa iránt, sőt igen sok jel arra mutatott, hogy hazánk helyzete immár emelkedőfélben van. A mindinkább züllő osztrák alkotmányos viszonyok mellett, melyek akkor még a közösügyi delegációk megválasztását sem tették lehetővé, Magyarország a politikai szilárdságnak képét nyújtotta és tényleg azon az úton volt, hogy oda helyezkedjék át a monarchia súlypontja. Akkor mondta nekem egy kiváló osztrák államférfi: „Man kann nicht mehr von Österreich-Ungarn sprechen, sondern von Ungarn-Österreich!“

Ebbe az időbe esik Ferenc Ferdinánd trónörökösnek egy hivatalos látogatása Budapesten, amely bevallottan abból a célból történt, hogy a főherceg az ország vezető férfijaival megismerkedjék. A látogatás teljes politikai sikerrel járt. A főherceg többeket fogadott magánkihallgatáson — engemet is — és mindenki a legjobb be-

²⁸ Falu Alsóausztriában, Bécs mellett.

nyomással távozott tőle. A beszélgetést magyar nyelven kezdte, melyet kifogástalan kiejtéssel beszélt, de azoknak, akikkel behatóbban akart eszmét cserélni, az első percek leteltével — mintegy mentegetőzve — azt mondta, hogy még nem volt elég alkalma magát a magyarnyelvű beszélgetésben gyakorolnia, ne vegyék tehát rossznéven, ha a társalgást németül folytatja. Azoknak az ellenszenves érzéseknek hazánk iránt és azoknak a veszedelmes alkotmányjogi elgondolásoknak, amelyek nála később — sajnos — tagadhatatlanul meggyökereztek, akkor még nyomát sem lehetett látni.²⁹ Nyilvánvalólag iparkodott arra, hogy bizalmat keltsen és a maga részéről bizalmat és rokonszenvet mutatott. Hogy mi volt az oka későbbi irányváltztatásának — amennyiben t. i. akkori magatartása őszinte volt, amit nem mernék kétségbevonni —, azt éppoly kevésbé tudom megállapítani, mint azt, hogy miért nem volt folytatása ennek az első sikeres budapesti megjelenésének.

Megerősítette kedvező benyomásomat egy ugyanabban az időben pár héttel később* történt véletlen találkozásunk a Bécs és Budapest közötti vasúti vonalon. A főherceg akkor teljes inkognitóban indult egy délmagyarországi vadászatra, minden kíséret nélkül; polgári ruhában; én is egyedül voltam és az étkezőkocsiban egyszerre egymással szemben találtuk magunkat. Mindjárt hívott, hogy egy asztalhoz üljünk. Ebéd után még hosszasan elbeszélgettünk az ő külön fülkéjében mindenféle kül- és belpolitikai kérdésről, anélkül, hogy egy szót is mondott volna, amin megakadhattam. Ellenkezőleg, nyugodtan és ellenmondás nélkül hallgatta az én fejtegetéseimet, amelyek a körül forogtak, hogy milyen szerencséje az uralkodóháznak, hogy nem sikerült neki Magyarországot egy Nagy-Ausztriába beolvasztani, mert akkor — úgy mondtam — az egész monarchiára kiterjedt volna az a politikai züllés, amely Ausztriában mutatkozott, holott így

²⁹ Margutti szerint már 1895 júliusában kész volt Ferenc Ferdinándnak a volt monarchia federalizálására és benne Magyarország földarabolására irányuló terve. (*Vom alten Kaiser*, 126., 129. l.)

* 1899 nov. 2, esetleg 1900 nov. 2.

az önálló életet élő Magyarország megmaradt annak a sziklának, amely nyugodtan bevárni engedi amannak a helyzetnek a jobbrafordulását. Ő ezeket a fejtegetéseket, amelyek ugyancsak távolállottak a nagysztrák érzelmi és gondolatvilágtól, helyeselni látszott és én a legjobb benyomással távoztam erről a hosszú beszélgetésről, mely a későbbi fejlemények világításában valóságos rejtélyt jelent.

Amde különben sem mondtam le teljesen a politikai életben való részvételtől. Régi barátaimmal az összeköttetést fenntartottam, időnkint megjelentem a képviselőházban, olykor fel is szólaltam, főleg azonban nagyon intenzíve foglalkoztam az interparlamentáris unió ügyeivel; magyar csoportjának én voltam az elnöke. Az unióról emlékirataim első kötetében szoltam bővebben;³⁰ itt csak rekapitulálok annak célját és összetételét. A művelt világ összes parlamentjeinek tagjaiból állott, akik évenként hol ebben, hol abban a fővárosban találkoztak, hogy egymásközt megvitassák az állandó béke biztosításának eszközeit, jelesül a nemzetközi bíraskodás szervezését és hatáskörének megállapítását. Az unió eszmeköre és javaslatai teljesen reálpolitikai alapon állottak; működése ahhoz a két hágai konferenciához vezetett, amely csakugyan az első, a világháborútól — sajnos — meghazudtolt, komoly kísérletét jelentette valamely nemzetközi jogrend megalapításának. Akkori időben fénykorát élte és mindenki bizonyos fontosságot tulajdonított az 1900 július végére Párizsba összehívott közgyűlésének, annál inkább, mert ez a közgyűlés összeesett az ugyanabban az évben, ugyanott rendezett fényes világkiállítással. Ezen a kiállításon Magyarország igazán tündöklően szerepelt, úgy a kiállított tárgyak sokasága és részben kiváló minősége, mint az elrendezésnek úgy a jóízlés, mint a közjogi korrektség szempontjából való kifogástalansága tekintetében. Különösen ki kell emelnem a magyar huszárság történetét bemutató plasztikus képek sorozatát, mely valóságos szemléleti oktatás volt Magyarország hadi történetének egy oly alakulásáról, mely a világnak majdnem minden hadseregébe átment és mely-

³⁰ I. köt. 229. l.

nek magyar eredetét a kiállítás minden szemlélője ott átérezhette. Ennek a kitűnő elrendezésnek érdeme első sorban Lukács Béla kormánybiztost, volt kereskedelemügyi minisztert illette meg; de mindenki egyúttal a Széll-kormány szellemének megnyilvánulását látta benne, ami e kormány népszerűsége szempontjából nagy politikai sikert jelentett. A magam részéről eltökéltem, hogy a magyar csoport föllépése az akkori interparlamentáris unió akkori közgyűlésén szintén kiemelkedjék a sablonszerűségből és magára vonja a világ figyelmét. Ezt pedig egy oly indítvánnyal véltem biztosítani, melyet ma is életrevalónak tartok és amely az 1900. évi közgyűlésen csakugyan nagy hatást tett, ha később meg is hiúsult érvényesítése. Kigondoltam tudniillik egy, a parlamenteknek az unióban kifejezésre jutott békeszövetségével párhuzamos béke-sajtószövetségnek tervét, hasonló szervezettel, tudniillik nemzeti csoportokkal, közgyűléssel és központi tanáccsal és azzal a közvetlen célkitűzéssel, hogy a sajtó küszöböljön ki minden izgató, a nemzetek között gyűlöletet keltő közleményt, iparkodjék a nemzetek kölcsönös megismerését előmozdítani, a nemzetközi bíráskodás intézményét népszerűsíteni, a netán előálló összeütközéseket keletkezésük pillanatától kezdve engesztelőkeny hangon tárgyalni stb. A két szervezet között szoros összeköttetést és tervszerű együttműködést terveztem. A magyar csoport az eszmét magáévá tette, úgyszintén a magyar sajtó is; a párizsi közgyűlésen tehát mint magyar indítványt terjesztettem elő a részletesen kidolgozott tervet. A közgyűlés azt rendkívül rokonszenvesen fogadta, úgyszintén indokoló beszédemet.²¹ Többek hozzászólása után az unió azt egyhangúlag elfogadta és elhatározta, hogy a világsajtónak ugyanakkor Párizsban tartott kongresszusával közölje azzal a fölhívással, hogy életbe léptetését mentől hamarabb foganatba vegyék. A hangulat tényleg lelkes volt a magyar csoport javára és ennyiben elértem a célomat; de maga a világsajtó nagyon hűvös

²¹ Az 1900 július 31-én elmondott nagyhatású beszédet egész terjedelmében közli az interparlamentáris unió naplója (Compte rendu de la Xe conférence tenue à Paris du 31 juillet au 3 août 1900, 45—63. l.

sen fogadta a felhívást; ellenérvül az hangzott fel, hogy a sajtónak életelemével, a mozgékonyssággal, a hangulathoz való alkalmazkodással semmiféle előzetes megkötöttség nem fér össze. A vége pedig az lett, hogy egy későbbi, Bécsben tartott interparlamentáris gyűlés alkalmával magam jelentettem be a szép terv megghiúsulását.³²

Az 1900. évi párizsi napok azonban egyébként is nagyon élvezetesek és érdekesek voltak. Alig szükséges mondanom, hogy feleségem is elkísért Párizsba — éppúgy, mint az unió legtöbb vezérférfiai is feleségeikkel és más női családtagjaikkal jelentek meg. Úgyhogy minden tekintetben érdekes és színes társaság gyűlt össze. A vezérférfiak közül különösen kivált Beernaert volt belga miniszterelnök, akkor az unió elnöke, még pedig olyan elnök, aki tudta akaratát érvényesíteni és az övétől eltérő akarat érvényesülését nem igen tűrte. Kevés erősebb és keményebb koponyával találkoztam életemben; saját pártja, a belga katolikus párt is föllázadt néha autokrata hajlamai ellen, de másfelől olyan erőt képviselt a párt javára és olyan megtámadhatatlan volt minden párt előtt szellemi felsőbbbségének és jellemének tekintélye, hogy ennek az erőnek kinövéseit is elfogadták. Az interparlamentáris unióban is egész halála napjáig dominált és elvesztését mindenki őszintén siratta. Amikor azután a szintén köztiszteletben álló és erélyes, de sokkal simább modorú Stanhope Fülöp — a későbbi Lord Weardale — lépett helyébe és szintén élete fogytáig viselte az elnöki tisztséget, némileg szabadabb mozgáshoz jutottak az uniónak kebelében működő többi erők. Én magam Lord Weardale-el különösen baráti viszonyban voltam, de nagyon jól éreztem magamat Beernaerttal is, akinél gyakran találtam támogatást.

Az interparlamentáris unió keretében szerzett egyéb, érdekes összeköttetések sorából egy másik nagy, még most is élő és szereplő belga államférfiút emelek ki: az

³² Az 1903 szeptember 9-én elmondott beszédét, melyben indítványát alkalmasabb időkre kéri halasztani, közli az interparlamentáris unió naplója (Compte rendu de la XIe conférence tenue à Vienne du 7 au 9 septembre 1903, 116—121. l.).

ottani szocialista párt vezérét és a nemzetközi szocializmusnak egyik legerősebb agyvelejét, Vandervelde urat, akinek neve különben annyira ismeretes, hogy őt alig szükséges olvasóimnak külön bemutatnom. Sok érdekes beszélgetésem volt vele egyebek közt a választójogi kérdésről, jelesen a Belgiumban akkor létezett plurális szavazati jogról, melyet Vandervelde azzal a lapidáris mondással intézett el: „Jamais vous ne ferez accepter par un ouvrier qu'il ne vaut que le quart d'un bourgeois“ (Sohase fogják egy munkás által elfogadtatni, hogy ő egy polgárnak csak egy negyedrészt ér). További okoskodásában igen elmésen magyarázta, hogy a plurális szavazati jog úgyis megvan, mert a szellemi és műveltségi fölény sokakra gyakorol befolyást természetes módon, amelynek jogosultságát senki kétségbe nem vonhatja, holott mesterseges kodifikálása ellenszenvet kelt. Vandervelde különben azokhoz a szocialista vezérekhez tartozik, akiknek a jó értelemben vett nacionalizmusa mi kívánni valót sem enged; ezt nemcsak a háború alatt mutatta ki, hanem akkor is, midőn egy koalíciós minisztériumban, amelynek élén a katolikus párthoz tartozó államférfiú állott (ha nem csalódom, Carton de Wiart), a külügyminiszeri állást töltötte be.

III. A képviselőház elnöki székében. Párizsi élmények. A Széll-féle választások. A volt nemzeti párt elhelyezkedése a szabadelvű pártban. A szociális és a nemzeti-ségi kérdés.

Az 1900. évi interparlamentáris közgyűlésnek, illetve ottani szereplésemnek érdekes utójátéka volt 1901 őszén, amelyről már itt akarok megemlékezni, bár idő szerint korábban következtek be azok a belpolitikai események, melyekre nyomban rá fogok térni és amelyek saját helyzetemet is gyökeresen megváltoztatták, mert közéjük tartozott a képviselőház elnökévé való megválasztatásom. 1901 őszén tehát látogatást tettem Párizsban, mely akkép függött össze előző évi párizsi szereplésemmel, hogy akkor teremtett francia összeköttetéseim adtak reá okot. Volt ugyanis abban az időben (nem tudom, hogy fön-

áll-e még) a francia képviselőháznak egy évi kiadmányja: *Annuaire du Parlement*, mely a képviselők számára hasznos tudnivalókat tartalmazott a szokásos almanach-keretben. Ez az almanach bevezetésül egy-egy idegen nemzet alkotmányos intézményeinek ismertetését adta és 1901-ben arra kértek engem föl, hogy az 1902. évi könyv számára írjam meg a magyar alkotmány fejlődésének és működésének vázlatát. Én erre szívesen vállalkoztam és Andrássy Gyula, valamint Beöthy Ákos barátaimnak, a történelmi részt illetőleg pedig Marczali Henrik egyetemi tanárnak támogatásával meg is írtam a Magyarországot ismertető első idegennyelvű értekezésemet.³³

Talán azért, mert az első volt, nagy pedantériával kezeltem az ügyet és magam akartam a korrektúrákat végezni. E célból 1901 november havában pár napot töltöttem Párizsban, amely a francia interparlamentáris csoport szívessége folytán rendkívül érdekessé vált. Mint a magyar képviselőháznak elnöke, bemutatkoztam a francia kamara elnökénél, Paul Deschanel-nél,³⁴ aki tudvalevőleg közvetlen a háború után a köztársaság elnökévé választott és köztudomás szerint tragikus véget ért, merem állítani, az emberiségnek nagy kárára, mert őbenne már akkor is érvényesült az a lelki emelkedettség, amely a háború után átérezte a nemzetek kibékülésének szükségességét; külön Magyarországot illetőleg pedig mélységesen rokonszenvezett azzal a magyarbarát iránnyal, mely akkor a francia külügyminisztériumban kifejlődni látszott.

Abban az időben, melyről most szólok, 1901-ben, Deschanel nemcsak kiváló politikus, de az elegancia világában is vezető, rendkívül kedves és szeretetreméltó ember volt. Mintaszerűen megépített ruházatán sohasem hiányzott a virág a gomblyukában, még akkor sem, amikor francia szokás szerint esti ruhában foglalta el a képviselőházban elnöki székét. Éppen ekkor nősült meg.

³³ L. *Annuaire du Parlement*, 4e année. (Nouvelle Série.) Paris, 1902, 864—958. l., Le parlement de la Hongrie c. alatt.

³⁴ A francia képviselőház elnöke volt 1898-tól 1902-ig és 1912-től 1920-ig, amikor köztársasági elnökké választották. Nem sokkal utóbb vasúti baleset folytán elbetegesedett s méltóságáról lemondott (1920 szeptember). Hét hónap múlva meg is halt.

Neje Párizsnak egyik legszebb és legelegánsabb asszonya volt: Tout Paris példátlan népszerűséggel vette körül a chic elnököt és feleségét. A parlamentben azonban Deschanel kifogástalan rendet tartott fenn és tapintattal és eréllyel, kellő pillanatban alkalmazott bonhomióval és humorral sikeresen tudott szembeszállni a legerősebb viharokkal is. Engem igaz kollegialitással fogadott és gondoskodott arról, hogy érdekes ülések meghallgatására mindig a legalkalmasabb módon legyenek elhelyezve. Egy ilyen ülés, melynek szem- és fültanuja voltam, felejthetetlen benyomást tett reám; egészen kitöltötte azt az akkori pénzügyminiszternek, Caillaux-nak³⁵ és a francia politika egy másik közismert nevű, elsőrendű bajnokának, Ribot-nak³⁶ szónoki párba a Caillaux által benyújtott költségvetésről. A vita mindkét részről olyan tudással, elmeélel és szónoki virtuozitással folyt, hogy három egész órán keresztül visszafojtott lélekzettel hallgattam, bár a tárgy iránt különös érdeklődéssel nem voltam. De hallgatta az egész kamara is két elsőrendű bajnokának eszmemérvőzését, mely elejétől végig a legváltozatosabb udvariasság hangján folyt és olymódon, hogy nehéz volt eldönteni, kié legyen az elsőbbség.

Érezték azt mindketten is és ragyogó jókedvben hagyták el mérvőzésük színhelyét, amit alkalmam volt megállapítani, mert közvetlen az ülés után velük ebédelttem D'Estournelles de Constant szenátornál, a francia békebarátok fejénél, akivel igen barátságos viszonyban állottam és aki akkor is, utóbb is, valahányszor Párizsba jöttem, mindent elkövetett, hogy ott a közélet kiválóságaival találkozohassam. Ez az ebéd különben ebből a szempontból valóságos mintateljesítmény volt. A vendégek sorában ott volt Deschanel elnök, boldogan, hogy idegen kollégájának ilyen szép ülést mutathatott be, továbbá — mint már említettem — a nap két hőse, mind a kettő önmagával igen megelégedve (még pedig jogosan),

³⁵ Joseph Caillaux (1863—) francia államférfi, több ízben pénzügyminiszter, egy ízben miniszterelnök, ismert németbarát, miért háromévi börtönbüntetésre is ítélték.

³⁶ Alexandre Ribot (1842—1923) francia államférfi, többszörös miniszter (igazság, kül- és pénzügyi), két ízben miniszterelnök is.

aminél jobban semmi sem biztosítja a jókedvet. Ott volt a francia közéletnek több kitűnősége, köztük kettő, akiknek együttes jelenléte jellemző volt a házigazda vendéglátási rendszerére, két nagyszabású egyéniség, világnézet tekintetében szélsőséges ellenlábás, de mind a kettő föltétlen tiszteletet parancsoló: Jaurès, a nagy szocialista vezér és Albert de Mun, a nagy katolikus szónok és államférfiú; az ezekkel való megismerkedés engem különösen érdekelt. Egész egyéniségük kifejezésre hozta lelki világuk kontrasztját. Mun finommodorú, külsejét is kellőképp gondozó arisztokrata (bár gondolkozásában tisztavérű keresztény szocialista-demokrata), Jaurès pedig kifejezetten a nép fia. Külső megjelenésében is, minden affektált elhanyagoltság nélkül, a lélek előkelőségét azonban minden szavából ki lehetett érezni. Lehetetlen volt első látásra nem rokonszenvezni mindegyikükkel és senki sem tagadhatta meg tőlük azt a tiszteletet, melyet a legszélsőségesebb nézeteltérésektől is kierőszakol magának az abszolút becsületesség, őszinteség és önzetlenség. Mun grófon kívül jelen volt még egy katolikus vezéregyéniség: Denis Cochin, aki talán még népszerűbb volt, mint a ragyogó képességű Mun. Ő különben azért érdekelt engem különösen, mert 32 esztendővel előbb atyjával, Augustin Cochin-nel ismerkedtem meg Montalambert házában, mikor én mint fiatalember azoknak a választásoknak idejében töltöttem pár hetet Párizsban, melyek a második császárságnak liberális irányban való eltolódását eredményezték. Az ekkép összeállított társaság sokáig maradt együtt és nekem valóságos francia politikai mikrokozmoszt mutatott be.

Hát igen, én már akkor, ennél az ebédnél, egy második francia nemzedékkel találkoztam és visszagondoltam az őt megelőzőre és azzal volt összeköttetésemre. Most pedig az 1901-ben kötött barátságokra és összeköttetésekre emlékszem szintén, mint eltűnt nemzedékre, melynek azon tagjaiból, akikkel akkor összeköttetésbe léptem, már alig él valaki. Az öreg ember visszaemlékezései egy óriási sírkertben sétálnak: az öregségnek ez a tragikuma: ami benne a legélőbb volt, nem él már. De ebbe nem sza-

bad elmerülni: „A mult csak példa legyen most“.^{36/a} Ameddig az Úristen erőt ad hozzá, élünk és dolgoznunk kell az élőkkel és az ő pszichológiájukat magunkba főlvénünk; életünk mint valódi élet akkor szűnik meg, mikor ezt többé nem bírjuk.

Az itt leírt, epizódyszerű események után állott be az a fejlemény, amely a Széll-kormány helyzetét látszólag véglegesen megszilárdította: az 1901 október elején meg-ejtett választások. Ezek lefolyása mindenkép méltó volt az új éra szelleméhez. Sem korrupció, sem erőszak nem játszott azokban szerepet, hanem az a jó hangulat érvényesült szabadon, mely a Széll-kormány iránt a magyar társadalom vezető elemeinél országszerte létezett. Eredményként a szabadelvű párt az előbbinél valamivel nagyobb többséggel vonult be az új parlamentbe, mégpedig akkép, hogy a választások tisztességét és szabadságát senki kétségbe nem vonta és így az ellenzék is békés hangulattal volt eltelve. Csodálatosképen, nekem személyesen éppen ez volt a legnehezebb választásom; az első 1875 óta, melyen a kormány támogatott és amelyen mégis a legnagyobb veszélyben forgott Jászberényi mandátumom. A rejtély magyarázata abban található, hogy a helyi hatalom és ezzel a választási elnökség még azok kezében volt, akiket a Bánffy-érában felfuráng és erőszak ültetett oda. Az ellenem kieszelt taktika abból állott, hogy meghamisított szavazatok beadása és elfogadása útján akartak az ellenjelöltnek fiktív többséget szerezni; az én reális többségem azonban nagyobb volt, mint amilyent számításba vettek és így a végén is dugába dőlt a terv. Ez volt az utolsó kísérlet arra, hogy Jászberényben ellenem jelöltet állítsanak; azóta minden választásom ott egyhangú volt.

A nemzettől ekkép őszinte választásokkal nyert mandátum által megerősödve, Széll Kálmán sikeresebben szállhatott szembe azokkal az akadályokkal, melyek őt addig — talán a legfelsőbb helyen — gátolták abban, hogy a nemzeti párttal végbement egyesülésnek természet-szerű személyi konzekvenciáit is levonja. A kép-

^{36/a}. Idézet Kisfaludy Károly Mohács-ából.

viselőház elnöki székébe, amely Szilágyi Dezsőnek 1901 július havában történt elhalálozása folytán üresedett meg,³⁷ engem ültetett és én szívesen foglaltam el ezt az állást, mert multamnál fogva ez volt tényleg az egyetlen, amely személyi igényeimnek teljesen megfelelt, anélkül, hogy a miniszterelnök vezéri hivatásának gyakorlásában zavart okozott volna és anélkül, hogy Öfelségétől velem szemben táplált bizalmatlansága tekintetében politikai áldozatot kívánt volna. Ennek a bizalmatlanságnak okait az előbbieken fejtettem ki, amiből folyólag ki van zárva az a föltevés, hogy azt itt a neheztelés hangján említsem; csak mint a 67-es éra bomlásának egyik szimptomáját emelem ki, amint az egy lelkiismeretes és okos, de szinte megoldhatatlan dilemma közé szorított uralkodó lelkében majdnem szükségszerűen támadhatott és korántsem magamnak vindikálva az igazságot, annak a mélyseges kegyeletnek a sérelme nélkül, mellyel Ferenc József emlékének adózom. Midőn házelnöki minőségemben nála tisztelegtem, tapasztalhattam, hogy ő nagy meglepéssel vette megválasztatásomat, mely őt úgyszólván tehermentesítette a kormánypártba belépett nemzeti párttal szemben. Szívesen adományozta nekem a titkos tanácsosi címet, melynek megadása az uralkodónak szokásos udvariassági gesztusa volt a képviselőházzal szemben. Mikor annak megköszönése végett nála kihallgatáson jelentem meg, szinte tüntető kegyességgel és szívéllyel fogadott, de a parlamenti állapotok javulása fölött érzett meglepődésének és Széll Kálmán munkája iránti elismerésének kifejezésén kívül politikai beszélgetésbe nem bocsátkozott.

Az én elhelyezkedésemet a képviselőház elnöki székében rövid időn belül követte kiváló barátomnak és a nemzeti pártban vezértársamnak, Horánszky Nándornak

³⁷ Szilágyi Dezső a Bánffy-kormány ellen indított obstrukció folytán 1898 december 7-én mondott le a házelnöki metóságáról, amelyben Perczel Dezső lett utódja az országgyűlésnek 1901 szeptember 5-én bekövetkezett feloszlásáig. Apponyit az új ciklus 4. ülésében, 1901 október 31-én választotta meg elnökül a képviselőház 242 szavazattal 282 közül.

kereskedelmi miniszterré³⁸ és a párt egy másik jeles tagjának, Gulner Gyulának belügyi politikai államtitkárrá³⁹ való kinevezése. Horánszky személye Öfelségénél nem ütközött nehézségbe; a Bánffy miniszterelnökségét megelőző krízis alatt a király őt is hosszú magánkihallgatáson fogadta volt és rendkívül kedvező benyomást nyert egyéniségéről; finom politikai érzékével talán ki is érezte akkor azt az árnyalatot, amely a nemzeti pártnak „nem udvarképes” követelményei intranzigens fönntartása tekintetében köztem és Horánszky közt tényleg fönnállott és fölismerte benne a gyakorlati alkotásra termett embert. Sajnos, a rövid időn belül bekövetkezett halál véget vetett a Horánszky egyéniségéhez kötött reménységeknek. Gulner Gyula parlamenti működése pedig, bár igen érdemes, sőt kiváló volt, mégsem bírt azzal a reprezentatív jelleggel, mely különös nehezítést váltott volna ki. Ezek a kinevezések tehát éppoly simán mentek fölfelé, mint ahogyan ment föl és lefelé egyaránt a képviselőház elnökévé való választatásom, amiket összegezve, a volt nemzeti párt megtalálta a politikai hatalom tényezőiben azokat a személyi biztosítékokat, amelyek követelése teljesen jogos kísézője ellentétes pártok elvi alapon történő egyesülésének. Mert az abban résztvett ellenzéki pártnak kifogásai nem csupán a kormányzó pártnak törvényhozási alkotásai ellen irányultak, hanem a kormányzati szellemet is erősen bírálták: ennek átalakulását pedig bizonyos személyi befolyás megnyerése nélkül biztosítottnak nem láthatják. Az említett kinevezések által a nemzeti párt e jogos igénye teljes kielégítést nyert; Széll Kálmán bizalmat keltő egyéniségén túl is. Az új helyzet tehát egészséges alapon nyert kiegészítést és a Széll Kálmán miniszterelnökségében kifejezésre jutott kísérlet arra, hogy a közjogi statusquo alapján, a hadsereg kérdéseinek meg nem bolygatásával, ismét nyugodt közállapotok legyenek, megfelelően megalapozottnak látszott. A kormány szaktudás tekintetében is erős volt; a pénzügyi és közgazdasági tárcák betöltése (Lukács László,

³⁸ 1902 március 4.

³⁹ 1900 április 19.

Horánszky Nándor, Darányi Ignác) elsőrendű volt és általános tekintélynek örvendett Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter is. Az ellenzéken sem volt nyoma az elkeseredésnek, sőt túlnyomóan jóindulat mutatkozott az új kormány iránt. Azokból a szempontokból tehát, amelyek az akkori nemzedéknek látókörébe estek, az épület szilárd alapokon látszott nyugodni. De ez a látókör nem ölelte föl a nemzetben működő összes erőket, mert az akkori állami berendezés azoknak egy részét ideig-óráig lappangókká tette.

Itt meg kell egy pillanatig állanom és szemügyre kell vennem ezeket a lappangó erőket, melyek abban az időben, amelyről most szólok, már erősen forrongtak, bár a felszínre nem juthattak. Hiszen alig két évtizeddel később ki is törtek és a mai helyzet kialakulására döntő befolyást nyertek, igaz, hogy szabálytalan módon, de talán éppen azért, mert akkor úgyszólván senki sem mérlegelte kellőképp jelentőségüket és így nem volt medre békés evolúciójuknak. Itt tehát a mult helyzetnek fölismerése a jelen megértése szempontjából is szükséges és hasznos munkát vélek végezni, ha ezt a fölismerést visszaemlékezésem szerint előmozdítani iparkodom.

A két kérdés, amelyre itt célzok: a szociális és a nemzetiségi kérdés. Ezekről mondom, hogy akkori állami berendezkedésünk akadálya volt jelentőségük felismerésének. A censzos választójog jóformán kizárta az alkotmányos érvényesülés köréből úgy az egész ipari, mint a mezőgazdasági⁴⁰ munkásosztályt; és bár ezeknek a nagytömegű osztályoknak, különösen az ipari munkásosztálynak világmozgalmai hozzánk is áthatottak, parlamenti kifejezésre azok nem juthattak. A nemzetiségi kérdéssel szemben pedig jól átgondolt álláspont nem volt. Itt is elegendő eredménynek látszott annak megakadályozása, hogy nemzetiségi képviselők erőt jelentő számban a parlamentbe jussanak. Cenzusos választások mellett ezt a legtöbb helyen a vezető társadalmi elemek morális befolyásával is el lehetett érni; de ahol kellett, a legmesszebbmenő társadalmi és hivatalos nyomással szemben

⁴⁰ A kéziratban „földművelési”.

még azok legtöbbje is elnéző volt, aki a magyar pártok közt folyó küzdelemben őszintén követelte a választási szabadság és tisztaság megóvását. A két világmozgató áramlat: a szocializmus és a nemzetiségi kérdés a köztudatban jóformán el volt intézve, de a vezető államférfiaknál sem volt egyetértő felfogás az azokkal szemben szükséges állásfoglalásról.

Önmagamról azt kell mondanom, hogy abban az időszakban, melyről most szólok, nem ugyan a szociális gondolkodás tekintetében, hanem a szociális kérdések aktualitásának átérzésében, bizonyos visszaesés állott be parlamenti pályám kezdetének éveivel szemben, amikor szociális reformok követelésével szinte botrányt okoztam az uralkodó doktrínér-liberális felfogás híveinek körében. Az 1889. évi véderővita óta a közjogi kérdések felé fordult teljes figyelmem, meg az állami szervezet javításának kérdései felé; a szociális problémák, mint aktualitások, elhalványultak öntudatomban. Pedig akkor, a múlt század utolsó és a jelenleginek első évtizedeiben forrongtak az egyetemek és a külföldi törvényhozások ilyen irányú eszméktől és kezdeményezésektől. A Széll-érának nagy és áldásos szociálpolitikai alkotása volt, melyről Széll Kálmán nekem nem egyszer mondta, hogy annak élete fogytaig örülni fog: a gyermekvédelem megszervezése. De ez is inkább humanisztikus, mint szociális gondolatvilágból származott és a közönség körében megfelelő méltánylásra nem talált. Kívüle csupán akkori kiváló földművelésügyi miniszterünk, Darányi Ignác ismerte fel valamely akció szükségességét ezen a téren. Telepítési törvénye,⁴¹ bár főleg nemzeti szempontok vezették őt annak megalkotásában, egy, szociális tekintetben is helyes

⁴¹ Egyetlen telepítési törvényünk az 1894: V. t.c., mely az állam által eszközözendő telepítésekre 3.000.000 forint engedélyezését rendelte el, a gróf Bethlen András földművelésügyi miniszter nevéhez fűződik. Az a hatalmas telepítési törvényjavaslat ellenben, melyet Darányi 1909 március 9-én terjesztett a képviselőház elé s amelyben 12 év alatt fizetendő 120.000.000 koronát kért a telepítési alapra, elsősorban a koalíció belső viszályai és a Wekerle-kormány vergődése, majd szeptember 28-án bekövetkezett lemondása és 1910 január 17-én történt fölmentése miatt nem vált törvénnyé.

birtokpolitikai gondolatot foglal magában. Az ő cseléd-törvénye⁴² pedig az adott körülmények között elismerésre méltó szociális alkotásnak tekinthető. Sajnos, a keresztülvitel nem felelt meg kellőképp a törvény intencióinak és nem volt a parlamentben, aki erélyes végrehajtását sürgette volna; az adminisztrációnak pedig a perifériákon talán még kevesebb érzéke volt iránta, mint a központban.

És ha kérdezem, hogy miért nem volt a szociális kérdéseknek átütő ereje akkori közéletünkben, a válasz nem lehet más, mint az, amire már előbb céloztam, tudniillik, hogy annak az osztálynak, amely mint saját ügyét érezte a szociális kérdést és így egyedül látta benne a legfőbb problémát: a munkásosztálynak nem volt parlamenti képvisellete, tehát mint politikai tényező nem jött szóba.

Egyetlen képviselőnek mandátuma sem függött munkás-szavazatoktól, sőt az ő érdekeik és törekvéseik erőteljes felkarolása könnyen hozhatta a honatyát ellentétbe azokkal a társadalmi tényezőkkel, amelyekről egyedül várhatta mandátumának megújítását. Ilyen körülmények között akadhettek ugyan egyesek, akik altruizmusból vagy egy távolabbi jövőbe néző kivételes bölcsességből az ideig-óráig hatalmi háttérrel nem bíró érdekek mellett sikraszállottak, de számot ezek nem tehettek és ők sem képviselték azokat azzal az eréllyel, amellyel képviselték volna az érdekeltek maguk. Valljuk be, hogy a társadalmi altruisták is hamar tartanak valamely társadalmi berendezést „elég jónak“ mások számára; az átlag pedig azzal a tényezővel, amelynek hatalmát nem érzi, egyszerűen nem törődik s azt a „hatalmat“, amely nem talál kifejezést az alkotmányos törvényekben, az illetők választójogában, rendesen csak akkor veszi észre, amikor forradalmi mozgólódásoktól kezd félni, de akkor már rendesen késő. Abban az időben, amelyről most beszélek, még nyoma sem volt olyan mozgalmaknak, amelyek efféle aggodalmat kelthettek volna. Igaz, hogy pár évvel korábban, a 80-as évek derekán, az Alföld némely részében erősebb agrárszocialisztikus mozgalom volt észlel-

⁴² 1907 : XLV. t.é.c.

hető,⁴³ de ennek hatása csak erélyes represszió követeléséig ment a vezető osztályoknál, ami akkor sikerült is, mert — bár az elégedetlenség tovább lappangott — külsőleg minden lecsendesedett.

Hasonlóképpen állottunk a nemzetiségi kérdéssel, ugyanazokból az okokból. Kiforrt álláspontja a közvéleménynek e kérdésben sem volt. Az 1868. évben alkotott nemzetiségi törvény⁴⁴ ideológiájáról, mely fönttartotta ugyan az egységes magyar állampolgárság⁴⁵ elvét és a nemzetiséget, mint az anyanyelvű kultúra élvezését és fejlesztését, a középfokú oktatást beértve, elismerte és kodifikálta, az akkori nemzedék fokozatosan lecsúszott volt. A magyar politikai körökben uralkodó vélemény szerint ez a törvény az Eötvös József-féle doktrinér-liberalizmus sugallata alatt elkövetett hiba lett volna. Nem helyezték formailag hatályon kívül, de tényleg több fontos intézkedést, példának okáért azt, amely az anyanyelvű középfokú oktatást biztosította nem magyarajkú polgártársaik számára, nem mindenütt hajtották végre. A fordulat Tisza Kálmán kormányra jutásával állott be, aki, amint azt emlékirataim első kötetében már megemlítettem, öntudatosan vagy öntudatlanul, a közjogi téren mutatkozó tehetetlenségéért belpolitikai sovinizmus dedelgetése által akart kárpótlást nyújtani a duzzadó nemzeti érzésnek. Voltak azonban erős árnyalatok a vezető egyéniségek lelkülete szerint. Bánffy Dezső képviselte legridegebben azt, amit a közönség nagy része „intransigens nemzeti politika” gyanánt fogadott el és meg is tapsolt. Az ő politikájának alapgondolata az volt, hogy semmi olyan közjogi követelménnyel ne álljon elő, amely az uralkodónál visszatetszést kelthetett, sőt az ilyenekkel elszántan szembeszálljon és ezen az áron megvásá-

⁴³ Súlyosabb kitörések voltak később is, mint az Arad, Békés és Csanád-megyékben 1891. év folyamán fegyveres erővel elfojtott zendülések, vagy az 1897. évi nagyarányú aratószátrájk az Alföldön. A mezőgazdasági munkások helyzetét lényegesen enyhítette az 1898 március 1-én életbelépett mezőgazdasági munkástörvény, az 1898 : II. t.-c.

⁴⁴ 1868 : XLIV. t.-c. a nemzetiségi egyenjogúságról.

⁴⁵ Helyesen a politikai magyar nemzet fogalmát, mely alá tartozott mindenki, nemzetiségére való tekintet nélkül.

rolja a szabad kezét egy sovíniszta nemzetiségi politika keresztülvitelére.⁴⁶

En ezt az alkut mindig elítéltem. De ebben legalább volt logika. Teljesen érthetetlen azonban, hogy a függetlenségi párt, melynek programja az uralkodó részéről csak ellenzésre számíthatott, nem érezte égető szükségét annak, hogy ezzel a hatalmi tényezővel szemben az egész hazai közönségre támaszkodhasson, beleértve nem magyarokú polgártársainkat, a szoros értelemben Magyarország lakosságának 47%-át. Ennek a pártnak körében egyedül Mocsáry Lajos érezte át pártja helyzetének logikáját és követelte nyíltan az 1868. évi nemzetiségi törvény teljes végrehajtását. De ezen a ponton majdnem az egész párt szembehelyezkedett vele és úgyszólván kiüldözték a közéletből. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy az akkori függetlenségi párt a nemzetiségi kérdéseket illetőleg Bánffy Dezső vizeiben evezett; de következetes ellenakciót ezen a téren nem fejtett ki. Némileg kivételt alkotott e pártnak egyik árnyalata, az Ugron Gábor vezérlete alatt az anyapártból kivált disszidensek csoportja, mely eljutott az általános szavazati jog követeléséig. Ez mindenesetre egy első lépés volt a fikciók országából a realitások terére, de a politikusok közvéleményének nagy többsége (melyhez magam is tartoztam) azt komolyan nem vehető extravaganciának minősítette.

Már most Széll Kálmán, mint Deák Ferenc politikájának egyenes leszármazottja, semmikép sem eshetett a Bánffy Dezső-féle túlhajtásokba a nemzetiségi politika terén, hanem inkább Eötvös József törvényének szellemével érezte magát rokonnak. Ki is akarta fejezni az

⁴⁶ Ezzel szemben állott a gróf Tisza István méltányosságot és megértést hirdető nemzetiségi politikája. „Ezer év óta élnek ez országban — úgymond első miniszterelnöki programbeszédében — békében a magyar nemzettel együtt széles rétegei olyan idegenajkú polgártársainak, akiknek saját nemzetiségük, mint nyelvük, saját etnográfiai egyéniségük van. Ezt respektálták apáink a multban, ezt respektálni becsületbeli kötelességünk a jövőben is és én azt hiszem, egyenesen a magyar nemzet legjellemzőbb egyéni tulajdonságához maradunk hívek és egyúttal a magyar nemzet jól felfogott érdekét szolgáljuk, ha magunk tartását a nemzetiségekkel szemben a jövőre is a jogtisztelet és az igaz rokonszenvtől áthatott testvéri érzület fogja vezetni.” 1901—1906. évi országgyűlés, képviselőházi napló, XVIII. kötet, 286. l.

árnyalatot, mely e tekintetben közte és hivatali elődje közt fönnállott, azzal, hogy megszüntette a Bánffy által a miniszterelnökség kebelében bizonyos osztentációval fölállított nemzetiségi ügyosztályt. Amde az 1868-i törvény teljes végrehajtásához ő sem akart — vagy nem mert — visszatérni. Így tehát az ő miniszterelnöksége is csak egyes durvaságok orvoslását hozta, de rendszerváltoztatást, illetve valamely rendszeres gondolat érvényesítését nem.

E följegyzések egyéni emlékirat-jellege szükségessé teszi, hogy a magam akkori elhelyezkedését is vázoljam ezzel a két, világot rendítő, de nálunk akkor még lappangó és többé-kevésbé még ignorált vagy sablónszerűleg kezelt problémával, a szociálissal és a nemzetiséggel szemben. Kerülni akarom itt az öngazolás tendenciáját, valamint azt a ferdeséget, amelybe a legtöbb emlékiratszerkesztő a multnak tévedéseivel szemben esni szokott, hogy tudniillik amikor azokat megállapítja, önmagát, mint kivételesen éleslátót tünteti föl. Nyiltan bevallom, hogy nem voltam kivétel és alig emelkedtem e kérdések tekintetében az akkori átlagnak föléje.

A szociális kérdésben ez nálam bizonyos visszaesést jelentett azokkal az évekkel szemben, amelyekről emlékirataim első részében szóltam, amidőn úgyszólván egyedül hirdettem a képviselőházban a szociális reformok szükségességét, a „szociális olajcseppet“, mellyel az állami gépezet kerekeit meg kell kenni. Nem tagadtam meg soha ezt a meggyőződésemet, de a nemzeti párt kialakulásával és az általa előtérbe állított közjogi és nemzeti problémákkal szemben ezek a kérdések nálam is háttérbe szorultak, mert közvetlen politikai aktualitással nem bírtak; oda pedig nem emelkedett gondolkozásom, hogy azok sorsdöntő jelentőségét, történelmi törvényszerűségét az aktualitáson túl is meglássam. Ebben az irányban tehát akkor nem mozgattak semmit. Nem tartottam sürgősnek én sem a dolgot, nem mérlegettem, hogy előrelátó politika éppen a szélcsend éveit használja fel reformok alkotására. Nem hibáztatom magamat közjogi természetű törekvéseimért, melyekkel a továbbiakban akarok foglal-

kozni és melyeket lényegükben ma is igazoltaknak talállok; csak azt ismerem el súlyos hibának, hogy tőlük nem láttam, helyesebben: nem néztem ama nem nagyon távoli időbe, amelyben a szociális és nemzetiségi kérdések világos jelleget ölthettek és öltöttek.

A nemzetiségi kérdés tekintetében elég bonyolult volt lelki elhelyezkedésem. Minden ösztönöm a Dcák—Eötvös-éra hagyományaihoz vezetett. Mindig utáltam mindent, ami akárcsak a méltányossággal is ellenkezett, bárkivel szemben történt legyen. De nem volt energiám hozzá, hogy magamat teljesen kivonjam a Tisza-epochában uralkodóvá vált áramlat hatása alól. Ehhez nagyban hozzájárultak személyes befolyások, amilyen példának okáért Grünwald Béláé volt, akivel igen barátságos viszonyban állottam és aki a legszélsőségesebb sovíniszta belpolitikai irányt képviselte. Mint a nemzeti pártnak egyik oszlopos tagja, nagy hatást gyakorolt ebben az irányban, amely felé a párttagok nagy része lelkiütileg úgyis hajlott. Ezenkívül nem maradt hatás nélkül a pártra és ezen keresztül reám sem akkori legerősebb zszurnalisztikai támaszunknak, a Budapesti Hirlapnak önálló politikája, mely a Rákosi Jenő-féle „harminc millió magyar” elméletét hirdette. Ezzel ugyan nem azonosítottam magamat, sőt nyíltan kimérának vallottam, de mégsem maradt teljesen hatás nélkül politikai magatartásomra annak a lapnak szelleme, mely teljesen független helyzetében politikámat mégis „ingyen” támogatta. Mindezekből a hatásokból és ellenhatásokból nem kerülhetett ki határozott irány. Eredőjüket legjobban a nemzeti párt 1892-ben kiadott, általam szerkesztett választási kiáltványa fejezi ki, melynek a nemzetiségi politikára vonatkozó részét emlékirataim első kötetében már közöltem, de melyet itt megismételni célszerűnek látok.

„A szabadság követelményének tartjuk, hogy a haza minden polgára, valamint egyéniségének minden más oldalát, úgy annak anyanyelvét és kultúráját is szabadon használhassa és fejleszthesse, az állami egység által követt határokon belül. A magyar nemzeti egység alatt nem a nyelvszerinti erőszakos magyarosítást értjük, hanem a

nemzet politikai egységét, mely sem jogokban, sem kötelességekben nem ismer különbséget a különböző nyelvű polgárok közt és nemzetiségeket mint közjogi csoportokat el nem fogadhat. A magyar nyelv ismeretének terjesztését azonban szükségesnek tartjuk, hogy a nem magyarajkú intelligencia az állam szolgálatából részét kivehesse és ezáltal is minél szorosabban csatoltassék az államhoz; de főleg mint annak a társadalmi összeforrásnak az eszközét, mely nélkül a politikai egység üres forma marad.“

Látnivaló, hogy ezekben a kijelentésekben semmi sem foglaltatik, ami a Deák—Eötvös-féle 1868-i koncepcióval ellentétben állana, mert a nemzetiséget mint közjogi alanyt ez a koncepció sem ismerte el és éppen e követelmény körül, melyet a nemzetiségi vezérszónokok már akkor is felállítottak, a kormány pedig visszautasított, folyt főleg a vita. Odáig azonban sem az 1892. évi programnyilatkozat, sem az én akkori nemzetiségi politikám nem jutott, hogy nyíltan az 1868. évi nemzetiségi törvény álláspontjára helyezkedjék és annak pontos végrehajtását követelje. Mikor azután ezekben az években a minden homály és kétértelműség ellen velem született ellenszenv arra késztetett, hogy magamnak elvi álláspontot konstruáljak, még inkább eltávolodtam az 1868. évi állásponttól. A nemzet politikai egysége gondolatából indulva ki, melyet a kiváltságok korszakában a nemesség képviselt, most már az intelligenciában, mint a nemesség helyébe lépett demokratikus vezető tényezőben, kerestem annak személyesítőjét. Az egységes nemesség helyébe egységes intelligenciát óhajtottam tenni, ami gyakorlatilag annyit jelentett, mint egy olyan folyamatnak — nem ugyan erőszakolását, de negatív és pozitív irányban való — támogatását, mely szerint, amit németül „Aufsteigende Klassenbewegung“-nak nevezünk, a társadalmi emelkedés a magyarba vezessen át. Tehát a tót, német, román stb. parasztfiú, aki pap, tanár, ügyvéd stb. lesz, nyelvileg is magyarrá váljék s ezt a minőséget családjára és leszármazóira is áthárítsa. Az 1868. évi nemzetiségi törvénynek nem ez volt a gondolata, mert

kifejezetten elismeri azt a nemzetiségi követelményt, hogy minden állampolgár középiskolai műveltséget is anyanyelven nyerhessen; csupán gyakorlatilag nem vitézt egészen keresztül az alaptörvényből folyó ez az igény és ezt a gyakorlatot én is elfogadtam, szofisztikus okoskodásokkal alátámasztva annak jogosságát.

Elfogulatlanul bírálva a nemzetiségi kérdésben akkor elfoglalt állásomat, meg kell tehát állapítanom, hogy az nem emelkedett az átlagfelfogás fölé. De már itt is megjegyzem, hogy azt a vádat, mint hogyha súlyosbítottam volna a helyzetet, sem akkor, sem későbbi közoktatásügyi miniszterségem alatt nem érdemlem meg. Különösen áll ez az 1907-ben az én kezdeményezésemre létrejött népiskolai törvények tekintetében, amelyekért, a parlamenti tárgyalás folytán becsúszott némely csekély jelentőségű részlettől eltekintve, ma is vállalom a felelőséget minden nemzetközi elfogulatlan fórum előtt. Erre természetesen még vissza fogok térni, amikor miniszterségem eseményeiről lesz szó. Talán tartozom magamnak azzal én, aki tévedéseimet nem szépítem, sőt azokat a belőlük levonható tanulság kedvéért leplezetlenül bemutatom, hogy igazamért helyt álljak akkor és abban, amikor és amiben arról ma is meg vagyok győződve.

De mit tartsunk egyáltalán az akkori nemzetiségi politikáról? Kell-e abban a reánk lesújtott csapások egyik okát látnunk? És mi lett volna a helyes politika? Ez az utóbbi kérdés nem azonos azzal, hogy milyen politikát kell most, saját helyzetünk és a világhelyzet gyökeres átalakulása után, különösen, ha revíziós törekvéseink területi tekintetében is sikerre vezetnek, folytatnunk, mert ez a politika természetesen egészen új alapokon kell, hogy felépüljön. Minden körülmények közt számolnunk kell a nemzetiségi elv és öntudat fejlődésével s az abban működő lélektani erők teljes átalakulásával. De amit e helyen vizsgálunk, az csupán az a kérdés, hogy akkor a körülményeknek megfelelő volt-e nemzetiségi politikánk kiindulási pontjában és eszközeiben; volt-e megvalósítható célkitűzése és következetes módszere? Előzetes kérdésként pedig fölvethető az, hogy van-e ilyen

utólagos kritikának és retrospektív bölcsekedésnek valami haszna?

Hát igenis van és van szükségszerűsége is. Mert az ellenséges bírálóat olyan torzképét rajzolja az akkori helyzetnek és erre olyan sommás elítélést és olyan gyakorlati következtetéseket alapít, hogy mai revindikációink és mai politikánk megtámasztása végett okvetlen szükséges a valódi tényállás helyreállítása a köztudatban. Csak ez a valódi tényállás lehet a mi védelmi vonalunk; nem pedig az egyik túlzásnak a másikkal való szembeállítás; tehát nem az az állítás, hogy nemzetiségi politikánk akkoriban hibamentes és ideális volt, hanem az, hogy hibái korántsem voltak olyan súlyosak, mint amilyeneknek állítják; hogy azokat „elnyomásnak“ egyáltalán nem lehetett nevezni, hanem hogy csak a szabadság és kulturális támogatás mértékére nézve lehet kifogást tenni; hogy valóságos brutalitások esetei csak szórványosak voltak és hogy ezek ellen maguk az általuk érintett egyének hanyagolták el az orvoslásnak illetékes helyen való keresését, mert jobban szerettek gravament konstruálni, mint igazságot keresni. Ha példának okáért olyik néhai nem magyarfajú diák panaszkodik, hogy a középiskolában faja miatt rosszul bántak vele, van viszont nagyszámú más, jelesül több román nemzetiségű politikai vezérférfiú, aki ma is hálával emlékezik a magyar középiskolában töltött tanulási éveire. Az ilyen gravamentkazuistikától eltekintve, az a kérdés áll fönn: igazolható-e az általános emberi szempontokon alapuló kritika előtt a háborút megelőző éra magyar nemzetiségi politikája, annak alapgondolata, célkitűzése és módszere?

Válaszom erre a következő. Az 1868. évi nemzetiségi törvénybe foglalt alapgondolat és célkitűzés igenis megállhat az ilyen alapokon eszközölt bírálóat előtt; más célkitűzés pedig *nyíltan* nem látott soha napvilágot, bár a Tisza-éra óta a gyakorlat erről sokban lecsúszott.

Az alapgondolat és célkitűzés kettős volt: egyfelől az egységes magyar állampolgárság, a nemzetiségnek mint jogalanynak el nem ismerésével, tehát nemzetiség szerinti területi önkormányzat kizárásával; másfelől a

nyelvhasználati szabadságnak a közigazgatásban és a törvénykezésben való bizonyos, esetleg (erről lehet vitatkozni) nem elegendő megállapítása és az anyanyelvi kultúra élvezetének és fejlesztési lehetőségének biztosítása a középfokú oktatásban is.

Allítom, hogy a természetjogi alapon megállapítható nemzetiségi követelmények ezzel kielégítést nyertek volna, mert senkit sem bántottak, sem más polgártársainál anyanyelve miatt hátrányosabb helyzetbe nem hoztak, sem annak kulturális fejlesztésében nem gátoltak. Külön nemzetiségi adminisztratív területek létesítése lehet gyakorlatilag hasznos dolog, lehet olyan követelmény, melynek teljesítését politikai okok ajánlják, de nem mondható sérelmesnek az az állapot, midőn ilyen területi beosztás nem létezik.

De az alkalmazásban hazánk sajátos viszonyai olyan egyenlőtlenségeket teremtettek, melyeket az elfogadott elvi álláspont keretében nem tudtunk kiküszöbölni.

Azt az elvet, hogy a nemzetiség mint olyan, nem alkot közjogi jogalanyt, gyakorlatilag megsebezte az a másik elv, amely szerint az egyházak igenis alkottak ilyent. Ahol tehát a nemzetiség valamely egyházi szervezettel összeesett — így a szerbeknél, románoknál, erdélyi szászoknál —, a nemzetiség azon a kerülő úton mégis csak jogi cselekvőképességet nyert, különösen az iskolai, de vagyonkezelési téren is és azzal megfelelően élt állami törvények védelme alatt, sőt gyakran állami támogatással. De amely nemzetiség ilyen nemzeti jellegű egyházi szervezetre nem támaszkodhatott — példának okáért a többi németek, a tótok —, mindezeknek a jogoknak gyakorolhatásától elestek és így hátrányosabb helyzetbe jutottak éppen azok, akiknek önkormányzata a magyar állami egység szempontjából legkevesebb aggodalmat okozott volna, sőt az önálló tót kultúra fejlesztése lehetett volna a mindinkább beszivárgó cseh befolyásnak legbiztosabb ellenszere. De sem a katolikus, sem a protestáns egyházi szervezetek, melyek közt német és tót anyanyelvű polgártársaink megoszlottak, nem léte-

síttettek német vagy tót anyanyelvű középiskolákat, az állami tanintézetekben pedig olyan gyakorlattá vált — bár törvényes alap nélkül — a magyar oktatási nyelv kizárólagossága, hogy ezen változtatni az akkori időben alig lehetett. Így vált a gyakorlatban holt betűvé a nemzetiségi törvénynek az az elvi kijelentése, mely a középfokú oktatásban is biztosította a nem magyarajkú polgártársaknak az anyanyelven való művelődési lehetőséget, a középfokú igazgatásban pedig sok helyen szintén elhanyagoltak a nemzetiségi törvény által.

Ha utólag meg akarnám jelölni az irányt, melyet mai belátásom szerint a nemzetiségi politikában akkor követni kellett volna, úgy ezt csak akkép jelölhetném meg, mint az 1868. évi nemzetiségi törvény fenntartását és pontos végrehajtását, minden fölmerülő mozzanatnak úgy belügyi, mint külföldi relációkban — főleg az utóbbiakban — gondos megfigyelését és elfogulatlan megítélését, arra nézve tudniillik, hogy milyen tendenciát és milyen erőt, milyen természetes fejleményt képvisel és hogy ennek folytán mennyire kell vele számolni. Ebből önként folyt volna az állami gondoskodás az anyanyelvű középfokú oktatásról azoknál a nemzetiségeknél, melyek nem támaszkodhattak közjogilag elismert szervezetekre, minők főleg az egyházak voltak. Éppúgy folyt volna az anyanyelv használatának szabadsága az alsó és középfokú állami és önkormányzati igazgatásban és törvénykezésben. Azon magyarajkú, magyar állampolgár sem érzett volna lefokozást és nehézséget érdekei érvényesítésében.

Hogy ez a politika célra vezetett volna-e? Biztosította volna-e idegennyelvű polgártársaink tömegének politikai beolvasztását? Nem merem állítani, de a románokat és szerbeket kivéve, valamennyi nemzetiségnél valószínűnek tartom. Erre látszik mutatni az a mozgolódás, mely nemzetiségi körökben a Széllére kezdetén folyt. 1899 júliusától kezdve egész 1901 szeptember haváig folyton voltak a nemzetiségi pártok által rendezett gyűlések, melyek azonban követeléseikben sohasem mentek az 1868. évi törvény lojális végrehajtásának kívánságán túl. Igaz, hogy a nemzetiségi sajtó ennek a köve-

telésnek elfogadhatatlan magyarázatokat adott és hogy erre a magyar sajtó a rosszhiszeműség vádjával felelt, sőt én is 1902 november 24-én nemzetiségi veszélyről szoltam. De ez nem változtat azon a tényen, hogy nem állottunk *hivatalosan* más, mint törvényen alapuló követelményekkel szemben. Csak a románoknál és szerbeknél a tözsomszedságban levő fajrokon államoknak felvirágzása és hatalmi gyarapodása fejlesztett szükségképen olyan irredentizmust, mellyel szemben hatalmi kérdés volt a boldogulás. De itt is az európai közvélemény előtt nagyban javult volna helyzetünk egy általános emberi szempontból kifogástalan politika követése által. Az irredentizmus is vesztett volna erőben és sikeresen vehették volna fel vele a küzdelmet mindazok a tényezők, amelyek szervesen teremtték meg a politikai magyar nemzeti egységet: úgy, mint a geográfiai egység és védettség, a gazdasági összefüggés az ország különböző részei közt és a történelmi emlékek hatása.

De ha ekkép saját akkori állásfoglalásomat a nemzetiségi politikának, mint a politika külön ágának tekintetében habozónak és erősen kifogásolhatónak kell elismernem, viszont ma is állítom, hogy teljesen igazam volt azoknak a hatásoknak megítélésében, amelyeket az általános politika: a közigazgatás korrektsége és szociális szelleme, a kormányzati szellem és különösen a katonai szolgálat nemzeti jellege a nemzetiségi kérdés kialakulására gyakorol. Hiszen — hogy ez utóbbinál maradjak — a nemzeti jellegű hadsereg követelését épp ebből az indokból állítottam föl elsősorban, mert a katonai szolgálat benyomásai alkotják a leghatályosabb állampolgári nevelő eszközt; sehol és soha az államhatalom nem hatja annyira át az egész életet, annak úgyszólván minden percét, mint a katonai szolgálat éveiben, melynek benyomásai, mint a legfőbb hatalomról nyert benyomások, kiirthatatlanul belevésődnek az ifjú lelkekbe. Ha tehát az a kép, amelyet akkor az államhatalomról nyer, nem magyar, se nyelvben, se jelvényben, se szellemben, akkor nemcsak hogy elvész a magyar állampolgári tudat kifejlesztésének leghatalmasabb eszköze, hanem azáltal,

hogy az a hatalom, melyet az ifjú katona mint ellenállhatatlan erőt érez, nem a magyar állam hatalma, hanem másvalami, hitelét veszti benne minden egyéb mód, mely ezt a hatalmat hirdeti és vele elfogadtatni akarja. Hiába mondja neki tanító, jegyző, főszolgabíró, alispán és főispán, hogy a magyar állam főhatalom, melynek föltétlen hűséggel, engedelmességgel és odaadással tartozik: a katonai szolgálatban a káplár és a leutnant mindennap, a kapitány és az ezredes rövid, a generális úr hosszabb időközben valami más hatalom nevében követelik meg ugyanezt, még pedig nagyobb és félelmesebb erővel; tehát úgy jelentkezik a helyzet az ifjú lelkében, hogy van más ilyen hatalom, amely többet jelent, mint a magyar állam hatalma. Hogy ez a hatalom micsoda, azt valószínűleg nem érti, de azt, hogy nagyobb, tapasztalja és érzi és ezzel le is van fokozva öntudatában a magyar állam. Ez előttem annyira világos, hogy nem értem, miként lehetett annak elismerése elől elzárkózni, hacsak politikai kényszerhelyzetből nem. Boldogult Tisza István elismerte egyik beszédében, hogy a közös hadseregbeli szolgálat (akkép, amint az szervezve volt) nem teszi az egységes nemzeti öntudatnak teljesen azt a szolgálatot, melyet egy nemzeti jellegű hadsereg tenne. De ezzel nem mondott eleget: nemcsak nem tesz egy kíváncsi szolgálatot, de pozitíve ront, mert más képet rajzol a lelkekbe a legfőbb hatalomról, olyat, amelyet pozitíve meg nem értenek;⁴⁷ az pedig elég arra, hogy a magyar állam tekintélyét lefokozza és ezzel megfossza attól a presztizstől, mely szükséges volna arra, hogy fajilag diszparat elemeket politikai egységgé forrasszon össze. Itt is áll az az evangéliumi mondás: „Aki nincs velem, az ellenem van“.⁴⁸

Tévedés volna azonban és igazságtalanság önmagammal szemben, ha azt a hitet keltenék föl megjegyzéseim, hogy egész nemzeti politikám akkor kimerült volna bizonyos katonai követelményekben. Többkevesebb jóhiszeműséggel ezt a vádat emelték ellenfeleim, gúnyolódván a „kardbojtpolitiká“val, melyet kicsinyességnek

⁴⁷ A kéziratban itt még e két szó következik: „de mást“.

⁴⁸ Máté evangéliuma 12. rész, 30. vers.

akartak bélyegezni. Talán az előbbiekéből is kitűnik, hogy ezt a jelzőt katonai követelményeim nem érdemelték, még ha azokat önmagukban bíráljuk is. De ez a bírálathoz irányzatos tévedés és, amikor politikámnak gyenge és megtámadható oldalait, amint azokat ma látom, a tévedéseimből levonható tanulság kedvéért kíméletlenül feltárom, akkor talán szabad politikai multamat igaztalan támadások ellen megvédeni és ekkép az igazságos és tanulságos bírálatnak tőlem telhetőleg teljes anyagot szolgáltatni. Tehát egyszerűen nem igaz, hogy akkori politikám kimerült volna bizonyos katonai követelmények hangoztatásában; ezek csak részei voltak, igaz, hogy nagyon fontos részei, egy általános politikai koncepciónak, melynek alapgondolata az volt, hogy a teljes és egészséges nemzeti élet minden lényeges alkotórészének megszerzése szükséges, mert csak ilyen teljes és egészséges nemzeti élet tömöríthet egységes politikai nemzetté egy fajilag nem egységes népet.

IV. Az újra megalakult nemzeti párt programja.

Szolgáljon e tény igazolására annak a programnak rövid ismertetése, amelyet 1904-ben⁴⁹ adtam ki, midőn állásom a szabadelvű pártban tarthatatlanná vált és több barátommal együtt, a nemzeti párt fölélesztésére tettem kísérletet. Ez a program,⁵⁰ bár annak e helyen való említésével a kronológikus rendet némileg megzavarom, mégis az itt tárgyaltakkal való összefüggésében találja természet-szerű helyét, mert teljes érettségükben domborítja ki azokat az eszméket, melyek a 67-es éra e végső önfenntartási küzdelmének éveiben politikai gondolkodásomat irányították.

A programból a következőket idézem:

„Törekvéseink lényege a következőkben vonható össze:

⁴⁹ A kéziratban az évszám helye nincs kitöltve.

⁵⁰ Részletesen kifejtette 1904 június 12-én, jászberényi beszámolóján, melyen egyúttal előadta az újra megalakult nemzeti párt programját is.

1. A nemzeti élet külső vonatkozásaiban a cél az egységes, szuverén magyar nemzeti állam és az annak keretében mozgó nemzeti élet összes kellékeinek tényleges megvalósítása, törhetlen hűségben az uralkodóház iránt, becsületes ragaszkodással az 1723 : I., II. és III. törvény-cikkek által megállapított, az 1790/91 : X. törvénycikk által megmagyarázott kapcsolathoz, helyes alkalmazásával az 1867 : XII. törvénycikknek, mely ama kellékek közül, meggyőződésünk szerint, egyetlen egyet sem ejtett el.

2. Az állami szervezet kérdéseiben: az alkotmány egészséges működésének, a közéleti tisztaságnak, a jog uralmának, a törvényes szabadságnak és ezzel az állami és nemzeti egységnek úgy intézményes biztosítása, mint a kormányzat minden ágában való szigorú megóvása.

3. A társadalmi, gazdasági és kultúrpolitika terén: A magyar nemzeti társadalom erkölcsi és anyagi megerősítése, különösen a széles rétegek boldogulásának megvédése és előmozdítása, a társadalmi békének biztosítása, a nemzet érzelmi és kulturális összeforrasztása.

Irányszemléink e három csoportja egymást kiegészítő organikus összefüggésben alkotta meg nemzeti politikánkat a múltban és alkotja meg azt a jövőben. Ennek a nemzeti politikának álláspontjából folynak az itt felsorolandó konkrét követelmények."

Ezek után következik a részletes program az előbb jelzett hármas csoportosításba beosztva. Közjogi tekintetben a katonai követelmények mellett ott van a magyar királyi udvartartásnak és a külképviseletben az önálló magyar államiság kidomborításának követelése. Az alkotmányjogiak közül kidomboríttatnak a közszabadsági biztosítékok; a választójog tekintetében pedig a program a következőket tartalmazza, amikben félreismerhetlen felfogásomnak fokozatos evolúciója:

„Kívánjuk az alkotmány népképviseleti tényezőjének, mint a nemzeti gondolat letéteményesének, megerősítését a választási törvény olyan reformja által, amely kiterjed a vagyoni cenzus leszállítására és egyenlősítésére, a mezőgazdasági és ipari munkásoknak megfelelő

arányban és módon választói joggal felruházására, a községenkinti vagy körjegyzőségenkinti szavazásra, városi kerületekben a titkos szavazásnak behozatalával, a költséget okozó külsőségek (zászlók, jelvények) eltiltására, a hivatali befolyás szigorú korlátozására. Csupán ezzel a parlamenti reformmal kapcsolatosan egyezünk bele a házszabályoknak különben szükséges, de a kellő mérsékellettel és a szólásszabadság sérelme nélkül eszközlendő szigorításába.“ (Erre az utolsó pontra azért hívom föl az olvasó figyelmét, mert abban elvi kifejezést nyer az obstrukció elleni küzdelemben következetesen elfoglalt álláspontom: a többségi akarat érvényesülését igenis biztosítani kell, de egyúttal azt is, hogy ez a többségi akarat a nemzeti akaratnak őszinte kifejezése legyen; a kettőből együtt alakul ki az igazi parlamentarizmus.) A program többi pontjai hangoztatják az összefüggést, melyet a joguralom, az önkormányzat és egyáltalán a közszabadsági biztosítékok és a központi hatalom erősítése közt tekintetbe venni kívánunk; a kultúrpolitika tekintetében az egyházak történeti jogainak és erkölcsi befolyásának épségben tartása mellett (tehát a felekezeti jellegű oktatás szabadságának fenntartásával) az állami szempontok hatályosabb biztosítását, részletezés nélkül; a gazdasági és társadalmi politika terén elég radikális irányú javaslatokat és az önálló magyar vámterületre való olyan célzást, melyet akkor inkább taktikai okokból vettem föl — elég hibásan — a programmba, mely azonban mostani meggyőződésemmel teljes ellentétben áll. A programban foglalt pénzügyi politikai eszmetörések szintén erős szociális irányzatot mutatnak.

A program befejező része pedig, mely az egésznek szellemét akarja kifejezésre juttatni, a következőképen hangzik:

„Az a Magyarország, mely az itt kifejtett elvek szerint épül ki összes intézményeiben, kormányzati szellemében, társadalmi irányzataiban, az a Magyarország tehát, amely állami szuverénitásának minden kellékét érvényesíti, a nemzet minden jogát, önérzete minden követelményét megvédi, amely állami szervezetében és

annak működésében kifogástalanul tiszta, igazságos, erőteljes és szabadelvű, amely polgárainak összes életnyilvánulásait helyesen irányítja és minden jogos érdekét támogatja: ez a Magyarország meggyőződésünk szerint bírni fog azzal a presztízzsel és vonzóerővel, amely meghódítja nem magyarajkú polgártársainkat is. Hisz nem célunk őket faji egyéniségükben megtámadni: csupán a magyar nemzeti egészhez való tartozás érzését, a magyar hazafiságot akarjuk bennük megszilárdítani és a magyar állami nyelv ismeretét saját érdekükben köztük terjeszteni. Ezeket, e célokat egyenesen is szolgálni kívánjuk az összes állami szervek megfelelő tevékenységével, a kultúra és gazdaságpolitika összes eszközeivel ellensúlyozva a veszélyes törekvéseket, lesújtva azokra a bűnös üzelmekre, amelyeket a törvény karja utólérhet. De a helyes nemzetiségi politikának főerősségét mégis a minden téren érvényesített önérzetes, becsületes, magyar nemzeti politikában látjuk. Lehessen mindenki büszke arra, hogy magyar honpolgár, érezhesse magát mindenki jól ebben a hazában: ez az a jel, amelyben biztosan győzünk. Ellenben minden meghátrálás jogaink vagy nemzeti önérzetünk terén, minden folt állami életünk tisztaságán, minden hanyagság a közjólét előmozdításában, fegyvert szolgáltat ellenségeinknek, melyet míg kezeikből ki nem csavarunk, hiába küzdünk direkt rendszabályokkal a nemzetiségi kérdés egyes kórtünetei ellen.

Egyáltalán azt valljuk, hogy politikai hitvallásunk, csak úgy, mint maga a nemzeti élet, organikus egésznek képez, amely csak a maga teljességében és összefüggésében érvényesülhet. A legnagyobb tévedés azt hinni, hogy e hitvallás egyes alkotóelemeit föl lehet karolni másoknak,⁵¹ amelyek esetleg több nehézségbe ütköznek, félretételével. A nemzeti egyéniségnek érvényesítése kifelé és befelé, a nemzeti önérzetnek sértetlensége és a közélet tisztasága, az erkölcsi erőknek nagyrészt ezeken alapuló integritása és a gazdasági erőtenyezőik egészséges fejlesztése: ezek mindmegannyi egymással összefüggő, egymást

⁵¹ A programbeszéd szerint itt kimaradt e három szó: „különösen a közjogiaknak“.

föltételező alkotóelemei a nemzeti regenerációnak. A lemondó politika nem imponál, nem vonz és, mivel tiszta eszközökkel fenn nem tartható, megrontja az egész államszervezetet, sőt magát a nemzeti jellemet is; ez a politika a gazdasági erők megvédésében sem lehet erős, vagy pedig olyan materialisztikus áramlatot teremt, amelyben csupán az egyéni önzés, tehát a hatalmasok érdekeinek túltengése juthat érvényre, de egységes szociálpolitika soha. Egyesek, osztályok, érdekkörök, felekezetek ilyen politikában megtalálhatják különvágyaik kielégítését, de ez mindig a nemzeti egész rovására történik. A valódi nemzeti politika érvényesülésének főakadálya nálunk éppen az ilyenmű szeparált megalkuvásokra való hajlandóságban rejlik.“

Az itt vázolt program több részletében bizonyára alkalmat ad a jogos kritikára, hiszen már jeleztem, hogy némely pontjában inkább olyan uralkodó áramlatokkal való megalkuvást jelent, amelyek közreműködését ellenzéki harcban akkor alig lehetett nélkülözni. De azt a szemrehányást, melyet régibb ellenfeleimnek taktikája következetesen előtérbe állított és amellyel ezeknek az ellenfeleknek mostani epigonjainál is olykor-olykor találkozom, mintha akkori politikámban a katonai követelmények, úgyszólván, rögeszmévé váltak volna, mely minden egyebet háttérbe szorít, úgy hiszem, alaposan megcáfolja. Most is azt mondom, hogy az abban foglalt koncepció alapjaiban véve egészséges volt és hogy annak megformulázása és — amennyiben külső körülmények a kormányzatban való megvalósítását gátolták — erőteljes ellenzéki küzdelemben való érvényesítése az országnak érdekében állott. Ennek megállapítása nem áll ellentétben azzal az ítélettel, amelyet korábbi fejtegetéseimben nemzetiségi politikám hiányossága tekintetében állapítottam meg.

Ez a politika csak abban volt fogyatékos, ami direkte nemzetiségi politikaként rubrikáztatott; de egészséges volt annak alapgondolata, tudniillik az, hogy az ekkép rubrikázott tételek, még ha helyesek is, nem merítik ki azt, amit nemzetiségi politika alatt értenünk kell, hanem

hogy ennek éppoly fontos, sőt talán még fontosabb alkotóeleme mindaz, ami hatással bír a politikai értelemben vett nemzeti egység lélektani kialakulására és így organikus biztosítására. Hiszem, hogy ennek az egész koncepciónak megvalósításával és a nemzetiségi törvény lojális végrehajtásával akkor legalább annyira sikeresen lehetett volna megküzdeni a nemzetiségi nehézségekkel, hogy azokból komolyan veszély ne származzék. Ma az a kép, amelyet magamnak egy életképes Magyarország helyreállításáról alkotnom kell, már egészen más elvi alapokon nyugszik; ma a nemzetiségnek mint közjogi fogalomnak elismerése elől nem lehet elzárkózni, sőt nemzetközi oltalmával is kell számolni. Hiszen folyton iparkodunk ezt az oltalmat igénybevenni a tőlünk elszakított területeken élő fajrokonaink érdekében és panaszkodunk csekély hatályossága miatt. De a visszatekintő bíráló csak az akkori viszonyok mérlegeléséből indulhat ki és nincs ok arra, hogy az itt vázolt koncepciótól, melyet az elvi álláspontok minden módosítása nélkül lehetett volna alkalmazni, megtagadjuk a siker lehetőségét, sőt jó esélyeit.

V. A Széll-kormány politikája. A katonai javaslatok. Magyar katonai követelmények. A király állásfoglalása velük szemben.

Meg kell tehát állapítanunk, hogy a Széll-éra a két világtörténelmi robbantóerőnek: a szociális és a nemzetiségi kérdésnek terén⁵² némileg javított ugyan a helyzeten, de azokkal mint sorsdöntő problémákkal nem foglalkozott, hanem továbbfolytatta azt a kvietizmust, amely megelégedett azzal, hogy ezek a kérdések egy mesterséges és benső valótlanúságoztól hemzsegő, elavult választási rendszer folytán a parlament ajtaját nem döngették. Ennek a választási rendnek megváltoztatására pedig a számarányban megfogyott Ugron-frakción kívül nem igen gondolt senki, sőt a legtöbbben erényt láttak abban, ami

⁵² A kéziratban ez a hely így hangzik: „a szociális és a nemzetiségek terén“.

igazában legfőbb hibája volt. A szavazati jog kiterjesztése bent volt ugyan a másik függetlenségi párt programjában is, de inkább mint elméleti kijelentés, melynek erőltetésére nem is gondoltak. Én magam, amikor a választójogi reformról elmélkedtem és beszéltem, egész elgondolásom a választások szabadságának és tisztaságának biztosítása körül forgott, amit a nyílt szavazás mellett is elérhetőnek tartottam. Az általános szavazati jogot és a titkos szavazást az akkori liberális közvéleménnyel egyetemben én is perhorreszkáltam és egy nagy megrázkódtatásra volt szükség, hogy *gondolkozásom e tekintetben átalakuljon*.

Az uralkodó felfogás e fogyatékoságából is megállapítható egy, az ösztinteséget nélkülöző választási rendszernek a múltó kényelmesség alatt lappangó, veszélyes volta. Távoltartja ideig-óráig a nemtetsző, de azért mégis létező erőket, a világtörténelmi jelentőségűeket is, a politikai aktualitástól és ezzel lehetővé, sőt majdnem szükségyszerűvé teszi azok ignorálását, de nem gátolhatja, sőt veszedelmes irányba tereli azok továbbterjedését és megerősödését, míg valamely napon, előbb vagy utóbb, de kikerülhetetlenül összeomlanak a mesterséges, a valóságot eltakaró és önmagukban erőtlen védművek és a dolgok valódisága elemi erővel rohanja meg és töri össze a fikciók épületét. A Széll-éra tehát szintén csak a felszínen levő politikai aktualitásokkal próbálkozott; ezekből is a legkomolyabbat: a katonai kérdést mellőznie kellett. Erejét a közvetlen megelőző kormánymetódusokkal szemben mutatott és általános megkönnyebbülést előidézett, tiszta és igazságos kormányzati szellem hatásából merítette. Ezzel meg is állította ideig-óráig a 67 le hanyatlását, de előrelátható volt, hogy ezek a negatív erények nem lesznek elegendők az elvállalt misszió teljesítésére, mihelyt megszokottakká válnak és elhalványul annak a kormányzati rendszernek emléke, amelytől az országot megszabadították. A szociális és a nemzetiségi kérdés távolabbi veszélyt jelentettek; de a meg nem oldott katonai kérdés ott állott, mint aktuális fenyegetés, a napsugaras vidéknek egy sarkában. Az az intézkedés

a katonai oktatás terén, amelyet a nemzeti párt elegendőnek ítélt ellenzéki pártállásának likvidálására, magát a kérdést meg nem oldotta; hiszen mindig kiemeltem, hogy a mi katonai politikánk premisszái messzebb mentek, mint az a következtetés, amelyet belőle mint program-pontot levontunk, a közérzületben pedig azok a premisszák dolgoztak, nem a megformulázott vékony következtetés. Mindazonáltal a Széll-féle kísérlet tovább tarthatott és nagyobb időnyerést jelenthetett volna — ami a politikában gyakran döntő jelenséggel bír, mert módot nyújt a félszekségeknél fokozatos kiküszöbölésére, módot nyújthatott volna példának okáért a Széll-éra nemzetiségi és szociális politikájának korszerű evolúciójára —, ha Széll követi tanácsomat, vagy mondjuk követeheti, tudniillik azt, hogy a katonai statusquo-t, melyet közjogilag nem bolygathatott, ne bolygassa katonailag és pénzügyileg sem. De Széll ezt nem tette, talán nem tehette; talán tényleg égető szükség volt a hadsereg extenzív fejlesztése, talán a monarchia döntő köreiből érvényesülő hatalmi viszonyok tették azt égetővé.

És ezzel megindult a görgeteg: a Széll-kísérletnek vége volt. Lehet, hogy hozzája fűzött reményeim kezdettől fogva illúziók voltak; lehet, hogy az általam fölállított tétel: a katonai statusquo változatlan fenntartása reális védelmi szempontok miatt nem volt teljesíthető. De akkor a szükségszerű nemzeti követelmények elfogadását parancsolta az a helyzet, ami a 67-es rendszer keretein belül igenis lehetséges volt. Ez a szükség előbb-utóbb mindenesetre beállott volna, de elhalasztását mindaddig, míg ama követelmények teljesítésének akadályai elhárulnak, igenis elérhetőnek tartottam és úgy gondoltam, hogy a hadsereg harcképességének intenzív fejlesztésével talán még jobban teszünk eleget a védképesség fokozásának, még pedig politikai feltűnés elkerülésével, mint a létszámemelés útján, mely az egész politikai kérdést fölveti, melyet talán a szükségszerű nemzeti követelmények teljesítése nélkül nem lehetett alkotmányos úton elérni. És bekövetkezett az az állapot, midőn még az adott kereteknek fenntartása sem volt normális úton biztosítható.

Engem teljesen váratlanul ért a kormánynak ez az elhatározása, mely talán nem jött volna létre, ha Horánszky Nándor még él. De ő rövid minisztersége után, közszajnákozásra, elhalálozott⁵³ és így a volt nemzeti párt gondolkozása nem volt képviselve a minisztériumban. Engem Széll Kálmán mint miniszterelnök nem igen avatott be szándékaiba és így nem állott módomban azokra betolyást gyakorolni. Mikor a bomba kipattant, első benyomásom az volt, hogy ott kell hagynom az elnöki széket és kilépnem a szabadelvű pártból, akár követ valaki, akár nem. Úgy éreztem, hogy a kormánypolitikának az én koncepciómmal történt ilyen ellentétbe jutása után nem vállalhatok továbbra szolidaritást ezzel a politikával és annak biztosra vehető sikertelenségével. De azoknak a férfiaknak többsége, akiknek tanácsa reám befolyással volt, ellenkező véleményt vallott. Különösen régi jóakaróm, Samassa József akkori egri érsek hatott a legnagyobb energiával reám abban az irányban, hogy ne vonjam meg támogatásomat Széll Kálmántól, a régi Deák-párti szellem megújítójától. Samassa, a régi Deák-párti ember, a Deák-gárda egyik túlélője volt és ebből az érzelmi világból származott az ő igen erőteljesen érvényesülő tanácsa, mely döntő súllyal esett latba elhatározásomnál. Hiszen kétségtelen, hogy az én lemondásom az elnöki székről és kilépésem a szabadelvű pártból, ha az a katonai kérdés okából történik, válságos helyzetet teremtett volna, kiszámíthatatlan következményekkel. Középútra léptem tehát, melynek követéséhez némi reményt fűztem, hogy a helyzet megmenthető lesz. Nem helyezkedtem szembe a kormánnyal, sem az új törvényjavaslattal, de vele szemben való álláspontomat bizonyos föltételekhez kötöttem, amelyeket itt csak vázlatosan akarok előadni, csak éppen annyira, hogy akkori eljárásomnak megítélésére alap legyen és a helyzet megvilágítása egy új adatot nyerjen.

Ki merné állítani, hogy nem forgott fenn az első helyen nevezett eset, tudniillik a hadsereg extenzív fejlesztésének tárgyilagos indokoltsága? És ezért szükséges

⁵³ 1902 április 19.

a vezető magyar politikai tényezők — köztük csekély magam — akkori politikájának megítélése szempontjából annak a külpolitikai helyzetnek mérlegelése, mellyel minden előrelátó politikusnak számolnia kellett. A 15 év után kitört háború és annak katasztrófális vége, az osztrák-magyar hadsereg felkészültségének a háborúban mutatkozott tagadhatatlan hiányai, melyeknek hatását teljesen nem ellensúlyozhatták a csapattestek fényes teljesítményei, melyekről tehát nehéz megállapítani, nem járultak-e hozzá a balkimenetelhez, előtérbe állítják mindnyájunk felelősségét a védképesség fokozása szempontjából szükséges katonai fejlesztésnek hátráltatásáért és valóban történelmi méreteket ad ennek a felelősségnek úgy saját lelkiismeretünk, mint a történelem előtt.

Nekem is elsősorban saját lelki állapotomról kell beszámolnom. Hát igenis megvillant már akkor is agyamban a külpolitikai helyzetre való tekintet: önmagam lebecsünlése volna, ha azt meg nem állapítanám. Fölvetettem magamban a kérdést, szabad-e bármely, önmagában véve akármennyire helyes követelmény kedvéért ideig-óráig ellene szegülni azoknak az intézkedéseknek, amelyek véderőnk fokozott harcképességének szempontjából szükségesek, mikor állandóan fenyeget az a veszedelem, melyet az orosz birodalom a benne működő expanzív erővel testesített meg határainkon? Nem helyesebb-e, sőt nem egyedül helyesebb inkább azokat a nemzeti követelményeket, amelyekért harcoltunk, elvben ugyan fenn tartani (ehhez kétség nem férhetett), de kieroszakolást olyan időre halasztani, amelyben azokért külső veszély felidézése nélkül küzdhetünk? Az akkori viták valamelyik stádiumában — nem emlékszem pontosan, mikor, de nem saját miniszterségem idejében — Tisza István fejtette ki ezt a gondolatot egy olyan beszédben,³⁴ amelyet a közönség nem méltatott különös figyelemre, mely azonban reám akkor is mély benyomást tett. Azt

³⁴ 1903 december 23-án, az újoncjutalék mennyiségének 1903. év végéig való fenntartásáról szóló törvényjavaslat vitájában. 1901–1906. évi országgyűlés, képviselőházi naplója, XX. köt., főleg a 419–421. lapokon.

fejtegette ebben a beszédében, hogy az a veszély, amelylyel a várható háború az osztrák-magyar monarchiát fenyegeti, elsősorban is legközvetlenebbül Magyarország veszélye, hogy tehát annak a hadseregnek harcképessége, amelytől egyedül várhatunk védelmet, egész különlegesen magyar érdek, úgyszólván létérdek. Ezt kétségbevonni alig lehetett, ignorálni még kevésbé. Nem is ignoráltam, bár a nyilvánosság előtt nem reagáltam rá; saját küzködésemben pedig a következő szempontok érvényesültek végleg, valószínűleg másoknál is, akiket éppoly kevésbé lehet frivolitással vádolni, mint engem, sorsdöntő elhatározásaikban, aminthogy magamat nem vádolom azzal.

Mindenekelőtt a veszélyt nem láttuk oly közellevőnek, hiszen éppen akkor érte el Goluchowski külpolitikája azokat az eredményeket Oroszországgal történt megállapodásunkban,⁵⁵ amelyek hosszú időre külső nyugalmat látszottak biztosítani annyi időre, amelyen belül nemzeti követelményeinkért folyó küzdelmünket — amint hittük: sikeresen — lebonyolíthatjuk.

De addig is az úgynevezett belső, vagyis kvalitatív fejlesztés lehetőségével nyugtattam meg magamat, mely, minthogy nem járt szükségképen létszámemeléssel, a fönnálló védtörvény keretein belül, tisztán költségvetési úton volt keresztülvihető és ennél fogva akkor, amikor még ott tartottunk, hogy az ellenzék sem gördít nehézséget a fönnálló keretek fönntartása elé, minden nehézség nélkül keresztülvihető volt. Sőt voltak többen azok közül is, akik katonai kérdésekkel szakszerűen foglalkoztak, azon a véleményen, hogy ez az intenzív fejlesztés a harcképesség fokozása szempontjából nagyobb jelentőséggel bír, mint a létszámemelés. Mai napig sem merem állítani, hogy ez az okoskodás alaptalan volt.

Azután azzal nyugtattam meg magamat, hogy amennyiben a nemzeti követelmények körül folyó harc csak-

⁵⁵ II. Miklós cár 1903 szeptember 30—október 3-ai bécsi látogatása alkalmából az október 3-án Müritzstegen tartott vadászaton gróf Goluchowski osztrák-magyar és gróf Lamsdorff orosz külügyminiszter meg egyeztek a balkáni statusquo fenntartásában és a Macedóniában keresztülvendő reformokban.

ugyan akadálya volna a védelmi képesség kellő fejlesztésének, nincs ok ezért a felelősséget azokra hárítani, akik bizonyos szükségszerű, a nemzeti lét lényegéből folyó követelményeket állítanak fel a fejlesztés föltételéül és nem inkább azokra hárul-e természetesen ez a felelősség, akik ezeket a követelményeket konkrétan megtagadják. A felelősség annál inkább terheli elsősorban az utóbbiakat, mert ők vannak kormányon, önék kell főleg gondoskodniuk az állami biztonság érdekeinek megóvásáról és annak minden föltételéről. De hivatkozhatunk arra is, hogy a védelmi képesség fokozásának akut sürgősségét a kormányzat sohasem állította elének azzal az erővel, amellyel azt, ha csakugyan égett a ház, tennie kellett volna, és nem azon módon, amellyel hasonló helyzeteket kezelni kell, tudniillik az ellenzék vezéreivel való bizalmas érintkezés útján.

Ezek a szempontok, főleg, amely a hatalmon levők súlyosabb felelősségére vonatkozik, döntöttek nálam abban az irányban, hogy ne áldozzam fel egy kellőképp világításba nem helyezett külpolitikai követelménynek azt az álláspontot, mely a hadseregnek extenzív fejlesztését bizonyos nemzeti követelmények teljesítéséhez kötötte és melyet egy sikeres nemzeti politika egyik nélkülözhetetlen fegyverének tartottam. Az én személyes helyzetem különben is eltért attól, amelyben az obstruáló ellenzék volt, mert hiszen én sohasem voltam barátja akár a kisebbség, akár a többség erőszakosságának és csak a rendes parlamenti fegyverekkel vívott harcban vettem részt. De ezzel nem akarom saját felelősségemet csökkenteni, mert az ellenzék erőszakos része is tagadhatatlanul erőt merített az én állásfoglalásomból, mely elvi tekintetben az övékkel azonos volt és amelyet ilyenek ismert a közvélemény akkor is, amikor az alább előadandó körülmények folytán annak érdekében nem működtem.

Súlyos érzelmi és alapvető politikai összeütközés állott volt elő a nemzet és a király közt.

A helyzet nyersen megvilágítva és az alkotmányjogi fikciók hálójából kiszabadítva, a következő volt:

Ezeknek az emlékiratoknak célja tudniillik a mult tanulságos mozzanatainak kidomborítása. Ez pedig szükségessé teszi, hogy az akkori helyzet teljes fölismerését még kimélyítsük. Az alkotmányjogi fikciók hálójából kiszabadítva és a dolgokat a maguk nevének megnevezve, egy súlyos összeütközés folyt le akkor a magyar nemzetnek és a magyar királynak, aki osztrák császár is volt, érzelmi világa és politikai alapgondolata közt; a katonai kérdések és azok nehézségeinek domináló helyzete ezt a lapangó ellentétet hozta napfényre.

Az akkori ellenzék, mely ebben maga mellett állónak érezte a nemzetet, csak úgy volt hajlandó a hadsereg extenzív fejlesztéséhez hozzájárulni, illetve azt lehetővé tenni (mert obstrukció útján módjában állott megvalósítása elé legyőzhetetlen akadályokat gördíteni), ha bizonyos olyan követelmények teljesíttetnek a véderő szervezésében és vezetésében, melyek teljesítését a magyar nemzeti állam megszilárdítása szempontjából föltétlenül szükségesnek tartotta. Ismétlem: a követelmények formai exponense az ellenzék volt, de tagadhatatlanul mellettük sorakozott a magyar közvélemény túlnyomó része és velük volt a kormánypárt nagy részének titkos rokon-szerkezése is. Ha tényekről beszélünk és nem a még fönnálló formai parlamentáris helyzetről, valósággal nemzeti követelményeknek lehetett azokat nevezni.

Ferenc József király viszont ezekben a követelményekben nem csupán királyi jogainak megszorítását, hanem országai külpolitikai összetartozásának éppúgy, mint a hadsereg katonai egységének és harcképességének veszedelmét vélte látni; tehát olyan szempontoknak megátadását, melyeknek megvédését lelkiismereti kötelességének ismerte; a hadsereg extenzív fejlesztését pedig szükségesnek és sürgetőnek tartotta és ebben a későbbi események neki adtak igazat.

A dilemmából más út nem vezethetett ki, mint az egyik vagy a másik félnek engedékenysége.

Vagy az ellenzéknek — mely az új választások esetén a többség elnyerésére számított — kellett volna követelményeinek legalább is elhalasztásába beleegyeznie és

azok teljesítése nélkül is lehetővé tenni a hadsereg fejlesztését, amit azonban gyakorlatilag azok végleges elhajlásával tartott egyértelműnek; vagy pedig a királynak kellett volna két dolog közül egyet tenni: engedni — esetleg kompromisszumot tenni — a magyar nemzeti követelmények tekintetében, vagy a hadsereg fejlesztését elhalasztani.

(Mert akkor, a Széll-érában, még úgy állott a helyzet, hogy csak a fejlesztés megengedését tette az ellenzék nemzeti követeléseinek teljesítésétől függővé, a statusquo fenntartását nem; rövid idő alatt fejlődtek a dolgok oda, hogy még a változatlan létszám újoncjutalékának és költségeinek megszavazását is megakasztotta.)

Már most kinek kellett volna engedni? Kit kell hibáztatni azért, hogy nem engedett?

Addig, ameddig e kérdéses nemzeti követelményeket egyedül egy parlamenti kisebbség képviselte és ez a kisebbség élt az obstrukció fegyverével, hogy azokat kimerőszakolja, a király alkotmányjogilag kétségtelenül szilárd alapon állott, midőn azok teljesítését megtagadta. Ezzel a megtagadással nemcsak nem jutott ellentétbe a parlamentáris úton kifejezett nemzeti akarattal, hanem hivatkozhatott arra is, hogy éppen alkotmányjogi szempontból veszedelmes precedens volna egy kisebbség terrorizmusának engedni. Hogy a kormány és a parlamenti többség nem bírtak az obstrukcióval, az az ő bajuk volt; a királyra ebből semmiféle alkotmányos kötelezettség nem hárult és, mint mondtam, éppen alkotmányjogi szempontból igazolhatta elutasító álláspontját. De másképp áll a dolog, ha a kérdést a gyakorlati politika szempontjából vizsgáljuk. Mert a későbbi események igazolták azt, hogy az obstrukcióhoz az akkori házsabályok alkalmazásával hozzáférni nem lehetett, hogy az obstrukció erőszakos letörése lehetetlen parlamenti helyzetet teremtett, az új választások elrendelése pedig az akkori ellenzék álláspontját juttatta többségre és így formailag is kifejezést nyert az, ami tényleg már a XIX. század végén megvolt: egy súlyos elvi, érzelmi és politikai ellentét nemzet és király közt.

Ebben a tekintetben én akkor világosabban láttam, mint a legtöbb vezető politikus. Nem igen szoktam ilyen-
nel dicsekedni, sőt a legtöbb esetben nyíltan bevallom, hogy a kor tévedéseinek, fölfogása elégtelenségeinek része voltam; de ezen a ponton jobban ismertem föl a helyzetet, mint a legtöbben, akik csak technikai nehézségeket láttak és azok leküzdésének eszközeit keresték. Lehet, hogy ezzel csak olyanra mutatok rá, ami felelősségemet súlyosbítja, de tagadhatatlanul már akkor is iparkodtam magamnak számot adni a helyzet minden következményéről, nevezetesen arról, hogy a hadsereg terén támasztott nemzeti követelmények — melyeknek a magyar állam kiépítése szempontjából való szükségesszerűségéről szentül meg voltam és meg vagyok ma is győződve — minő visszahatással vannak és lehetnek az osztrák-magyar monarchia belső kohéziójára. Az előzőleg közölt programmtöredékekből is világos, de itten nyomatékkaal újból hangsúlyozom, hogy az osztrák-magyar monarchia fönntartásának szükségessége előttem minden kétségen felül állott és hogy soha, akkor sem, amikor a függetlenségi pártba léptem, kacérkodtam az elszakadás gondolatával, soha a magyar nemzeti élet teljessége elementáris követelményeinek megvalósítását másképen nem képzeltem, mint a pragmatika szankció által létesített közjogi összeköttetés fenntartásával, mely köteléknek erkölcsi megszilárdítását vártam ama követelmények teljesítésétől. Hogy ebben igazam volt-e vagy nem, azt e helyen még nem akarom vitatni, csak a tényt állapítom meg, hogy a király legintímebb környezetében sem lehetett senki, aki a magyar állami szuverénitás teljes fönntartásával együtt oly szilárdan ragaszkodott az osztrák-magyar összeköttetéshez, mint én, mert én abban nemzeti fennállásunk egyik legfontosabb hatalmi biztosítékát láttam. És vajjon nem ad-e nekem ebben igazat mindaz, amit az elszakadás bekövetkezte után tapasztaltunk és tapasztalunk?

Mérlegeltem tehát már akkor a katonai téren támasztott nemzeti követelmények hatását erre a kötelékre és ennek számos jelét találok az ezekből az évekből szá-

mazó — sajnos, csak sporadikus — följegyzéseimben, melyeket „Tünődések“ gyűjtőnév alatt csoportosíthatnék. Ezek közt ráakadtam egy, nem tudom, mi okból, németül szerkesztett hosszabb memorandumra, mely nyilvánvalólag abból az időből származik, midőn Széll Kálmán elejtése és Tisza Istvánnak meghiúsult kormányalakítási kísérlete⁵⁶ után Khuen Károly alakított kormányt⁵⁷ és felhatalmazást nyert arra, amivel Széll Kálmán is biztosan boldogult volna, tudniillik a létszám emelésére vonatkozó törvényjavaslat visszavonására, sőt sokkal biztosabban, mint ahogy azt a dolognak ebben a későbbi stádiumában Khuen Károly miniszterelnök remélhette. Ebből a memorandumból legyen szabad a következőket idéznem:

„A kérdést (tudniillik a magyar nemzeti katonai követelmények kérdését) katonai szervezési, magyar közjogi és politikai és végül annak a visszahatásnak szempontjából kell bírálnunk, mellyel ama követelmények teljesítése az osztrák viszonyokra járhat.“ A memorandumnak azt a részét, mely a kérdést magyar szempontokból világítja meg, itt mellőzhetem, mert nem tartalmaz egyebet, mint olyant, ami ezeken a lapokon már bővebben kifejtetett. Áttérve azon fejtegetéseire, amelyek az osztrák visszahatásra vonatkoznak, a következőket találom benne.

Miután kifejtettem volt, hogy a hadsereg organizatorius egységéhez és német szolgálati nyelvéhez való merev ragaszkodás tulajdonképen az elvileg föladott osztrák összbirodalmi eszméhez való ragaszkodásnak utolsó fozslányát jelenti, ekkép folytatom:

„Érthető törekvése volt az uralkodóháznak, hogy a jogara alatt álló összes országokat többé-kevésbbé szilárdan szervezett egységes állammá tömörítse; e cél elérésének lehetetlenségét azonban négy évszázadnak tapasztalása elegendőkép igazolta. De ha ez így van, akkor lehetetlen az uralkodóház hatalmi állásának gyökereit egy elejtett eszme maradványaihoz való ragaszkodásban keresni, hanem inkább abban az erőben kell azokat föllelni,

⁵⁶ Tisza 1903 június 16-án kapott megbízást kormányalakításra, melyet 19-én visszaadott, miután kísérlete nem sikerült.

⁵⁷ 1903 június 27.

mely amannál az eszménél erősebbnek bizonyult és ami önként kínálkozik a dinasztíának megbízható támaszul, tudniillik az egységes magyar állam megszilárdításában. Itt mutatkozik egy olyan terület, amely történelmileg és társadalmilag szoros egység létesítésére alkalmas és amely ebben a szoros egységben semmiféle kifelé való súlypont keresésének veszélyét nem tartalmazza. Hangsúlyozom: ebben a szoros egységességben, mert mindazok a tényezők, melyek Magyarországon ennek az egységességnek ellene működnek, kifelé gravitálnak és csupán annak megszilárdítása által válhatnak ártalmatlanokká, így azonban gyökeresen és véglegesen.

Ezzel szemben esetleg azt hozhatják föl, hogy éppen azok a maradványai az osztrák összállami eszmének, amelyek egyike az Ausztriában uralkodó felfogás szerint a hadseregben és egyáltalán a közös intézményekben nyilvánul meg, alkotják azt az egyesítő szellemi kapcsolatot, melyek az osztrák tartományokat együtt tartják — értve a Magyarországon kívülieket: Cislajtániát —. Legyen úgy! De milyen tökéletlenül működik ez a ragaszték, mennyire mondja fel éppen fontos pillanatban a szolgálatot és mennyire végét járja már ott is? Lehet-e összehasonlítani ennek, az odaát is már csak rövid ideig működő hatásnak hasznát azzal a kárral, melyet ezek a maradványok itt Magyarországon idéznek elő? És lehet-e szembeállítani ezt a csekély és múló hasznat azzal, amelyet egy enyészhetetlenül megszilárdított, politikailag és gazdaságilag megerősödött, összes érdekeivel és érzelmeivel az uralkodóházhoz kötött Magyarország ez uralkodóház hatalmi állásának tehetne? Amott a legrosszabb esetben, melynek azonban nem kell szükségképen bekövetkeznie, valamivel rosszabbul állának a dolgok; itt Magyarországon azonban tökéletesen jó volna a helyzet; viszont ellenkező esetben (tudniillik a magyar követelmények állandó visszautasításának esetén) itt is és ott is rosszul — itt pedig az mindig rosszabbul és rosszabbul — fejlődnek. Lehet-e az eshetőségeknek ilyen szembeállítás után kételkedni, hogy melyik a helyes eljárás? De vizsgáljuk közelebbről azt a kérdést, vajjon az osztrák

tartományokban föltétlenül beállna-e a helyzet romlása és hogy az a legrosszabb esetben meddig mehetne.

Először is nézzünk szemébe annak a gondolatnak, mintha az osztrák tényezőknek közjogi illetőségük volna arra, hogy a magyar katonai követelmények teljesítéséhez hozzászóljanak. Akik ezt állítják, súlyos tévedésben vannak. Mert minden kétségen felül álló tétel ugyan, hogy a véderőt illető minden olyan kérdés, mely a törvényhozó hatalom körébe tartozik, az 1867 : XII. törvény cikk értelmében a két törvényhozás által egyetértőleg és hasonló elvek szerint oldandó meg (nyitva maradván az a kérdés, hogy mi történik abban az esetben, ha ilyen egyetértést elérni nem sikerül), de a törvénynek az egyetértő elintézésre vonatkozó e rendelkezését sohasem vonatkoztatták azokra a kizárólag a magyar kontingenst érintő rendelkezésekre, melyek a szoros értelemben vett katonai szervezés területét nem érintik, hanem csak nemzeti biztosítékokat tartalmaznak. Így példának okáért az az alapvető tétel, hogy magyarországi újoncok csak magyarországi csapattestekbe oszthatók be, csupán a magyar véderőtörvényben foglaltatik és ebbe az osztrák törvényhozás megkérdéze nélkül vétetett föl, pedig ez már elég közlelről érinti a szervezeti kérdések mezejét, mindenesetre közelebből, mint a magyar csapatokban alkalmazandó magyar szolgálati és vezényleti nyelv elrendelése. Hasonlókép kizárólag magyar törvény rendel el, hogy a honvédség katonai tanintézetekben nyert kiképzés közös hadseregbeli tisztirang elnyerésére is képesít, ami szintén elég közel áll a szervezeti intézkedések köréhez. Továbbá itt van az 1889-ben létrejött határozata a magyar országgyűlés mindkét házának, mely a közös hadsereg magyarországi egyéves önkénteseinek tiszti vizsgájánál a nyelvhasználatot szabályozza; itt van végül az az 1868. évi legfelsőbb rendelet,⁸⁸ mely magyarországi illetőségű tiszteknek alkalmazását rendel el a magyar csapatoknál és amely kizárólag a magyar minisztérium felelőssége mellett jött létre és egyedül a magyar országgyűléssel közöltetett. Világos tehát, hogy hasonló termé-

⁸⁸ Az 1868 augusztus 6-án kiadott hadiparancs.

szetű katonai intézkedések, jöjjenek azok létre akár törvényhozási úton, akár királyi elhatározások alakjában, nincsenek hozzákötve az osztrák tényezők hozzájárulásához és hogy azokkal szemben nem létezik osztrák beavatkozási jog.

Így tehát egyedül azoknak a *politikai* következményeknek mérlegeléséről lehet szó, melyek a magyar követelések teljesítése folytán Ausztriában előállhatnának, mondjuk: a közösügyi költségvetésnek az osztrák delegáció által való megszavazása tekintetében vagy az ottani nemzetiségi mozgalmak kiélesedése terén.

Nézzünk szemébe először a nemzetiségi téren netán felmerülhető következményeknek. Ezek az osztrák nemzetiségek esetleg hasonló követeléseket támaszthatnának saját nyelveik hasonló jogainak elismerése iránt. Hogy ilyen követelés *közjogi* alappal nem bírna, első pillantásra világos. Ezeknek a nyelveknek egyike sem bír állami nyelv jellegével; a németet kivéve, egyikük sem bír azzal a rendeltetéssel, hogy magasabbrendű politikai egységet teremtsen, sőt inkább centrifugális irányban hat mind egyikük; ama különböző népfajok egyike sem érte el azt az államalkotó helyzetet, melybe egy ilyen követelés logikailag be volna illeszthető, vagy amelyből logikailag folynék, vagy — gyakorlatilag szólva — annak teljesítése gyakorlati szükségnek felelne meg. Ellenben valamennyi osztrák néptörzsnek még egy sorozat közbenső állomást kell elfoglalnia, közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, közművelődésben, közgazdasági különállásban, mielőtt egyéniségének formai jogi érvénycsülése a hadseregben szó alá kerülhetne. Ami precedens van, nem szól arról, hogy hasonló igények következnenek vagy különös hatállyal szorgalmaztatnának. Hiszen az osztrák Landwehr szolgálati nyelve kizárólag a német, dacára annak, hogy a magyar királyi honvédségben a horvát csapattesteknél horvát a szolgálati nyelv. Lehetséges ugyan — talán valószínű is —, hogy a teljesíthetetlen cseh radikális követelmények száma még ezzel is szaporodnék; de alig hihető, hogy akár a lengyelek, akár a konzervatív cseh körök azt magukévá tennék, úgyhogy a Reichsrat-

ban levő helyzetnek lényeges rosszabbodása alig várható. Különben is kétséges, vajjon olyan komplikált helyzetben, mint amilyen az osztrák Reichsratban uralkodik, ahol csak folytonos paktálással lehet valahogy tovább tengődni, egy újabb vitás kérdés lényeges rosszabbodást jelentene-e. Nem is tartanék bizonyos engedményeket a cseh és a lengyel nyelvvel szemben a máris létező ezred nyelv intézmény keretében kizártaknak. Mindent együttvéve, olyan nagy a különbség egy állami nyelvnek, mely minden más területen már érvényben van, azon követelménye közt, hogy a katonai téren is érvényesüljön, és egyes nemzetiségi nyelveknek, melyek az állami élet egyéb részeiben is csak korlátolt érvényesülést nyernek, illetén igényei közt, hogy alig várható az előbbieik teljesítésének lényeges hatása az utóbbiak felköltésére.“

A memorandum többi része foglalkozik a kérdéssel, vajjon a magyar nemzeti követelményeknek az akkor föllállított mérsékelt arányban való teljesítése nem idézné-e elő osztrák oldalon a magyar kvóta emelésének vagy éppenséggel a hadsereg kettészakításának követelményét. A memorandum mindkét eshetőséget nemcsak valószínűtlennek, hanem szinte kizártnak tekinti és azután folytatólag kiterjeszkedik az egész uralkodó politikai kurzus kritikájára és egy új kurzus alapvonalainak megjelölésére minden területen. Egy ilyen általános politikai átalakulás, melynek csupán egyik alkotórésze volna a magyar szolgálati és vezényleti nyelvnek behozatala a magyar csapatoknál, kizárná azt a látszatot, mintha a legfőbb hatalom az obstrukció előtt kapitulált volna, hanem ellenkezőleg, nagyszabású államférfiúi kezdeményezés jellegével bírna, melynek regeneráló hatása Magyarországról bizonyára átesnapna a monarchia másik államára is.

Nem tartozik e följegyzések keretébe annak megvizsgálása, hogy mindaz, ami az előbb ismertetett programban és ebben a memorandumban foglaltatik, mennyiben volt helytálló és mennyiben tartalmazott illúziót. Ma is úgy hiszem, hogy abban a gondolatmenetben, amely ez a két okmány tartalmaz, megvoltak a támpontok egy valósággal konzervatív és konstruktív politikának

létesítésére 67-es alapon. De legyen ez akármin, itt, ezeknek a töredékeknek közlésében csak azt akartam saját öngigazolásomra kimutatni, hogy akkori politikám nem volt egyoldalú, a következményekkel nem számoló vesszőparipa-politika, hanem hogy iparkodtam magamnak számot adni eszméim keresztülvitelének minden következményéről, nemcsak Magyarországon, hanem annak a monarchiának épületében is, amelynek fönntartása, illetve e fönntartás szükségessége iránt nem lakott bennem kétely.

Számoltam, igenis, legjobb belátásom szerint minden, csak egy tényezővel nem, amelynek kellő tekintetbe nem vétele volt — gyakorlatilag nézve a dolgokat — egyáltalán azon idők egész ellenzéki politikájának szarvas-hibája. Ez az egy hiba, vagy mondjuk hiány, pedig a királyi hatalomnak mint jogosult tényezőnek figyelmen kívül hagyása volt.

Az egész ellenzéki politika az alkotmányos tényezők egymáshoz való viszonyának abból a felfogásából indult ki, mely Angliában is csak a XIX. század második negyede óta érvényesült teljes fejlettségében, tudniillik a parlamentarizmusnak azon kifejlődéséből, melyben a politika irányát a mindenkori választásokból keletkezett többség állapítja meg és a király köteles, vagy mondjuk: kénytelen azt, saját meggyőződéseire vagy érzelmeire való tekintet nélkül, végrehajtani. Figyelmen kívül hagytuk azt a tényt, hogy ez a teljesen kifejlett parlamentarizmus nem alapul pozitív törvényen (mert hiszen a királyság miniszterei kinevezése körül fönnálló alkotmányos jogát törvény nem korlátozza Angliában sem), hanem egy történelmi fejlődésnek folyamánya, mely Angliában is (ha a XVII. század végén történt forradalmi átalakulást vesszük kiindulási pontul) majdnem másfél századig tartott, melyet tehát nem lehetett egyszerűen átvenni egy országba, amelyben a parlamentarizmus jogilag csak egy félszázad, tényleg pedig csak három évtized óta volt életben. Az a küzdelem a hatalmi túlsúlyért, mely mindenütt jellemzi a parlamentarizmus fejlődését, az akkori Magyarországon még korántsem jutott volt abba

a stádiumba, melyben a népképviselési elem hatalmi túlsúlyát megállapítottnak lehetett volna tekinteni; egyelőre még a királyi hatalom volt az erősebb faktor, ha azon korlátok közt maradt, melyek túllépése valóságos nemzeti fölháborodást idézett volna elő. És nagy kérdés, vajon ez lehetett volna-e másképp egy olyan politikai alakulatban, amilyen az osztrák-magyar monarchia volt. Hiszen voltak a két államot közösen érdeklő és csak egyöntetűleg eldönthető ügyek, a két népképviselés pedig esetleg dönthetett egymásnak ellentmondó irányban; de minden ilyen eset katasztrófára vezetett volna, ha nincs az a kiegyenlítő tényező, melyet egyedül a fejedelmi hatalom képviselhetett. Ebből logikailag folyik, hogy éppen azoknak a politikai irányzatoknak, melyek leginkább ragaszkodtak az ország függetlenségéhez és amelyek perhorreszkáltak mindent, ami csak távolról is hasonlított közös népképviseléshez — még a delegációk intézményét is —, kellett volna leginkább a királyi hatalommal, mint önálló politikai tényezővel megbarátkozniok, amint azt az 1867-ben fölállított balközépi program meg is teszi. Ott egyenesen fenn volt tartva a fejedelem döntési joga, ha a két államot együttesen érdeklő ügyekben nem sikerült a két törvényhozás rendelkezéseit összhangba hozni. Maga Tisza Kálmán mondta nekem egyszer, mikor az ő volt ellenzéki pártjának programjáról és annak keresztülvihetéséről magánbeszélgetést folytattunk, hogy ez a program abban csúcsosodott ki, amit németül „die absolutistische Spitze“-nek neveznek. A reálpolitikának minden doktrinér követelménnyel szemben számolnia kellett ezzel a ténnyel; sem az uralkodó nem feszíthette túl saját hatalmának húrjait az elviselhetőség határán, sem a népképviselés nem követelhetette az uralkodótól a föltétlen megadást olyan kérdésekben, amelyekben nem állott fönn arra vonatkozó törvényes kényszer és amelyek tekintetében megingathatatlan volt, sőt: az ő tudatában köteleességteljesítés jellegével bírt az ellentállás.

Pedig így érzett Ferenc József a katonai kérdésben és nekünk, ha igazságosak akarunk lenni, nem szabad ebben az érzésben, bármennyire ütközött az össze a mi

érzelmi világunkkal, valami föltétlenül elvetendő, talán még erkölcsi szempontból is elítélendő makacsságot látni. Ferenc József uralkodói alakjával behatóan azoknak az időeknek ecsetelése keretében akarok foglalkozni, midőn kormányának tagja voltam és vele — úgyszólván — mindennapi érintkezésben állottam. Akkor fogom alaposan megindokolni azt a mélységes tiszteletet és kegyeletet, amellyel nagy emberi és uralkodói tulajdonságainak adózom, azoknak a súlyos ellentéteknek dacára, amelyek köztünk fönnállottak és melyeknek nem mindegyikében tudok neki, a mai távlatból tekintve sem, igazat adni. Itt csupán a katonai kérdést illetőleg akarok néhány magyarázó szót beiktatni. Őt abban a merevségben, amelyet e tekintetben tanusított, az az őszinte meggyőződés vezette, hogy hadseregének egysége az a kapocs, amely még fönnmaradt azokból, amik országait egy nagyhatalmi tényezővé összekötötték. Mivel pedig természetszerűleg ennek az egész országkomplexumnak, legyen annak neve birodalom, monarchia vagy bármi, fönntartását és a maga érintetlenségében utódaira való átszármaztatását tekintette legfőbb kötelességének, egyenesen meg nem engedettnek tartotta, hogy ezen a katonai egységen bármit is lazítson, annak fönntartására irányuló fejedelmi jogokból — illetve azoknak tényleg érvényesülő, tágitó magyarázatából — bármit is engedjen. Nekem többször volt alkalmam az ő álláspontjának előadását és a mellette fölhozott rendkívül ügyes és megkapó érvelését őtőle magától hallani, sőt vele erről a témáról vitatkozni, amit a legszélsőbb határig menő szabadsággal megengedett és rossz néven nem vett. Nem győzöttem meg a vitatkozások során álláspontjának helyességéről, de arról igenis, hogy föltétlenül őszinte és magas etikai fölfogástól volt áthatva magatartásában.

Megerősítette őt ebben az a körülmény is, hogy a 67-es kiegyezést megelőző tárgyalásokon a magyar vezérférfiaktól oly kijelentéseket nyert, amelyeket ő úgy magyarázhatott és úgy magyarázott, hogy azok neki a hadsereg egységének fönntartását biztosították. Ez megeshetett részint azért, mert a kiegyezés létrejöttének nagy

érdeke talán arra bírta azokat a nagy férfiakat, akik akkor a királlyal alkudoztak, hogy némely kérdést, amely törésre vezethetett volna, inkább bizonyos homályban hagyjanak és a tisztázást a további fejlődésre bízzák, részint azért, mert talán ők sem látták maguk előtt azt a nagy fontosságot, mellyel az általános védkötelezettség alapjárára fektetett hadsereg nemzeti jellege a nemzeti egység megállapítása szempontjából bír; hiszen erre nézve nem állott rendelkezésükre tapasztalás. Elég az hozzá, Ferenc József úgy érzett, hogy minden olyan követelmény, amely szerinte a hadsereg egységét lazítja, annak a megállapodásnak megszegése, mely közte és a nemzet képviselői közt 1867-ben létrejött és amelynek viszont ő, amint nekem gyakran mondta, minden betűjét lelkiismeretesen megtartotta. Ezeket a lélektani tényezőket egy olyan uralkodónál, aki a maga lelkében átküzdötte az átalakulást, a Bach-korszakból — ifjúsága ezen első benyomásából — az önálló magyar állam alkotmányos királyává, nem lehet lekicsinyelni, sem pedig reá nézve kedvezőtlen irányban magyarázni. Egy adott helyzettel állottunk szemben és ezt az adott helyzetet nem tudtuk kellőképp méltányolni. Kitűnik ez a következő évek történetéből, amelyekben már nem egy obstruáló kisebbség, hanem a nemzetnek hivatalosan is megállapított többsége képviselte a vita alatt levő magyar katonai követelményeket és a végén mégis a király maradt fölül. Igaz, hogy nem volt benne köszönet, de a tényt tagadni nem lehet.

Mindezeket a tekinteteket egybevetve, nyitva marad az a kérdés, vajjon a politikai opportunitás szempontjából nem volt-e inkább azoknak igazuk, akik a tényleges hatalmi viszonyokkal számolva, belenyugodtak a nemzeti politikának egy bizonyos csonkaságába, illetve a teljes nemzeti élet követelményei egy részének elhalasztásába, semhogy beláthatatlan kimenetelű konfliktust idézzenek elő? Hiszen lényegileg abban az időben, amelyről most beszélek, nekem is ez volt az álláspontom. Ennek az elgondolásnak alapján léptem be a Széll Kálmánt támogató szabadelvű pártba, miután az egyetlen formai követelmény, melyet katonai téren a nemzeti párt fölállított volt:

a magyar tiszti nevelés⁵⁹ bizonyos pontig kielégítést nyert volt. Igen ám, de ennek a — nevezzük úgy — fegyverszünetnek föltétele az volt, hogy a másik oldalról se bolygassák a statusquót, azaz, hogy ne követeljenek a nemzettől a közös hadseregben létszámemelést. Mert úgy ítélt meg a nemzetnek az 1889-i szerencsétlen első offenzíva (az akkori véderőtörvény) óta kifejlődött hangulatát, hogy a közvélemény túlnyomó részénél minden ilyen követelés fel fogja ébresztteni, illetve akuttá fogja tenni a hadsereg tekintetében fönnálló, önmagukban véve természetszerű nemzeti követelményeket. És ebben az események nekem kétségtelenül igazat adtak.

VI. Az elnöki székből szemben a katonai javaslatokkal és az obstrukcióval. Kihallgatáson a királynál. Széll Kálmán bukása.

Erre a hosszú kitérésre szükség volt, hogy megvilágítsam azt az egész helyzetet, mely a létszámemelésre vonatkozó törvényjavaslat beadása folytán előállott és alapot nyujtsak az akkori politikai tényezők mindegyike eljárásának elbírálására. Ha csakugyan égető szükség volt a létszámemelésre és ha másfelől lehetetlen volt azoknak a nemzeti követelményeknek teljesítése, amelyeket a létszámemelés igénybevétele okvetlenül fölébresztett, akkor egy fátummal állottunk szemben, amelyért lehetetlen a felelősséget egyoldalúlag az egyik vagy a másik tényezőre hárítani, mert akkor az egyesek hatalmi körén kívül eső történelmi erők működéséből keletkezett.

Elég az hozzá, a létszámemelési törvényjavaslat benyújtásával megindult a görgeteg és a Széll-féle kísérletnek vége volt, bár egyideig még vergődött és bár még azután is megújult különböző politikai firmák alatt, de mindig hasonló eredménytelenséggel, míglen belefűlt a világháborúba.⁶⁰

Engem teljesen váratlanul ért a Széll-kormánynak ez

⁵⁹ Az 1897 : XXIII. t.c. a honvéd nevelő- és képzőintézetekről.

⁶⁰ A következő bekezdés majdnem betű szerint megegyezik a 73. lap első bekezdésével.

az elhatározása, mely talán nem jött volna létre, ha Horánszky Nándor még él. De ő rövid miniszterség után közsajnálkozásra elhalálozott és így a volt nemzeti párt érzelmi világa nem volt képviselve a minisztériumban; az pedig elég jellemző akkori helyzetemre, hogy Széll Kálmán engem, bár a képviselőház elnöke voltam és bár gondolkozásomat jól ismerte, előzőleg nem értesített sorsdöntő elhatározásáról. Mikor a bomba kipattant, első benyomásom az volt, hogy ott kell hagynom az elnöki széket és ki kell lépnem a szabadelvű pártból, akár követ valaki vagy nem. Úgy éreztem, hogy a kormánypolitikának az én koncepciómmal történt ilyen ellentétbe jutása után nem vállalhatom továbbra a szolidaritást azzal a politikával és annak biztosra vehető sikertelenségével. De azoknak a férfiaknak többsége, akiknek tanácsa reám befolyással bírt, más nézetet vallott. Különösen régi jó akaróm, Samassa József, akkori egri érsek, hatott a legnagyobb energiával reám azirányban, hogy ne vonjam meg támogatásomat Széll Kálmántól, a régi Deák-párti szellem megújítójától. Samassa is régi Deák-párti ember volt, a Deák-gárda kevés túlélőinek egyike és ebből az érzelmi világból származott az ő igen erőteljesen érvényesülő tanácsa, mely döntő súllyal esett latba elhatározásomnál. Hiszen kétségtelen, hogy az én lemondásom és kilépésem az adott helyzetben válságot idézhetett volna elő, kiszámíthatatlan következményekkel. Középútra léptem tehát, melynek követéséhez némi reményt fűztem, hogy a helyzet meg lesz menthető. Nem helyezkedtem szembe a kormánnyal, sem az új törvényjavaslattal, de az utóbbihoz való hozzájárulásomat bizonyos föltételekhez kötöttem, melyeket itt csak vázlatosan kívánok érinteni, mert igazi jelentőségük csekély volt és csupán abból a szempontból érdemelnek említést, mert némi új adatot szolgáltatnak az akkori helyzet megítéléséhez.

Látnivaló, hogy ez az eljárásom egyik meglehetősen rossz kiadása volt annak, amit a félrendszabályokkal való dolgozásnak neveznek és ami rendszerint mind a két alternatívának, amelyet ki akar kerülni, hátrányait egyesíti magában. Mert az a tény, hogy kikötésekkel éltem,

éppen elég volt arra, hogy a javaslat részemről történt elfogadásának erkölcsi hatását majdnem nullára szállítsa le. Elárulta ugyanis mindenki előtt, aki a helyzetet ismerte, hogy tulajdonképpen nem rokonszenvezek vele és egyáltalában meghasonlítottam a kormány politikájával és hogy ezt csak a tárgyon kívül levő okokból nem akarom formailag kifejezésre juttatni. Ferde helyzetbe kerültem elnöki méltóságom követelményeivel szemben is, amelyeknek éppen azon ideális felfogásával volt nehezen összeegyeztethető az ilyen politikai beavatkozás,⁶¹ amelyet különben megvalósítani iparkodtam és egyebekben túrhetően meg is valósítottam. Kormánypárt éppúgy, mint ellenzék odamagyarázta magatartásomat, hogy tulajdonképpen ez utóbbinak álláspontjával rokonszenvezem és elnöki ténykedésemet is teljesen igaztalanul, de — szubjektíve — érhetően, ebből a szemszögből bírálták.

Széll Kálmánnak semmi esetre sem volt kellemes az előbb ecsetelt, bármennyire ártatlan követelmények felállítására, de mégis jobban szerette ezt, mint esetleges kilépésemet. Elég furfangosan — nem találok más jellemző kitételt — játszott a tehát ki a helyzetben előállt ezt a másodlagos nehézséget. Úgy előttem négyszemközt, mint azon a pártértekezleten, amelyen kikötéseimet előadtam, nem akkép nyilatkozott, hogy azokat elfogadja, de úgy, hogy egyiköket sem utasítja vissza. Fejérváry honvédelmi miniszter már kevésbé diplomatikusan viselkedett; ő csak annyit mondott, hogy: „lassan-lassan e kivánságok közül egyik-másik meg is valósulhat“. Ezek után valóban kevés értelme maradt fenntartásaimnak, de a Széll Kálmánnal folytatott későbbi levélváltásaimból mégis az tűnik ki, hogy azok egyes részeinek megvalósítását komolyan sürgettem; komolyan, de hiába. Megindult hát 1903 január 26-án a létszámemelési javaslat tárgyalása és csakhamar bevallott obstrukcióvá fajult a függetlenségi párt részéről. A jelszó az volt, hogy a magyar szolgálati és vezényleti nyelv megadása nélkül nincs létszámemelés. Tehát *akkor* a régi létszám fenntartása és

⁶¹ A kéziratban: „beavatkozással“.

az ennek megfelelő újoncjutalék megszavazása nem ütközött volna obstrukcióba, nem okozott volna nehézséget keresztülvitele, amit e helyen megállapítani a továbbiak megértése miatt fontos.

Nekem ezentúl nem maradt más feladatom, mint az elnöki székből tehetetlenül nézni az obstrukciót, melynek megfékezése az akkori házszabályok által nyújtott eszközökkel teljes lehetetlenség volt. A többség, amint ilyenkor szokás, az elnökkel szemben vált idegessé. „Miért nem csinál rendet?” — így kérdezték. Velem szemben ez az idegesség azért is fokozódott, mert — amint már előbb jeleztem — az ellenzék álláspontjával való titkos rokonszenvezést tétéleztek föl nálam és mert, szó, ami szó, mégis csak idegen elem voltam a szabadelvű pártban, amelyhez formailag tartoztam. Rossz néven vették tőlem azt is, hogy a parlament épületében fogadtam azokat a küldöttségeket, amelyek az ország minden részéből hozták az országgyűléshez intézett tömegpetíciókat a magyar nemzeti követelmények teljesítése érdekében. De ebben sem volt igazuk azoknak, akik ezen a címen suttogva támadtak, mert semmi törvényes alapja nem lett volna olyan küldöttségek nemfogadásának, amelyek törvényes formában kérnek törvényes intézkedéseket. A házszabályoknak az az intézkedése, mely szerint küldöttségek nem adhatnak át kérvényeket a Házban, nyilvánvalólag csak az ülésteremre vonatkozik, nem pedig a parlamenti épület egyéb helyiségeire; hiszen nap-nap után jöttek és jönnek küldöttségek a miniszteri szobákba, melyek a parlamenti épületben vannak elhelyezve, a kupolaterembe, sőt a képviselői társalgóba is. A küldöttségek fogadása tehát nem volt tüntetés az ellenzék által képviselt követelmények mellett, hanem inkább fogadásuk megtagadása lett volna tüntetés azon követelmények ellen, amit az elnöki állás megengedett. Helyzetem tehát korántsem volt kellemes; bizonyos pontig bűnbakja voltam egy nem általam teremtetett politikai bonyodalomnak. Végül ez év tavaszán, körülbelül április elején arra határoztam el magamat, hogy akcióba lépek. Megmondtam Széll Kálmánnak, hogy ő általa audienciát kérek Öfelségétől, mert kötelességem

nek tartom a parlamenti és politikai helyzetről vallott fel fogásomat a legfelsőbb helyen előadni; előadásom pedig abban a kérdésben csúcsosodott volna ki, hogy egyezzek bele Ófelsége a létszámemelésre vonatkozó törvényjavaslat visszavonásába és helyette az eddigi létszám fenntartását megállapító új javaslat beadásába. Teljes tudatában voltam annak, hogy a képviselőház elnökének a királynál tett ilyen lépése rendkívül szokatlan, sőt abnormis jellegű. Természetesen azt is tudtam, hogy akarva, nem akarva, a kormány ellen is fordul éle, de annyira komolyan tartottam a helyzetet — a következmények mutatják, hogy nem indokolatlanul —, hogy annak megtételét magasabb hazafias szempontokból kötelességnek tartottam.

Széll Kálmán érthetően kedvetlenül fogadta kívánságomat; kifejtette az én rendkívüli audienciámmal összekötött föltűnést és ennek a föltűnésnek az ő állására vonatkozó következményeit; kifejezte azt a szilárd hitét, hogy ő a maga módszerével, melyet passzív ellenállásnak nevezett, ki fogja böjtölni az obstrukciót — persze akkor nem, ha én ilyen zavaró momentumot viszek a helyzetbe —; hogy tehát akkor énreám hárul a felelősség az ő politikája eredményességének megghiúsításáért. Végül természetesen hozzátette, hogy, amennyiben én mindezek dacára ragaszkodom elhatározásomhoz, ő, alkotmányos kötelessége szerint, ki fogja nekem eszközölni a kívánt audienciát.

Az eszmecserének vége az lett, hogy én engedtem; legalább annyiban, hogy elhalasztottam a tervbevelt közbelépést és függőben hagytam további elhatározásaimat. Széll Kálmán megkönnyebbülten lélekzett föl, mert egy közvetlen veszélyt elhárított magától. Április vége felé pedig megkísérelte ékesszólásának hatását az obstrukcióra, amint előrelátható volt: hiába. Sokkal elemibb szenvedélyek működtek akkor már az obstruáló ellenzéknél és sokkal erősebb visszhangot keltett az ellenzéki akció a közvéleményben, semhogy azt, akár a legragyogóbb ékesszólással is, célkitűzésétől el lehetett volna térí-

teni. Folyt tehát tovább az obstrukció és a „passzív ellenállás“.

Május végén azonban, nem emlékszem, minő okból, Öfelsége Budapestre jött és ott nagy udvari estélyt is adott.⁶² Talán a miniszterelnök kívánságára történt így. Széll talán a király jelenlétének hatásától várt fordulatot a parlamenti helyzetben, de mindenesetre saját állásának megerősödését remélhette tőle. Akármint legyen ez, Öfelségének ez a Budapesten tartózkodása és az annak idejébe eső udvari estély följegyzésre méltó eseményekkel volt összekötve.

Az udvari estély kezdetén, amikor Öfelsége belépését várva, a nagyterem bejáratánál csoportosultak a miniszterek és egyes főméltóságok, köztük, mint a képviselőház elnöke, csekély magam is, és ezzel a csoporttal szemben a Budapesten levő főhercegek csoportja, köztük Ferenc Ferdinánd trónörökös; ez utóbbi farkasszemet nézett a miniszterek csoportjával, anélkül, hogy bármelyiküket is megszólításával vagy akár csak egy fejbólintással üdvözölte volna. Ez annál feltűnőbb volt, mert köztudomás szerint Széll Kálmán döntő befolyást gyakorolt volt a király azon elhatározásának létrejövetelére, melylyel ő a főherceg Chotek Zsófiával való házasságának megkötésébe⁶³ beleegyezett. Én magam láttam a főhercegnek Széll Kálmánhoz intézett hálálkodó levelét, melyből ezekre a kifejezésekre világosan emlékszem: „Ich werde es Ihnen und Ihrem Volke niemals vergessen, was Sie für mich getan haben um mich zu meinem Lebensglück zu verhelfen...“ Körülbelül szóról-szóra így állott abban a levélben. De a létszámemelés ellen támasztott nehézségek, úgy látszik, annyira felingerelték a főherceget, hogy ő azzal a miniszterelnökkel szemben, akit ama nehézségekkel szemben valószínűleg gyengeséggel vádolt, kevés-
sel azelőtt ily melegen kifejezett hálájáról is gyökeresen megfeledkezett, sőt vele és minisztertársaival szemben határozottan illetlenül viselkedett. Mikor azután Öfelsége

⁶² Az udvari bál 1903 május 14-én, Apponyi magánkihallgatása pedig 17-én volt.

⁶³ A házasságkötés napja 1900 július 1.

belépett és szokott udvariassággal üdvözölte a reá váró notabilitásokat, velem történt az, hogy mellettem elment, anélkül, hogy megszólításra méltatott volna, ami a képviselőház elnökével szemben olyan demonstrációt jelentett, melyet nehezen tudok a formákban mindenkor tanusított azon kínos korrektséggel összeegyeztetni, mely ezt az uralkodót különben jellemezte. Mivel pedig az estély egész lefolyása alatt Őfelsége a gyakran kínálkozó alkalmak egyikét sem használta föl arra, hogy a belépéskor tanusított mellőzést pótolja, lehetetlen volt azt nem tekintennem szándékosnak és demonstratívnak. *Egyénileg* nem lett volna jogom ellene kifogást tennem, de elnöki tevékenységem fönntartásának kötelessége szükségessé tette, hogy ezért a mellőzésért elégtételt kívánjak.

Közöltem tehát az esetet Széll Kálmánnal, aki azzal a motivációval, hogy ilyen tehertöbbletet a helyzet el nem bír, arra kérte Őfelségét, hogy engem magánkihallgatáson fogadjon, amibe Őfelsége azzal a megállapítással, hogy tehát én kértem magánkihallgatást (az árnyalat figyelemreméltó), rögtön beleegyezett és a következő napra magához rendelt. Ez volt második kihallgatásom azóta, hogy a szabadelvű pártba léptem. Az elsőt abból az alkalmából kértem és nyertem, hogy Őfelsége engem a képviselőház elnökévé való megválasztatásom után titkos tanácsossá nevezett ki, amint ezt a képviselőházi elnökökkel mindig tette, a királynak a nemzeti képviselettel szemben tanusított udvariasságaként. Akkor Őfelsége válogott szívélyességgel fogadott; nyilvánvalólag nagy megkönnyebbülést okozott neki, hogy az én személyi igényeim a képviselőház elnöki székének elnyerése által ki vannak elégítve, anélkül, hogy neki politikai áldozatot kellett volna hoznia. Ennél a második audienciánál is tűnő kegyességet mutatott irántam, ezzel mintegy azt akarván kifejezésre juttatni, hogy az udvari estélyen történt mellőzésemben nem lehetett szándékosság. De magának az audienciának lefolyása, amely közel egy óráig tartott, rendkívül érdekes volt. Őfelsége nem titkolta el azt az érzést, hogy az elnökségben az obstrukcióval szemben tanusított eljárásomat nem tartja kielégítőnek. Nem mon-

dott semmit e tekintetben, ami egyenesen bírálat lett volna; hiszen ő, aki az illetékességek megóvására (nagyon helyesen) nagy súlyt fektetett, nagyon jól tudta, hogy a király nem avatkozhatik bele a képviselőház elnöki ügyvitelébe. De — csak úgy mellékesen — szóba hozta, hogy vajjon mi indított engem arra, hogy a katonai követelmények mellett peticionáló küldöttségeket fogadjam. Én ezt neki megmagyaráztam, szintén csak a beszélgetés hangján, gondosan kerülve annak látszatát, mintha magamat igazolni akarnám, mert ezzel vétettem volna a képviselőház elnöki állásának függetlensége ellen a másik alkotmányos tényezővel szemben. Azután Öfelsége megjegyezte, hogy neki tudomása van arról a szándékomról, hogy még április havában nála megjelenjek és a helyzetről előterjesztést tegyek, hozzátevéen, hogy talán kár, hogy ez nem történt meg. Ebben a kijelentésben benne volt valami, ami a Széll-kormány iránti bizalmának csökkenésére engedett következtetni. Azután arra kért föl, hogy adjam elő neki nézeteimet a parlamenti és a politikai helyzetről.

Öfelsége a budai várpalotában akkor olyan lakosztályt foglalt el, amelyben aránylag igen kicsiny dolgozószobája volt; szokása szerint az íróasztalánál ülve, fogadta a hivatalos kihallgatáson megjelenőket, akik az íróasztal széle mellett, Öfelségével szemben ülve, tették meg előterjesztésüket. Ebből a helyzetből a kandallót díszítő órára nézhettem, úgyhogy meg lehetett állapítanom a kihallgatás minden egyes fázisának időtartamát. Megállapíthattam tehát, hogy Öfelsége felszólításának eleget téve, több mint 20 percen át szakadatlanul beszéltem, Öfelsége ezalatt jegyzeteket tett és csak kétszer-háromszor szakított félbe közbevető kérdésekkel. Jobb hallgatót Ferenc Józsefnél sohasem találtam. Kifejtettem neki, hogy az obstrukció a házszabályok által megengedett eszközökkel le nem törhető; hogy az az alkotmányos eszköz, mely a Ház felosztatásában kínálkoznék és mellyel a nemzet mintegy nyilatkozatra hivatnék föl, hogy helyesli-e az obstrukciót, vagy legalább az obstrukció által képviselt követelményeket, minden tájékozott egyénnek ítélete sze-

rint csak odavezethetne, hogy az obstruáló ellenzék nyerné el a többséget. Ebből folyólag Őfelségének jó lélekkel csak azt ajánlhatom, hogy teljesítse a szükséges mértékig azokat a nemzeti követelményeket a hadseregben, melyek nyilvánvalólag többséggel bírnak a nemzetben, vagy pedig, ha erre semmikép sem tudná magát rászánni, egyezzek bele a létszámemelésre vonatkozó törvényjavaslat visszavonásába és olyan javaslat benyújtásába, mely csak az eddigi létszám fenntartását biztosítaná és amely — ezt akkor biztosíthatni véltem — nem találná magával szemben a kisebbség obstrukcióját; a hadsereg fejlesztésének igényei fölött való megegyezés pedig későbbi időre maradna, amikor annak minden föltételét újból alapos mérlegelés alá lehetne venni. Ez tehát nem volna igazi megoldás, de legalább átsegítené a pillanatnyi holtponton alkotmányos krízis nélkül.

Mikor ezt a hosszú, összefüggő előadásomat befejeztem volt, Őfelsége fogott hozzá szintén összefüggő és kiemelő válaszának elmondásába; akár egy parlamenti vitatkozás. Újból bizonyította, hogy ama nemzeti követelmények teljesítése a hadsereg és a monarchia érdekei szempontjából lehetetlen; megállapította, hogy a Ház fölloszlatásának következményei tekintetében más oldalról is az enyémhez hasonló véleményt hallott és megköszönvén előterjesztésemet, igen kegyesen elbocsátott, anélkül, hogy elhatározásaira vonatkozólag nyilatkozott volna. Egy kis jellemző részletet még el kell mondanom ennek az igen érdekes audienciának lefolyásáról. Előadása során Őfelsége egyszer megakadt és hosszabb szünetet tartott, úgyhogy én mondanivalóját befejezettnek tartottam és ebből folyólag ismét felszólaltam. De mindjárt első szavamra Őfelsége leintett, mosolyogva mondván: most kérem, legyen türelemmel, mert most rajtam a sor. Ez a kis részlet jellemző arra a fesztelen és közvetlen modorra nézve, amellyel Ferenc József az ilyen tárgyalásokat vezetni szokta; egy mákszemnyi neheztelés sem volt abban a humoros alakban, amellyel saját „egyenrangú” szólási jogát megvédte.

Hogy volt-e ennek az audienciának politikai követ-

kezménye, hagytak-e azok, amiket fölhoztam, némi nyomot Öfelsége gondolatvilágában, azt nem tudom megállapítani. Később ugyan magáévá tette utolsó javaslatomat: a létszámemelés elejtését: *később és későn*.

Egyelőre külsőleg minden a régiben maradt. Széll Kálmán rendületlenül folytatta a „passzív ellenállást“, az ellenzék az obstrukciót, de titokban már teljes erővel működött a szabadelvű párt egy frakciójának palotaforradalma, mely a „passzív ellenállás“ rendszerébe sehogysem tudott beletörődni, a javaslat visszavonására sem gondolt, hanem erélyes föllépést kívánt az obstrukció letörésére, aminek módjára nézve nem tudom, hogy már akkor tisztában voltak-e önmagukkal, csak azt tudom, hogy erőszak elkövetése nélkül az nem volt elgondolható. A palotaforradalom élén Tisza István és Fejérváry Géza honvédelmi miniszter állottak; ez utóbbinak módjában állott Öfelségére hatni és ezt olyan eredménnyel tette, hogy Széll Kálmánnak végre is éreznie kellett, hogy Öfelségének bizalmát többé nem bírja, aminek folytán június 16-án beadta lemondását, amelyet Öfelsége rögtön elfogadott.

II. RÉSZ.

SZÉLL KÁLMÁN LEMONDÁSÁTÓL A KOALÍCIÓS KORMÁNY BERENDEZKEDÉSÉIG.

I. Gróf Tisza István megghiúsult kabinetalakítási kísérlete. Gróf Khuen-Héderváry Károly kineveztetése és lemondása. A 9-es bizottság munkája. Tisza első miniszterelnöksége. Lemondás az elnöki méltóságról. Önkritika az elnöki működésről. Az elnöki jogkör.

Az új minisztérium alakítására Tisza István nyert megbízást.⁶⁴ Az újonnan designált miniszterelnök engem rögtön fölkeresett elnöki hivatalomban és a lehető legudvariasabb formában közölte velem nemcsak saját designálását, hanem a nekem szóló „consilium abeundi“-t is. Hiszen kétségtelen, hogy velem az elnöki székben erőszakos, a házszabályokba ütköző akciót keresztülvinni nem lehetett, pedig az új alakulás csak ilyenre gondolhatott. Még a szavakra is emlékszem, melyekkel Tisza István nekem a távozás szükségességét szuggerálta. „A te hivatásod — így szólt — nem az a küzdelem, melyben sebeket kell ejteni, te majd akkor lépsz előtérbe, amikor ismét e sebek gyógyításáról és az ellentétek kiegyenlítéséről lesz szó; akkor lesz szükség a te intakt egyéniségedre.“ Én ezekre semmit sem válaszoltam, mert semmiféle irányban nem akartam magamat kötelezni, bár bensőleg teljesen tisztában voltam azzal, hogy Tisza István miniszterelnöksége mellett nem maradhatok az elnöki székben, még pedig korántsem személyi okokból — mert személyi ellentét köztünk soha fenn nem forgott —, hanem azért, mert neki az ő akkori politikai terveinek keresztülvitele céljá-

⁶⁴ 1903 június 16-án.

ból olyan elnöki támogatásra volt szüksége, amilyent én, saját meggyőződésemnél fogva, nem nyujthattam. Igaz, hogy az egyszer megválasztott elnök saját akarata ellenére nem távolítható el helyéről, de a parlamenti többség vezérének mindenféle módja van arra, hogy helyzetét tűrhetetlenné tegye: bizalmatlanságot szavaztathat neki a többséggel, amivel szembeszállani alig lehetséges. Mint ahogy pedig meg voltam arról győződve, hogy Tisza István az adott esetben ettől sem riadt volna vissza, bensőleg elhatároztam az elnöki állás elhagyását, de időt engedtem magamnak az események fejlődésének szemügyrevétele céljából. Formailag tehát még képviselőházi elnök voltam; ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy Öfelsége engem a helyzetről való nyilatkozás céljából magához hivatott. A régi szokás ugyanis azt kívánta, hogy a király kormánykrízisek beálltakor az országgyűlés két házának elnökeit véleményadásra felhívja.

Nyilvánvaló, hogy a jelen esetben ez a meghívás pusztán formalitás volt. Öfelsége teljesen tisztában volt szándékaival; hiszen az az irány, amelyet Széll Kálmán megbuktatói képviseltek, megfelelt „az ő szíve óhajtatásának” és elhitte nekik azt, amit ők — bizonyára jóhiszeműleg — a siker esélyeiről neki előadtak. Mindazonáltal, mikor Öfelségének dolgozószobájába beléptem, ő engem teljes komolysággal fölszólított arra, hogy a helyzetről adjam elő véleményemet. Én, hasonló komolysággal, kifejtettem, hogy súlyos hibának tartom Széll Kálmán eljárást egy erőszakos politika megkísérlésének kedvéért; ezzel a politikával szemben ugyanis Széll Kálmánt védelmeztem, dacára annak a vastag árnyalatnak, amely a követendő eljárás tekintetében köztem és közte fennállott. Hozzátettem, hogy nem leszek abban a helyzetben, hogy a Széll Kálmán helyébe lépő kormányt támogathassam, amire Öfelsége mosolyogva ennyit mondott: „Ezt nem is várta Öntől senki.”

Ezzel a beszélgetéssel, mely alig tartott öt percre, a tárgy ki volt merítve és az audienciának vége lett volna. Legnagyobb meglepetésemre azonban, Öfelsége még más ügyekről kezdett velem beszélgetni és egy további jó

negyedóraig tartott magánál. Nem tudtam megérteni, hogy ez miért történt, de utólag egészen világossá vált előttem a marasztalásnak indoka. Ez az indok pedig annyira jellemző Ferenc József egyéniségére és uralkodói maximáira nézve, hogy tulajdonkép ennek elmondása kedvéért iktattam ide az egész, önmagában véve jelentéktelen epizódnak elbeszélését. Öfelsége ugyanis nagy súlyt fektetett arra, hogy minden állásnak méltósága minden körülmények közt csorbítatlan maradjon. Ebből a szempontból nem tartotta illőnek, hogy a képviselőház elnöke, ha kihallgatásra hivatik, alig öt perc múlva elhagyja az uralkodó szobáját, mintha kidobták volna; az állás méltósága követelte, hogy egy komoly tárgyalásnak legalább látszata megóvassék. E tekintetben pedig egészen közömbös volt, hogy egyénileg mennyire élvezi vagy nem élvezi az illető egyén Öfelségének kegyeit; az állásról, nem az egyénről volt szó. Szó sem fér ennek az eljárás szabálynak, melyet Ferenc József változatlanul követett, helyességéhez; de rendkívül jellemző, még pedig a legelőnyösebb értelemben, az a gondosság, amellyel Ferenc József minden még legkisebb mozzanat fölött is örködött, mely az állami épület összes tényezőinek erkölcsi szilárdságát és tekintélyét érintette.

A közvetlen ezután bekövetkezett további eseményeknek részletes előadása e följegyzések céljának szempontjából nem volna indokolt. Legyen elég megállapítanom, hogy Tisza István kabinetalakítási kísérlete meghiúsult;⁶⁵ nem tudta még a szabadelvű pártban sem megtalálni a terveinek keresztülviteléhez alkalmas munkatársakat. Helyette június 30-án⁶⁶ Khuen Károly gróf horvát bán neveztetett ki miniszterelnökké. Egyénileg talán ő bírta leginkább az összes aktív magyar államférfiak közt Öfelségének személyes bizalmát, amin senki sem fog csodálkozni, akinek alkalmá volt mind a két egyéniséget megfigyelni: Khuen Károly éppen úgy, mint Ferenc József, nem volt barátja a gyökeres megoldásoknak, az intranzigens elvi megállapításoknak; tudta, hogy

⁶⁵ Június 19-én.

⁶⁶ Pontosabban 27-én.

ilyenek tekintetében olyan ellentétek léteznek az osztrák-magyar monarchia különböző és egyenkint mellőzhetetlen politikai tényezői közt, hogy csupán megkerülésükkel és kiélesedésük megakadályozásával lehet nagyobb fricciókat elkerülni, a dolgoknak bizonyos pontig nyugodt fejlődését biztosítani. Akik emlékirataim első kötetét elolvasták, talán emlékeznek annak elbeszélésére, hogy amikor az egyházpolitikai reformok törvénybeiktatása után nagyon kiélesedett a viszony a király és a szabadelvű párti parlamenti vezérférfiak közt, Öfelsége Khuen Károlyt akarta a kormány alakításával megbízni, amely kísérlet azonban az akkori többség visszautasító magatartásán szenvedett hajótörést. Ennél az alkalomnál azonban, amelyről most beszélünk, a többség nem követett hasonló eljárást, hanem készségesen fogadta Khuen Károly megbízását, akivel én is csakhamar megállapodásra jutottam; mert ő azzal a programmal jött, amelyet én már három hónap óta sürgettem: tudniillik a létszámemelési javaslat visszavonásával és csupán az eddigi létszám fenntartását igénylő új javaslattal. Szó sem volt tehát többé arról, hogy az elnöki állásról lemondjak, sőt az új miniszterelnök (aki különben, ha jól emlékszem, legnagyobbrészt a Széll-kabinet tagjaiból alakította kormányát⁹⁷) súlyt fektetett arra, hogy állásomban megmaradjak. Én nemcsak ennyit tettem, hanem, amikor a nehézségek nem akartak megszűnni, az elnöki széket egy vita tartamára elhagyva, a képviselői padokból nagy beszédet mondtam a Khuen-kormány támogatására.⁹⁸

A létszámemelési javaslat elejtése tehát teljesen igazolta politikai előrelátásomat, de gyakorlati szempontból, mint már előbb jeleztem, későn jött. Akkor már az obstruáló ellenzék ott tartott, hogy a rendes hadkiegészítési létszámot és évi újonckontingenst sem szavazza meg, illetve megobstruálja, egyidejű nemzeti engedmény nél-

⁹⁷ Báró Fejérváry Géza helyett Kolossváry Dezső lett az új honvédelmi és gróf Széchenyi Gyula helyett maga gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök a király személye körüli miniszter.

⁹⁸ 1903 július 22. — 1901—1906. országgyűlés képviselőházának naplója XVII. köt. 429. l.

kül. Elmérgeztették még a helyzetet egyes ügyetlenségek is, főleg az a hírkedtő vált napiparancs,⁶⁹ amely a miniszterelnök tudtán kívül a chlopy-i hadgyakorlatok alkalmával adatott ki és amely tiltakozást tartalmazott a hadseregre vonatkozó nemzeti követelmények ellen. Mindezek folytán Khuen helyzete is tarthatatlanná vált és ő augusztus elsején lemondott.⁷⁰ Hosszú vajúadások után, melyekből nem került ki posszibilis kormány, Khuen Károly szeptember 24-én ismét elfoglalta a miniszterelnöki állást, de már október 1-én ismét végleg le kellett mondania.

Ekkor világosan látszott, hogy valaminek történnie kell a katonai politika terén, ha nem akarjuk a magyar parlamentarizmust végleg lejártni, vagy a monarchiát súlyos krízis elé vinni. Összeültek tehát komoly tanácskozásokra a szabadelvű párt vezérlő tényezői, árnyalati különbség nélkül, a párttól nyert formaszerinti megbízás alapján, hogy a bonyodalomból kivezető utat találjanak. Ez volt az akkori idők krónikájában híressé vált 9-es bizottság,⁷¹ melynek munkálkodásában tevékeny részt vettem és amely iparkodott a katonai kérdéseknek olyan megoldást találni, mely egyfelől számol azzal, ami a király elhatározásaiban változhatlannak látszott, másfelől pedig a magyar nemzeti aspirációknak is annyi engedményt tett, amennyivel az obstrukciók leszerelését és a hadseregnek legalább eddigi létszámában való fenntartását biztosítani lehetett volna. Mivel ez az epizód a katonai kérdés egész fejlődésének egyik jelentékeny állomását jelenti, úgyszólván az utolsó kísérletet az ellentétek ki-

⁶⁹ A hadiparancsot a király 1903 szeptember 16-án adta ki. A nagy, országos fölháborodás miatt, melyet az kiváltott, 19-én félhivatalos jelentés tétetett közzé, mely szerint a királyt fájdalmasan érintette az a hatás, melyet a hadiparancs Magyarországon okozott. L. képviselőházi napló ugyanazon ciklusból, XVIII. köt., 141. l. és köv.

⁷⁰ Gróf Khuen-Héderváry augusztus 7-én mondott le. Újra ki nevezte a király szeptember 22-én. Másodszor is lemondott szeptember 29-én.

⁷¹ Tagjaiul szeptember 28-án megválasztotta a szabadelvű párt gróf Andrassy Gyula, gróf Apponyi Albert, Bolgár Ferenc, Hieronymi Károly, Hódossy Imre, Josipovich Imre, Münnich Aurél, Széll Kálmán és gróf Tisza István képviselőket.

küszöbölésére és a hatalmi összeütközés kikerülésére, szükséges azzal legalább abban a kiterjedésben foglalkoznom, amely a kísérlet jelentőségét teljes világításba hozza.⁷²

Könnyen elképzelhető, hogy a 9-es bizottság munkálatának az a megcsonkított kiadása, melyet Tisza István,⁷³ mint kormányzati programot, Bécsből magával hozott, reám nézve milyen nehéz helyzetet teremtett. Hiszen éppen azok a pontok maradtak ki, amelyekben legtöbb erő volt, amelyektől leginkább vártam a hangulat átalakítását és amelyekről mindenki tudta, hogy az én javaslatomra és az én hozzájárulásom megnyerése végett vétetek föl a munkálatba. Tárgyilag véve ez a leszállított program nem fedte többé az én politikámnak azt a minimális tartalmát sem, mely az egész eredeti munkálatban legalább annyira kifejezést nyert volt, hogy én az arra alapított kísérletet bizalommal támogathassam. A dolog egészen úgy festett, mintha a kihagyások egyenesen az én kizárásom céljából eszközöltettek volna. Én azonban ilyen kicsinyes szándékot sem akkor nem tulajdonítottam, sem most nem tulajdonítok Tisza Istvánnak. Hiszen ő nagyon jól tudta, hogy az én támogatásom nagyban emelné az ő vállalkozásának esélyeit és hogy annak elvesztése kilátásait lényegesen csökkenti. Nem is volt szükség a Bécsben eszközölt módosítások ilyen magyarázatára, hiszen azok tényleg érintették az Öfelségénél legyőzhetetlen akadályokba ütköző követelményeket, ha nem is juttatták azokat teljesen kifejezésre. Nem volt tehát se jogom, se okom szubjektív neheztelésre, de tárgyi szempontból világosnak látszott előttem, hogy én az új programot nem fedezhetem erkölcsi felelősségemmel és hogy a szabadelvű pártból, mely azt elfogadni készült, ki kell lépnem.

Ekkor azonban a következő dolog történt. A hivatalos kormánynyilatkozat megtétele előtti napok egyikén

⁷² A kéziratban itt a lapszámozásból megállapítható két lapnak (68., 69. lapok) hiánya.

⁷³ 1903 október 26-án kapott másodízben megbízást a kormányalakításra.

találkoztam véletlenül a függetlenségi pártnak egy tagjával, azok közül, akik lelkük mélyében nem rokonszenveztek az obstrukcióval és, bár pártjuk többségével szembeszállani nem mertek, melegen óhajtották az obstrukció megszűnését. Ennek a függetlenségi párti képviselőtársamnak elmondtam a dolgok legújabb fordulatát és azt, hogy abból folyólag kénytelen leszek a szabadelvű pártból kilépni és a most megalakult Tisza-kormányral szemben ellenzéki állást elfoglalni. Erre ő őszinte megdöbbenéssel nyilatkozott, mondván: „ha te kilépsz, akkor vége minden reménynek, hogy az obstrukció megszűnjön és ez a te lelkedben fog száradni“. Nem tagadhattam, hogy igaza volt és ismét azon helyzetek egyike előtt állottam, melyek a politikai hivatásnak reám nézve legsúlyosabb tehertételét képviselték, midőn tudniillik az ember látja, hogy az egyenes út követése a közügyre nézve veszedelmes következményekkel járhat és így lelkiismereti konfliktus előtt áll. Az obstrukcióban, melyet korántsem volt szabad a nemzeti követelményekhez való ragaszkodással azonosítani, mely inkább az azokért való küzdelemnek elfajulását jelentette az én szememben is, nagy veszélyt láttam és nehéz lett volna magamat arra elhatároznom, hogy folytatásáért bármily fokú felelősséget vállaljak. Megindult tehát lelkemben a tünődés, melynek eredményeként arra az elhatározásra jutottam, hogy nem lépek ki a szabadelvű pártból, hanem azon a pártértekezleten, amelyen Tisza István programját előadja, fenntartásomat fogom kifejezésre juttatni a 9-es bizottság azon módosított pontjaival szemben, amelyek meggyőződésemmel nem egyeztek és bejelenteni, hogy abban az esetben, ha — és akkor — ezek értelmében kell valamelyik kérdés fölött dönteni, élni fogok elhatározásom szabadságával. A párt egy részénél látható visszatetszést szült ez a nyilatkozat; de Tisza István sietett azt köszönettel tudomásul venni, teljes megértését és azt a reményét kifejezni, hogy fenntartásaim érvényesítésének esete nem fog előfordulni. A párttal eszerint úgy, ahogy rendben voltam; de arra föltétlenül el voltam határozva, hogy a házelnöki állásról lemondok, nehogy engedékeny-

ségem, mely bizonyára sok kritikának lesz kitéve, ahhoz az álláshoz való ragaszkodásból folyónak tekintessék. Ott ültem tehát ismét egy párt közkatonáinak sorában, melylyel magamat tulajdonkép sohasem éreztem homogénnek, és egy olyan vezér alatt, akit egyénileg nagyra becsültem, aki iránt azonban valódi politikai bizalommal nem viseltettem. De lelkiismeretem talán éppen azért volt egészen tiszta, mert az előttem álló alternatívák közt azt választottam, mely nekem egyénileg a kellemesebb volt.

Mindez 1903. évi október vége felé⁷⁴ történt. A hó 31-én adtam be lemondásomat az elnöki méltóságról, ami alkalmat adott az irántam való bizalomnak több-kevesebb őszinteséggel minden párt részéről történt kifejezésére. A ház elnöki székében Perczel Dezső lett utódom, aki ezt az állást már korábban is betöltötte.^{74/a}

És itt legyen szabad egy percre megállanom és e följegyzések szubjektív oldalának áldoznom, annak megállapításával, hogy én magam miként ítélem meg elnöki működésemet, melyet annak idején sokan mint erély nélkülít és az obstrukcióval szemben gyámoltalant, bírálta. Gondosan átvizsgálva a tényeket és saját lelkiismeretemet, a kellő idődistancia tárgyilagos megvilágításában is, merek ezekkel a bírálatokkal szembeszállni és elnöki működésemre benső megnyugvással visszatekinteni. Tény, hogy az obstrukcióval nem boldogultam; de tény az is, hogy az akkori házszabályok keretén belül az teljes lehetetlenség volt, sőt hogy az úgynevezett erély alkalmazása

⁷⁴ A 9-es bizottság Széll Kálmán elnöklete alatt október 18-án befejezván tanácskozásait, 20-án programját Lukács László pénzügyminiszter bemutatta a királynak, aki azt nem fogadta el, hanem 26-án Tiszának adott megbízást a kormányalakításra. Tisza a király által kívánt módosításokat másnap a bizottság elé vitte. A szabadelvű párt 28-án megkezdett (és a következő napokon folytatott) értekezletén foglalkozott a kilences bizottság által készített katonai programmal, amelyen keresztülvendő változtatásokat Tisza mint designált miniszterelnök terjesztette elő. Október 30-án főleg Andrassy Gyula gróf és Hodossy Imre felszólalásai után a párt elfogadta a kilences bizottság programját a Tisza módosításaival. Apponyi fenntartotta a módosításokkal szemben korábbi álláspontját s bár a pártban maradt, mégis, hogy megőrizze akciószabadságát, 30-án lemondott a házelnöki méltóságáról.

^{74/a} V. ö. a 49. I. jegyzetét.

többnyire csak újabb fegyvereket szolgáltatott volna az obstrukciónak. Példának okáért az elnök elvonja a szót egy képviselőtől, aki az időt a tárgytól való eltéréssel tölti; ezzel ezt az egy beszédet kétségtelenül megrövidíténé, de mivel minden képviselő mindenkor szót kérhetett „a házszabályok helyes alkalmazása” tekintetében és mivel ezeknek a felszólalásoknak időtartama korlátozva nem volt, megszámlálhatatlan és megmérhetetlen beszédeknek nyílt volna meg ezzel áradata afölött, hogy az elnöknek volt-e joga az illető képviselőtől a szót megvonni. Az érvényben levő parlamenti jog korlátai közt valóban tehetetlen volt az elnökség és azt, hogy e jogtól eltérni s az erőszak terére lépni nem akartam, hogy minden ilyen inszinuációnak ellentállottam, nem hibául, hanem érdemül rovom fel magamnak. Az obstrukció elleni küzdelemnek egész más területeken kellett volna lefolyania; azt a lelkiállapotot kellett volna meggyógyítani, melyből az obstrukció táplálkozott és azután a házszabályokat igen szigorítani, de csak kapcsolatosan a választójog olyan reformjával, amely biztosította a nemzeti akarat öszinte megnyilvánulását a választásokban. Szuverén jogainknak föltétlen oltalmát csak az a többség igényelhetette erkölcsi alapon, amely ilyen választásokból született; ha a többség jogcíme csak formai volt, az obstruáló ellenzék is hivatkozhatott arra, hogy az, amit cselekszik, a formai jog határain belül mozog; az egyik és a másik esetben egyaránt visszaélés esete forog fön­n a formai joggal a jog lényegével szemben: ils n'ont rien à se reprocher.

Amit bírálóim nem akartak észrevenni, de aminek kiemelésével tartozom önmagamnak, ez abból áll, hogy viharos időkben viselt elnöki tisztemet sikerült akkép gyakorolnom, hogy a magyar parlamenti életnek addig kifogástalan formái el nem fajultak, hogy botrányok elő nem fordultak, még ekkor sem, amikor a legmagasabbra csapott a szenvedélyek lángja. Sohasem vesztettem el teljesen az uralmat a viharzó gyűlés fölött, mindig megtudtam a végső elfajulásokat akadályozni; és ezzel, úgy hiszem, a magyar parlamentarizmusnak szolgálatot tettem.

Még egy más, alárendeltnek látszó viszonylatban is

iparkodtam az elnöki tekintélynek és a parlamentnek súlyát emelni. Az udvarnál ugyanis az országgyűlés két háza elnökeinek, mint olyanoknak, semmi rangjuk nem volt, hanem csak személyes rangjuk szerint helyeztettek el. Ha példának okáért a képviselőház elnöke nem volt sem titkos tanácsos, sem kamarás, úgy udvari ebédeknél a legfiatalabb kamarás után kapta helyét; ha titkos tanácsos volt, akkor a nálánál rangidősebb titkos tanácsosok után következett. Angliában, ahol a népképviseleti elem túlsúlya a hatalom megoszlásában teljesen biztosítva van, minden baj nélkül fönmaradhattak azok a hagyományos formások, melyek szerint példának okáért a parlament megnyitása a Lordok házában történik és a képviselőház tagjai annak sorompóinál állva, hallgatják a királyi trónbeszédet; ott nem okozott félreértést az, hogy a képviselőház elnöke csupán mint „first commoner” rangsoroztatott az udvarnál az összes lordok után. Mindezeket, mint ódon cifraságokat, fenntartották, mert a commonerek tudták, hogy a hatalom az övék és tudta azt mindenki.

De Magyarországon, ahol a népképviseleti elem hatalmi állása még korántsem volt biztosítva és ahol még működtek erők, melyek azt jelentőségében csökkenteni kívánták, az ilyen formások nem voltak jelentőség nélküliek. Kijelentettem tehát, hogy kívánom a parlamenti dignitásoknak, elsősorban a két ház elnökének olyan rangsorozását az udvarnál, amely alkotmányos jelentőségüket, mint az állami szuverénitás egyenjogú tényezője képviselőinek jelentőségét, kifejezésre juttatja és kijelentettem, hogy mindaddig, míg ez megtörténik, semmiféle udvari vagy olyan ünnepélyre való meghívást, melynél az udvari etikett érvényesül, el nem fogadok. Öfelsége elismerte e kívánságom jogosságát és elrendelte az ügy rendezését, mely egészen megfelelő módon létre is jött. De most következik egy, az akkori állapotokra nagyon jellemző utójáték. Azok az udvari tényezők, amelyek a rendezés előkészítésével megbízattak, fel akarták használni ezt az alkalmat arra, hogy Ferenc Ferdinánd főherceg morganatikus feleségének udvari rangja is ren-

deztessék; az erre vonatkozó intézkedések valahogyan kiszivárogván, a bécsi arisztokrácia körében olyan ellenmozgalom indult meg, hogy Őfelsége az összes javaslatokat döntés nélkül íróasztalának fiókjába tette. Mivel azonban az elnök helyzete, ha egyszer fölvetetett a kérdés, nem maradhatott rendezés nélkül, ez a kérdés akképp nyert elintéztetést, hogy az országgyűlés két házának elnökei udvari ebédeknél mindenkor Őfelségével szemben, a két főszárnysegéd közt helyeztettek el, amibe bele lehetett nyugodni.

Nagy általánosságban szólva, a képviselőház elnökének közjogi helyzete az európai szárazföldön egyáltalán, de Magyarországon különösen, nem volt kellőképp tisztázva. Állásánál és kötelességei természeténél fogva a pártokon kívül, illetve a pártokon fölül kell állania. Az angol speaker, mielőtt azzá választatik, kilép minden pártkötelékből. Ez azok közé a nem írott törvények közé tartozik Angliában, melyek a brit alkotmányosság egyik főerejét alkotják, hogy ellene a következő képviselőválasztásoknál egy párt sem állít jelöltet és hogy, bármely párt kerüljön többségre, ő mindig újból elnökké választatik. Így maradt példának okáért a konzervatív Robert Peel (ifj.)⁷⁵ közel húsz évig egymást követő alsóházaknak elnöke, dacára annak, hogy ezen idő legnagyobb részén át a liberálisok voltak kormányon. Hasonlóképp maradt a radikális Gully az alsóház elnöke a Balfour vezetése alatt álló unionista többségnek hosszú éveken át tartó uralma alatt. Az ilyen elnök természetesen annyi szembeötlő biztosítékait nyújtja a részrehajlatlanságnak, annyi független minden földi hatalomtól — anyagilag is biztosítva lévén helyzete —, hogy a legfelsőbb bíróságokéhoz hasonló föltétlen bizalomnak és tekintélynek örvend.

A magyar képviselőház elnöke ellenben a mindenkori többségnek exponense, a Ház munkabeosztására

⁷⁵ Helyesebben az említett híres államférfi legkisebbik fia: Peel Arthur Wellesley ült négyszer egymás után történt megválasztatása alapján 11 éven át, 1884-től 1895-ig az angol alsóház elnöki székében. Az ő közvetlen utóda volt a speaker-i méltóságban Gully.

vonatkozó intézkedéseit a kormánnyal egyetértőleg teszi és bár tulajdonképpen elnöki funkcióinak teljesítésében ő is teljes függetlenséget élvez, ebben a függetlenségben és az abból folyó részrehajlatlanságában nem oly föltétlen a hit és bizalom, mint amilyennek lennie kellene. Ki kell azonban emelnem, hogy tényleg a magyar parlamentben 67 óta működött elnökök egyike sem adott a részrehajlás gyanújára okot és azért meg van az elnöki állásnak tekintélye, különösen, ha ezt alátámasztja az elnöknek személyes tekintélye és a függetlenségéről táplált általános meggyőződés is. De ez a tekintély mégsem olyan föltétlen, hogy a házszabályok hiányosságait pótolja és teljesen félreismerték a helyzetet azok, akik az angol speakernek rendkívüli helyzetben tudatosan elkövetett szabálytalanságával akarták mentegetni azt a házszabálysértést, mellyel a dolgok fejlődésének egy mindjárt előadandó stádiumában, a magyar képviselőház akkori elnöke, Perczel Dezső és később elnöki állásában Tisza István az obstrukciót letörni próbálták.

II. Kilépés a szabadelvű pártból. A nemzeti párt újraalakítása, ennek reménytelensége. Pitreich közös hadügy-miniszter nyilatkozata az osztrák delegációban, ennek visszhangja a magyar képviselőházban.

E kitérés után fölveszem újból a helyzet további fejlődésének ecsetelését az elnöki székből való távozásomat követő időben.

Eleinte úgy látszott, hogy semmi okom sincs elhatározásomat megbánni; sőt némely incidens alkalmából Tisza István olyan nyilatkozatokat tett, amelyekből világossá lett, hogy a magyar állam és kormány tekintélyét minden körülmények közt teljes energiával meg akarja óvni és absolute nem lesz az udvari politikának mindegyikre kész eszköze. Így különösen abban a híressé vált és Bécsben nagy visszatetszést szült nyilatkozatában, mellyel Körber osztrák miniszterelnököt egy, a magyar ügyekbe beavatkozni látszó kijelentése miatt distinguished

foreigner — előkelő idegennek nevezte.⁷⁶ A magyar közönség az ilyen kuruc aprópénzt szívesen hozza forgalomba és így határozottan jó auspiciumok közt indult meg Tisza Istvánnak ez az első miniszterelnöksége. De az a reményem, hogy a szabadelvű pártban való bentmaradásom az obstrukció leszereléséhez fog vezetni, nem akart teljesülni.

Az obstrukció az újoncjutalék megszavazása ellen csendesen folydogált tovább és a kormány részéről egyelőre még semmi sem történt, ami azzal szemben új politikai rendszert jelentett volna. Úgy látszik, még nem voltak teljesen megérelve Tisza István tervei, vagy pedig egy bizonyos várakozási időt ő is szükségesnek tartott; talán tárgyalásokat tervezett az ellenzékkel a 9-es bizottság megállapodásai alapján: az egész képviselőházi helyzet a várakozás jellegét mutatta. Közben azonban a vidéken erősebb nemzetiségi mozgolódások mutatkoztak;⁷⁷ valamennyi nemzetiség körében általánossá vált a felfogás, hogy az aktivitás terére kell lépniök, de hogy ki mellett vagy ki ellen, az nem domborodott ki nyilatkozataikból, melyeknek tartalma különben — ha jól emlékszem — nem ment túl az általános szavazati jog és a nemzetiségi törvény teljes végrehajtása követelésén. A szociáldemokrata párt is mozgolódott és forma szerint följánlotta támogatását a Kossuth Ferenc vezérlete alatt állott függetlenségi és 48-as pártnak, ha az a maga részéről vállalja az általános szavazati jog követelését. Én természetesen nem voltam beleavatva e tárgyalások részleteibe és — elég jellemzően akkori gondolkozásomra — nem is érdeklődtem különösen irántuk. De amint később megismertem Kossuth Ferenc gondolkozását a választójog kérdésében és amint a szociáldemokraták későbbi magatartása a függetlenségi párttal szemben nyilvánvalóvá teszi, megállapodás a két párt közt nem jött létre.

Két új párttal is gazdagodott akkor a magyar köz-

⁷⁶ 1903 november 18. — 1901—1906. országgyűlés képviselőházának naplója, XIX. kötet, 156. l.

⁷⁷ Megemlékszik ezekről Tisza is — 1901—1906. országgyűlés — képviselőházi naplója XXVI. köt. 139. l.

élet: a Bánffy Dezső által alapított „Új párttal”⁷⁸ és Vázsonyi Vilmos „Demokrata pártjával”.⁷⁹ Az előbbi a 9-es bizottság megállapodásain túlmenő, de nem radikális álláspontot foglalt el a nemzeti katonai követelmények terén és az általános szavazati jog követelményeinek is engedményeket akart tenni, akkép, hogy egy, az általános szavazati jogon alapuló kúria alakult volna a képviselőházban. A demokrata párt nevének megfelelő radikális belpolitikai program mellett a függetlenségi párt nemzeti törekvéseit tette magáévá és hajlandó volt az obstrukció támogatására. Mint párt, egyik sem játszott nagy szerepet a magyar közéletben; az új párt nemsokára teljesen kimúlt,⁸⁰ a demokrata párt pedig nem lépte túl az érvényesülés terén budapesti külvárosi születési helyének határait; ezeken kívül csak nagyon sporadice tudott itt-ott egy-egy mandátumot hódítani. De a vezérek, úgy Bánffy Dezső, mint Vázsonyi Vilmos, mégis jelentékeny szerepet játszottak életük végéig a magyar közéletben és e följegyzések során még találkozni fogunk velük.

Az obstrukció elleni küzdelem, mint mondtam, Tisza István miniszterelnökségének ezen első heteiben még nem öltött határozott formákat; de egy esetben mégis oly módon kíséreltetett meg, tudniillik párhuzamos ülések elrendelésével, melyet én házszabályellenesnek tartottam. Elismerem, hogy e tekintetben teljes jóhiszeműséggel lehetett véleménykülönbség és azért a közvéleményben nem is állott elő különös emóció. De én, a házszabályellenes, tehát erőszakos küzdelem rendszerének első megnyilvánulását láttam benne és ebből le is vontam a következtetést: november 26-án bejelentettem kilépésemet⁸¹ a szabadelvű pártból. Valószínűleg nem csupán tárgyi indokok érlelték meg bennem ezt az elhatá-

⁷⁸ Bánffy 1903 november 10-én, majd 1904 február 12-én fejtette ki az Új-párt programját, mellyel pártjának első képviselőjeként 1904 május 31-én Szeged I. kerülete küldte őt a képviselőházba.

⁷⁹ Vázsonyi 1894-ben alapította meg a fővárosi demokratakört s az 1901 őszen tartott általános választások során lett a képviselőház tagja demokrata programmal.

⁸⁰ 1907-ben.

⁸¹ 26 hívével együtt.

rozást; hiszen az, amit lenyeltem, hogy a 9-es bizottság munkálatának megcsonkítása után is még bennmaradjak a pártban, sokkal jelentékenyebb volt és sokkal nehezebben indokolható, mint amilyen lett volna a belenyugvás egy házszabálymagyarázatba, melyet én ugyan nem tartottam helyesnek, de amelynek követése még összefért a jogrend fenntartásának jóhiszeműen vallott elhatározásával. Bizonyára az is hatott reám, hogy nem éreztem magamat jól abban a megkötöttségben, amely se lelkemnek, se testemnek nem kellett. Némely bizalmas barátommal együtt abban a gondolatban állapodtam meg, hogy ez a kilépésem a nemzeti párt fölébredését jelenti, azonban tágitott programmal, olyannal, amely világosabban formulázza meg, mint ahogy azt előbb tettük, a katonai téren keresztülviendő nemzeti követelményeket, de mindig a 67-es alapon megmaradva. Ez a program sokféle vajúadás miatt, amelyen volt nemzeti párti elvébarátaim keresztülmentek, sok tünődés után, vajjon kövessenek-e a kilépés és nemzeti párti újjászületés terén vagy sem, csak 1904 június 12-én látott napvilágot egy jászberényi beszámolón és körülbelül 20—25-en vettek részt a megújult nemzeti párt alakításában. A program, mely már számolt — de nem kielégítő mértékben — a demokratikus haladás követelményeivel a választójog terén, és amelynek lényege a nemzeti élet teljességének kivívása volt a 67-es kereten belül, tényleg megfeleltetett komoly politikai igényeknek; de a felélesztett párt mégis halvaszületett gyermek volt. Annak idején a nemzeti párt bizonyos lélektani követelményeknek felelt meg és ebből folyólag erőteljes gyökerekkel bírt a nemzet egy részében a programnak minden hiányossága mellett is; most tökéletesebb volt a program, de a lélektani föltételek hiányoztak és azért a pártnak fölélesztése nem sikerülhetett. Nem is bírt ez a kísérlet egyéb jelentőséggel, még saját politikai életem kialakulásában sem, mint azzal, hogy áthidalta későbbi csatlakozásomat a függetlenségi párthoz és megformálta azt az alapgondolatot, mely tulajdonképen egész politikai életemet dominálta és melynek megvalósítását kerestem különböző pártokban, meg-

lehetős közömbösséggel a pártprogrammok részletei iránt, melyek tekintetében mindig szkeptikus voltam: a nemzeti élet teljességét.

Ha pedig már ennél tartunk, szabadgondolkozó irásnyomnál a pártprogrammokkal szemben, ami nem jelenti az intranzigens ragaszkodás hiányát valamely eszméhez, legyen szabad itt beszűrnom egy általános maximát vagy lelki diszpozíciót, amely hosszú közéleti tevékenységemből leszűrődött. Azt tudniillik, hogy két dolgot utálok: egyesületi alapszabályokat és pártprogrammokat; mert mindig úgy tapasztaltam, hogy az egyik úgy, mint a másik, csak arra való, hogy amikor az ember valami okosat akar tenni, az nem lehetséges, mert beleütközik az alapszabályoknak vagy a pártprogrammnak valamely paragrafusába. Hiába, az élet fejlődését az élet megnyilvánulásának egyetlen területén sem lehet pontosan előrelátni és ezért tág körben kell fenntartani az elhatározás szabadságát a kifejlődő körülményekhez való alkalmazkodás tekintetében. Azt az epigrammatikus rövidséggel formulázott előbbi tételemet, mely szerint utálok az egyesületi alapszabályokat és pártprogrammokat, azzal a módosítással tartom tehát fenn, hogy mindkettőnek, de különösen a programmoknak, az irány általános megjelölésére kell lehetőleg szorítkozniok, a részletes alkalmazásnak a szabadságát fenntartva, a körülményeknek előre meg nem állapítható fejlődése szerint.

Az 1903. év utolsó hónapjában különben azért sem került a sor az obstrukció ellen való erélyesebb akcióra, mert december elején lankadásának félreismerhetetlen jelei mutatkoztak és mert békésebb hangulat ütötte fel fejét a Kossuth Ferenc vezetése alatt levő függetlenségi pártban, a türelem politikája tehát több kilátással bírt, mint előbb. Továbbá azért, mert decembernek nagy részét elfoglalták a Bécsbe összehívott delegációk, melyek során azonban Pitreich hadügyminiszter a magyar katonai követelések tekintetében olyan nyilatkozatot⁸² tett, mely még

⁸² Pitreich közös hadügyminiszter 1904 január 12-én az osztrák delegáció költségvetési albizottságának ülésén kifejtette, hogy a hadsereg től távol kell tartani minden politikai és nemzetiségi ellentétet

a szabadelvű pártban is rossz hangulatot szült, mert a 9-es bizottság azon megállapodásaival sem látszott számolni, melyeket Öfelsége elfogadott volt és melyek a kormányzati program részletei voltak. Nem érdemes azokat a nyilatkozatokat itt részletesen előadni, mert azok is, úgy, mint ennek az epochának egyéb különlegességei, melyek annak idején a közvéleményt lázbaejtették, elmerültek a később bekövetkezett pusztulás nagy örvényében és történelmi jelentőséggel nem tartalmuk bír, hanem csupán az a tény, hogy minduntalan fölmerültek és ezzel elárulták az egész helyzetnek természetellenes és beteg voltát. Pitreich különben — ennek megállapításával tartozom az ő emlékének — azok közé a közös hadügyminiszterek közé tartozott, kik a legtöbb megértéssel bírtak a magyar nemzeti követelmények iránt. Talán, hogy ennek a megértésnek korábbi megnyilvánulásai gyanússá tették őt bizonyos nagybefolyású körökben és hogy ezek előtt akarta magát „rehabilitálni“ és ezért tett olyan nyilatkozatokat, melyekkel szemben ismét a magyar közérzet lázadott fel? Annyi bizonyos, hogy az 1904. év első heteinek képviselőházi vitáiban nagy szerepet játszottak a Pitreich-féle nyilatkozatok és hogy Tisza István hiába erőltette meg egész dialektikai ügyességét, hogy azoknak ártatlan magyarázatot adjon, vagy legalább élüket elvegye. Az tény, hogy 1904 eleje ismét elmergesedett viszonyt talált a parlamentben és hogy ellenállhatatlan erővel lépett előtérbe az a veszedelmes lelki

„denn das öst. ung. Heer ist ein Volksheer, weder deutsch, noch ungarisch, noch tschechisch, polnisch etc., sondern es ist das gemeinsame Heer aller Nationen, in dem diese gleiche Würdigung und Wertschätzung, gleichen Schutz finden müssen. Dies lehrt uns die Tradition die das Reglement verkündet“ stb.

Pitreich nyilatkozatát már a január 14-i képviselőházi ülésen szóvá tette Szederkényi Nándor, kinek Tisza azt a választ adta, hogy Pitreich csak katonai szempontból beszélt és nem a magyar közjog sarkalatos tételeiről és egyébként is Pitreich a katonai kérdéseket kölcsönös bizalommal akarja megoldani. Január 15-én Tiszának táviratban kifejezett kívánságára Pitreich ugyancsak az osztrák delegáció költségvetési albizottságában a Tisza főntebb kifejtett álláspontjával megegyező magyarázatát adta szavainak. Ugyane napon mondott Pitreich nyilatkozatáról Apponyi is hosszabb beszédet a képviselőházban. 1901—1906. évi országgyűlés képviselőházának naplója, XXI. köt., 311 és köv. l.

diszpozíció, mely abban a tételben találja kifejezését, hogy „valamit tenni kell”: veszedelmes tudniillik akkor, amikor az ember nem tudja pontosan, hogy mi legyen az a valami.⁸³

III. Az interparlamentáris unió st.-louisi közgyűlése 1904 őszén. Amerikai benyomások.

Amikor ekkép itthon először mutatkozott a békés kibontakozás komoly reménye, az a hír jött, hogy az interparlamentáris unió évi közgyűlését az Egyesült Államokban fogja tartani, még pedig Saint Louis-ban,⁸⁴ Missouri állam fővárosában, ahol egyidejűleg világkiállítás rendeztetett. Az interparlamentáris unióról, mint közéleti tevékenységemnek egy nem jelentéktelen területéről, bővebben szólottam emlékirataim első kötetében.⁸⁵ Itt csak azt akarom rekapitulálni, hogy az unió különböző — akkor, gondolom, 26 — állam parlamentje tagjainak szövetsége volt, abból a célból, hogy a nemzetközi viszonyoknak békés úton, választottbírószági döntés útján való elintézését mozdítsa elő. Az unió akkor már körülbelül 10 éve állt fenn⁸⁶ és Magyarország abba mindjárt kezdettől fogva belekapcsolódott. Csekély magam, ha jól emlékszem, 1896 óta voltam tagja és a magyar csoportnak elnöke. Ez az unió dolgozta ki a nemzetközi választottbírószági szervezetnek azt a tervét, melyet az 1899.⁸⁷ évi hágai konferencia nagyjából elfogadott, mely tehát ekkép a nemzetközi jognak immár alkotórésze volt. Ez a tény nagyban emelte az unió tekintélyét és így politikai

⁸³ A kéziratban a 81. és 82. lapok hiányzanak. Ez a magyarázata annak a hézagnak, mely az események ismertetésében 1904 januártól augusztusig terjed.

⁸⁴ 1904 szeptember 9—11-ig.

⁸⁵ 229. és köv. l.

⁸⁶ Az interparlamentáris unió megalapítója William Randal Cremer angol alsóházi tag volt, aki 1887 őszén tette első lépéseit az unió megszervezésére. 1889-ben, Párizsban volt az első közgyűlés. Magyarország képviselői az 1895. évi brüsszeli konferencián jelentek meg először nagyobb számban, élükön Apponyival.

⁸⁷ A kéziratban az év számára üres hely van fenntartva.

eseményszámba mentek évi közgyűlései, melyeken majdnem mindenkor megjelentem.

A st.-louisi gyűlés elé különösen feszült figyelemmel néztek a nemzetközi jog művelői, mert az a hír volt elterjedve, hogy ott egy újabb hágai konferencia összehívását fogják szorgalmazni, az első munkálatának kiegészítése végett. Nyilvánvalóan érdekünkben állt tehát, hogy Magyarország ott kellőképp képviselve legyen. Mivel pedig én abban az intézményben már gyökeret vertem volt, az összes hazai politikai tényezők pártkülönbség nélkül sürgették, hogy a St. Louisba készülő magyar küldöttség vezetését átvegyem. Én ezt az általános buzdítást és iránymondásban megnyilvánuló ad hoc bizalomtorlódást azzal a tréfás megjegyzéssel intéztem el, hogy engem a politikai patikában azon orvosságok közé soroznak, melyekre rá van írva: „Kizárólag külső használatra.” Az a gondolat, hogy Amerikába menjek, tőlem annyira idegen volt, hogy jó ideig tartott, míg azt komolyan vettem. Ez a maradiságnak egy szimptomája volt, mely akkor még az óceánon túli utazásokat egészen rendkívüli dolognak tekintette, olyannak, ami közönséges halandóval meg nem eshetik. Mikor végre az általános biztatásnak, melyhez saját érdekeimnek szeretetteljes mérlegelésével feleségem is csatlakozott, engedve, magamat erre az útra elhatároztam és erről Dél-Tirolban élő nővéremet⁸⁸ értesítettem, tőle azt a választ kaptam, hogy sokszor sikerült nekem őt fölültennem, de az a föltevés, hogy ő ezt is elhiggye, túlmegy a nála föltételezett naivitás határán. Ennyire rendkívülinek látszott az én szoros környezetemben ez az elhatározás, pedig már 1904-et írtunk.⁸⁹

Ha a következményeket nézem, csak gratulálhatok magamnak hozzá, mert rendkívül becses összeköttetések és élmények egész sorozata nyílt meg számomra amerikai utaim által, melyek nélkül nélkülözném a politikai pályám

⁸⁸ Georgina, gróf Marzani Albertné.

⁸⁹ Az interparlamentáris unió 1904 őszén, St. Louisban tartott közgyűlésére vonatkozó visszaemlékezés egyes részletei némi változtatással megjelentek Apponyi: *Élmények és emlékek* c. posztumus kötetének V. fejezetében is.

későbbi kialakulásában szükségessé vált világáttekintést. Augusztus végén indultam el Liverpoolból a Cunard-társaságnak egy akkor épült tizenkétezertonnás — tehát mai fogalmak szerint kicsiny —, de rendkívül jól felszerelt kényelmes és gyors hajóján, a Campanián. Ennek testvérhajója, a „Lucania“ a háború alatt valamelyik kikötőben robbant fel. Utazásom a lehető legkellemesebb volt; a tenger síma, mint a tükör, mindvégig. Ugyanazon a hajón utazott az angol interparlamentáris küldöttség, élén Philip Stanhope-al (később Lord Weardale), aki egyszersmind az egész unió elnöke volt és akivel élete végéig tartott, a háború által meg nem gyengült barátság fűzött össze későbbi éveinkben. De más országok küldöttei közül is többen voltak a Campanián, úgyhogy kellemes és hasznos társalgási alkalomban nem volt hiány.

Utazás közben nyílt az első alkalmam angol beszéd elmondására, amitől kissé fáztam, de amire mégis, ha Amerikában egyáltalán szerepelni akartam (pedig akartam), rá kellett magamat szánnom. A hajón kínálkozó alkalom a következő volt. Minden angol hajón szokásos, hogy az utazás során valami hangversenyfélért rendeznek, az utasok közt található „tehetségek“ felhasználásával. Valami angol miss odaül a zongorához és zavartalan flegmával adja elő parádédarabját; azután valami öblös bariton szólal meg és majdnem szétrepeszti a hajó falait hangjának bemutatásával. Néha azonban (nekem is volt későbbi utazásom alkalmával ilyen szerencsém) valódi művész akad az utasok sorában, akit azután kíméletlenül ki is használnak. Mert ezeknek a hangversenyeknek célja gyűjtés a tengerészkórházak javára és utazás alatt olyan rokonszenv fejlődik ki ez iránt a derék tengerésztestület iránt, hogy az utasok erre a célra szívesen adakoznak. Én pedig a Campania dísztermében rendezett hangverseny szereplői közé akkép jutottam, hogy angol szokás szerint elnököt választanak az egész ünnepély vezetésére, akinek bevezető beszédet kell mondania; az angol csoport kezdeményezésére ez a tisztség ez alkalommal reám ruháztatott. Ebben a környezetben mondtam tehát el angol szűzbeszédemet, még pedig olyan sikerrel, hogy

a gyűjtés eredménye minden várakozást fölülmúlt és hogy már bizonyos szónoki hírnévvel kötöttem ki New Yorkban.

Az igen nagyszámú⁹⁰ magyar küldöttség zömével csak ott találkoztam: ők egyenesen Fiuméből utaztak volt New Yorkig. De mindnyájan együttlaktunk a Waldorf Astoria-szállóban, akkor New York legelegánsabb, de egyszersmind legdrágább hoteljében, amit csak azért bírtak erszényeink, mert az unió tagjai mindenütt rendkívül leszállított árak kedvezményét élvezték. A Waldorf Astoria hírének jellemzésére szolgáljon az, az akkor közszájon forgó adoma, mely szerint rablók, akik egy nagy posta-szállító kocsit megtámadtak és az utasoktól mindent elszedtek, az egyik utasnak zsebében egy kifizetett Waldorf Astoria-számlát találván, ezt az utast többé nem kutatták, mert ennél úgysem lehetett többé egy penny sem. Mellesleg mondva: ezt az adomát elbeszéltem egy New Yorkból tett kirándulás alkalmával szűkebb társaságnak és különösen az egyik jelenlevő úr kacagott rajta oly föltűnően, hogy kiléte iránt érdeklődtem. Kisült, hogy a Waldorf Astoria főmanagerje volt.

Az unió ülésének lefolyásáról és ezen első amerikai utam benyomásairól és eredményeiről csak azoknak a részleteknek kiemelésével akarok beszámolni, melyek további politikai pályámra nevezetes befolyást gyakoroltak. Ezek közé pedig legelső helyre kell tennem a megismerkedést Rooseveltt Tivadar akkori elnökkel.

Rooseveltnak akkora híre volt már az egész világon, hogy az övele való találkozás kilátását amerikai utam egyik legfőbb attrakciójának tekintettem. Rooseveltt tudva levőleg belecsöppent az elnöki székbe; eredetileg Mac Kinley elnök mellé alelnökké választották, még pedig azzal az átlátszó szándékkal, hogy szabaduljanak tőle, mint New York rendőrfőnökétől, ahol ő a korrupciónak kíméletlen üldözésével valóságos reformatori munkát végzett, de bizonyos befolyásos elemeknek igen kényelmetlen volt. Fölfelé buktatták tehát az alelnöki állásba, mely

⁹⁰ 45 tagból állott és így nagyobb volt az angol vagy a francia csoportnál is.

nek rendesen egyetlen fontos teendője a szenátusban való elnöklés. De a terv hátrafelé sült el. Feltalálói nem számláltak az amerikai alkotmánynak azzal az intézkedésével, hogy az alelnök az elnök helyébe lép, ha a hivatali időszaknak vége előtt elhalálozik vagy bármi okból az elnöki székből távozik. Mac Kinley elnök pedig néhány hónappal megválasztatása után orgyilkosságnak esett áldozatul⁹¹ és így Rooseveltt Tivadar lett az Unió elnökévé. Ebben az állásban, mely addig, ameddig tart, több hatalmat ad viselőjének, mint amennyivel kifejlett parlamentarizmus mellett egy alkotmányos király bír, Rooseveltt egyénisége erőteljesen érvényesült. A korrupció elleni harcot nagy arányokban folytatta és érvényesítette második jelszavát is, mely a „honesty“ mellett így hangzott: „efficiency“, amit legjobban „életrevalóság“ szóval lehet magyarra fordítani. Rooseveltt utálta a nemtisztakezűeket, de egyúttal megvetette a becsületes gyámoltalanokat. Mindenképen nagy egyéniség volt, hibáiban is túlhaladva a közönséges méreteket. Amit róla már otthon tudtam, rendkívül érdekessé és rokonszenvessé tette előttem egyéniségét. Ő akkor már három év óta volt elnök és erősen készült a következő évben várható elnökválasztási hadjáratra, melyből ő — melleleg legyen mondva — fényes győzelemmel került ki.⁹²

Mindezeknél fogva mindent előkészítettem avégből, hogy Roosevelttel ne csak a szokásos formások keretében találkozzam, hanem valóban megismerkedhessem és eszmecserét folytathassak. A módot erre az a körülmény adta, hogy az akkori amerikai nagykövet Bécsben Mr. Bellamy Storer, akivel elég jó összeköttetésem volt, Rooseveltt intim baráti köréhez tartozott; tőle kértem és nyertem tehát ajánlólevelet, amely — úgy látszik — igen meleghangú volt, mert, amint azt akkori washingtoni nagykövetünk, Hengelmüller László báró útján neki megküldtem, rögtön távirati meghívás érkezett mindkettőnk számára, hogy a következő napokban az elnököt nyaralóhelyén, Oyster Bayban, a lunch idejében keressük fel.

⁹¹ 1901 szept. 6-án egy merénylő rálőtt. Sérülésébe 14-én belehalt.

⁹² 1904 november.

Megvolt tehát a találkozás a lehető legkedvezőbb körülmények között, távol minden hivatali formáságoktól, intím családi körben, amit nem is mertem volt reményleni. Hengelmülleren kívül, akit Rooseveltt nagyon kedvelt (egyáltalán kitűnő pozíciója volt Amerikában), senki más nem volt ott, mint az elnök neje, egy minden tekintetben elsőrangú, kiváló nő, reánézve a túláradozó temperamentumát ellensúlyozó nyugalomával és önuralmával valóságos áldás; továbbá Alice nevű leánya, akit „Princess Alice” néven ismert a világ, atyjához sok tekintetben hasonló természetű, nagyon érdekes nő, kivel később mint Longworth szenátor nejével még többször találkoztam. Én könnyen illeszkedtem be ebbe a társaságba, sőt rögtön otthonosan éreztem magamat benne. Lunch után még legalább két órát töltöttem háziuramnál bizalmas beszélgetésben és bámultam tájékozottságát az összes európai ügyek és különösen az osztrák-magyar monarchia belső viszonyainak területén. Az én célom természetesen az volt, hogy a magyar eszme- és érzelmi világ iránt éberszsem föl megértését és rokonszenvét, ami teljesen sikerült és különösen azért sikerülhetett, mert csodálatos tájékozottságot találtam nála a magyar történelem egyes jellemző részleteinek tekintetében. Beszélgetésünk során többek közt azt szuggeráltam neki, hogy utasítsa bécsi nagykövetét szorosabb összeköttetés keresésére a magyar politikai körökkel, mert így — mondám — Bécsben nem alkothat magának helyes képet hazánkról, sőt inkább elferdített alakban jelenik meg a magyar gondolat; pedig Magyarország mégis csak számít valamit az osztrák-magyar nagyhatalomban és nem ismerheti ezt a nagyhatalmat senki, aki Magyarországot nem ismeri. Roosevelt ezt teljesen átlátta és később ehhez képest is cselekedett, vagy legalább próbált cselekedni, amire lesz alkalom visszatérni. Hengelmüllernek jelenléte ennél a beszélgetésnél semmiben sem feszélyezett engem, mert ő bensőleg rokonszenvezett az én érzelmi világgommal.

Ebben az egynéhány órában és az azokból keletkezett maradandó összeköttetésben kulminált tulajdonképen az én amerikai utamnak jelentősége. Rooseveltt úgy adta

magát, minden fenntartás nélkül, mintha régi jó barátok volnánk; tartózkodás nélküli bizalommal beszélt minden problémáról és — gondolom — kölcsönös, igaz rokonszenvvel váltunk el egymástól; azért mondom: kölcsönös, mert Roosevelttel lelkemre kötötte, hogy Amerikából való távozásom előtt okvetlen még egyszer keressem föl bizalmas eszmecserére és mert későbbi európai utazásának alkalmából időt szakított magának arra is, hogy engem Eberhardon meglátogasson.

Magának az interparlamentáris unió st. louis-i ülészakának kimagasló eseménye az a határozat volt, hogy az Egyesült Államok elnökét fölkérjük egy új hágai békekonferencia összehívására. Mikor neki ezt a határozatot az egész unió tisztelgése alkalmából átadtuk, Roosevelt minden teketória nélkül kijelentette, hogy meg fogja tenni, de ha jól emlékszem, mindjárt megemlítette, hogy elsősorban az orosz cárral, mint az első konferencia összehívójával fogja keresni az érintkezést. Ezt meg is tette, sőt odáig ment az udvariasságban, hogy a második konferencia formaszerinti összehívásának tisztségét is átengedte a cárnak. De az unió mindenesetre célt ért és ennek a második hágai konferenciának⁹³ létrejövetele, mely az elsőnél sokkal eredményesebb volt, az interparlamentáris unió kezdeményezésének köszönhető. Egyébként a St. Louisban töltött napok alatt, a kiállítás vezetőségének felszólítására, előadást is tartottam az Ausztria és Magyarország között fönnálló összeköttetés jogi természetéről, egyáltalán egészen belejöttem az angol nyelven való szónoklásba. Sőt ezen a területen bizonyos népszerűsége is tettem szert.

Ennek azután némely mulatságos következménye volt. Mikor tudniillik az ülészak befejezése után az amerikai csoport vendégszeretetéből nagy és rendkívüli érdekes körutazást⁹⁴ csináltunk a középnyugati (Middlewest) államokban, melynek végstációja a valamikor hírhedt,

⁹³ Összeült 1907 június 15-én.

⁹⁴ Az utazásról szép kötetet adatott ki az Egyesült Államok kormányának Az interparlamentary Union tendered by the Government of the U. S. címen. Washington, 1905.

most (illetve már akkor is) virágzó városa Denver volt, különböző állomási helyeinken előszeretettel engem szólaltattak meg a bennszülöttek. Így nevezetesen Kansas Cityben (Arkansas⁹⁵ állam fővárosában) először végigjárták az unió tagjait a város minden nevezetesebb pontján és azután a börzепalota főtermében üdvözölték hivatalosan egy pohár borból álló lunch mellett; a polgármester ez alkalommal üdvözlő beszédet mondott, melynek végén egyenesen engem hívott föl arra, hogy az „európaiak nevében“ válaszoljak. Ezek az „európaiak“, köztük angolok, franciák, olaszok, szóval: nagyhatalmak képviselői nem voltak túlságosan elragadtatva attól, hogy egy kis ország képviselőjét szólaltatják meg helyettük és az ő nevükben; láttam magam körül a fanyar arcokat és éreztem az ilyen megtisztelésnek esetleg beálló kellemetlen visszahatását a többi küldöttségekhez való viszonyomban. Válaszomat tehát akkép iparkodtam megfogalmazni, hogy az minden féltékenységet lefegyverezzen. De ennek átgondolására egy félpercnyi időm sem volt. Szerencsémre eszembe jutott a következő formula: „Önök — így szóltam a vendéglátó amerikaiakhoz — egy kis ország képviselőjét hívták föl arra, hogy a nagyok nevében is válaszoljon szíves üdvözlötükre, és én ezen eleinte csodálkoztam, de meggondolván a helyzetet, úgy hiszem, megértettem szándékukat. Ez a kis ország ugyanis — úgy szólván — legtávolabb esik kelet felé mindazok közül, akik itt képviselve vannak. Aki onnan kiindulva, utazik ide, útba ejti az összes többi országokat, kicsinyeket és nagyokat, amelyek közbeesnek és így legalkalmasabb arra, hogy magával hozza mindnyájuk érzelmeinek árnyalatát, azt az egész atmoszférát, amelyet különböző államokban belélekezett; tehát azt az általános rokonszenvet, azt az általános bámulatot és azt az általános hálát testvéri fogadásukért hozom önöknek szerény szavaimban.“ Úgy látszik, ezzel eltaláltam a kellő hangot, mert az arcok mind felvidultak és sokan fejezték ki nekem megelégedésüket.

⁹⁵ Helyesebben Missouri állam második legnagyobb városában.

Hazautazásom előtt még éltem Rooseveltnél elnöki szíves meghívásával és miután jelentkeztem nála, résztvettem egy szűkkörű villásreggelin, melyen kívülem az interparlamentáris unió tagjai közül — ha jól emlékszem — csak elnökünk, Philip Stanhope volt jelen. Rooseveltnél annyira meggyarapodott volt az érdeklődés Magyarország ügyeinek fejlődése iránt, hogy hazatértem után a legfőbb eseményekről öt olykor levélben értesítettem; így a koalíciós kormány megalakulásáról és később bukásáról. Ő engem, mikor Európába jött, már mint bukott nagyságot talált eberhardi birtokomon, ami nem gátolta abban, hogy európai benyomásairól a legnagyobb őszinteséggel ne nyilatkozzék, bár rólam táplált véleménye a bukás ténye által bizonyára csökkent. Hisz előbb jegyeztem meg, az ő jellemzéseiképen, hogy kettős standardja volt az egyén értékelésében; a honesty and efficiency, tisztesség és életrevalóság. Az előbbit — úgy hiszem — tovább is tulajdonította nekem, de az utóbbira nézve kétségei támadhattak. Egyébként pedig európai benyomásai közül kimagaslott az a hatás, melyet Ferenc József egyénisége őreá tett; soha senki másról ennyi tisztelettel és meghatottsággal nem hallottam őt nyilatkozni.

De minő hatással volt egyáltalán reám a megismerkedés Amerikával? Milyen összbenyomást nyertem erről a, nekem új világrésről? Tanultam-e ott valamit, amit a hazai politikában értékesíthettem?

Az utolsó kérdésre mindjárt nemmel felelhetek, ha arról van szó, hogy találtam-e az intézményekben vagy a politikai módszerben követnivalót. Az intézmények tekintetében nem is kerestem; én akkor még teljesen annak a hitnek bűvkörében éltem, mely a magyar alkotmányfejlődést tekintette, az angol mellett, a legtökéletesebb mintának és még első nyomai sem mutatkoztak öntudatomban annak a szkepticizmusnak, amely később ezt a hitemet kikezdte, hogy ne mondjam, aláásta. Nagyon bámultam az amerikai alkotmányfejlődésnek némely részletét, különösen azokat, amelyekben a demokrácia saját körében tudott biztosítékokat létesíteni a népakarat tévelygéseivel szemben, de ez a bámulat teljesen teoré-

tikus jellegű volt. Az, ami később leginkább ejtett gondolkozóba, hogy tudniillik ez a legdemokratikusabb alkotmány nem ismeri a parlamentarizmust, melynek lényege a végrehajtó hatalomnak folytonos függése a nemzeti képviseletről, akkor még nem keltett bennem különös figyelmet; ennek a ténynek fontosságát csak később kezdem észrevenni, a parlamentarizmus életrevalósága iránt táplált kételyek atmoszférájában. Akkor az a kérdés vetődött fel bennem, vajjon a parlamentarizmus az az államforma-e, mely megfelel a demokráciának, vagy nincs-e a kettő közt lélektani ellentét? A kérdés ma is még mint kérdés él lelkemben. Az Egyesült Államoknak és Svájcnak példája azt a fölfogást látszik igazolni, hogy csak ugyan nem valók egymáshoz, vagy legalább is nem azonosíthatók egymással. Ha a kettő közt valóban összeférhetetlenség van, akkor a parlamentarizmusnak kell engedni, mert a másik, a demokrácia, az erősebb elv. Ebben a meggyőződésben nem zavar meg az a körülmény, hogy újabban a demokráciát is kikezdi, még pedig nem reakcionárius, hanem fejlődést hirdető és kereső elmék, mert én úgy hiszem, hogy ezeknek ellenszenve csak a parlamentáris demokrácia ellen indul, de azt, ami a demokráciának lényege, hogy tudniillik a közhatalomra való valamelyes befolyás gyakorlásából senki se legyen kizárva, a fascizmus is vallja és Mussolini egyik nevezetes beszédében nyíltan hirdette, mondván, hogy az államhatalom várába be kell venni az egész népet, mert akkor megvédi, holott az a része, amely kimaradna, megostromolná. Az a másik, céljaiban különben még elég homályos, magát antidemokratikusnak hirdető mozgalom: a németországi hitlerizmus, tényleg mégis csak a széles néprétegek erejére támaszkodik és azok megnyerésére iparkodik.

De ilyen elgondolásoktól első amerikai utam idején még egészen távolállottam és így nem is voltam abban a lelki diszpozícióban, hogy kritikai szemmel mérlegeljem az amerikai alkotmányból esetleg levonható tanulságokat. Ami pedig az ottani közéleti módszert illeti, teljes mértékben vettem tudomásul a demokráciának leginkább ott mutatkozó kinövéseit: a plutokrácia elfajulás-

sait, a korrupciónak, különösen a városok kormányzatában való félelmes terjedését. De hatott reám az az üde optimizmus, amellyel Rooseveltt ezeket a jelenségeket szemlélte, velük szemben a küzdelmet fölvette és a küzdelem sikerében egy percig sem kételkedett. A tagadhatatlan bajok mellett tehát láttam — egy kiváló férfiú egyéniségének benyomása alatt talán nagyítva láttam — azt a friss erőt, amely leküzdésükre dolgozik és így nem haboztam magamnak olyan képet alkotni az Egyesült Államok nemzeti lelkéről és életéről, amelyben a jó túlnyomónak mutatkozott a rosszal szemben. Az mindenestre tény, hogy a legvisszatetszőbb alakban mutatkozó anyagiasság és nyereségvágy mellett igen nagy erőt jelentenek az amerikai közéletben az idealisztikus motívumok, olyan erőt, hogy az úgynevezett realisták kénytelenek vele számolni. Én pedig akkor, egész lelki diszpozíciómnál fogva, mely jobban szereti a fényt, mint az árnyat és ennél fogva hajlandó arra, hogy azt túlnyomónak lássa, átengedtem magam annak a hitnek, hogy több ott a jó, mint a rossz és őszinte szimpátiát éreztem a hatalmas köztársaság iránt, amely ott viszonzásra is talált. Hogy az a rokonszenv, amellyel engem Amerikában széles körök megajándékoztak, érte valamit hazánknak, azt későbbi utazásaimnak benyomása után sem merem megállapítani. Semmi esetre sem az én hivatásom erről nyilatkozni.

Nekünk⁹⁶ magyaroknak egy optikai csalódásból kell kigyógyulnunk, abból tudniillik, hogy mi a nagyvilágnak ugyanannyit jelentünk, amennyit a nagyvilág nekünk. Ez, sajnos, nincs úgy. Hogy pedig nincs úgy, nem válik szegényünkre, hanem egyszerűen a különböző nemzeti számarányok következménye. Egészen más hatást vált ki egy kiváló amerikai vagy angol, vagy francia egyéniség megjelenése körünkben, mint amilyenre egy hasonló kvalitású magyar egyéniség számíthat azokban a nagy országokban. Nálunk az ilyen külföldi látogatás eseménye

⁹⁶ Az itt következő két bekezdést, melyek gondolatmenete napjaink hangulatából fakad, Apponyi sajátkezűleg áthúzta. A bennük foglalt megállapítások tanulságai azonban maguk indokolják a közlést.

számba megy, amelyről az egész sajtó tudomást vesz és vívmánynak tekintjük, ha az a befolyásos külföldi egyéniség elismerést és rokonszenvet nyilvánít hazánkkal szemben. Ilyen hatásra magyar ember azoknak a nagy országoknak, de különösen Amerikának területén nem számíthat. Hacsak az illető ország politikai tényezői nem tartják saját érdekükben levőnek, hogy neki reklámot csináljanak, egy kis ország képviselőjének megjelenése a helyi lapok hírovtáiban, többé-kevésbé elismerő megemlékezésen túl nem igen számíthat a közfigyelem megnyilatkozására; de a hazai sajtó azután a dolgot másként állítja be, egyszerűen illúziókat táplál és terjeszt. Ez alól csak akkor van kivétel, mikor egy kis nemzet fia kiváló egyéniségén fölül azt is magával hozza, hogy nagy világmozgalmaknak, az idegen országi polgárok szívében is lakó hatalmas érzelmi világnak ékesszóló kifejezője. Ez magyarázza meg Kossuth Lajos propagandautazásainak óriási hatását úgy Angliában, mint Amerikában.

Nem akarok ezzel annak a működésnek hasznossága, sőt szükségessége ellen szólni, melyet a külföldi közvélemény körében hazánk érdekében ki kell fejtenünk: hiszen magam is iparkodtam abból részemet kivenni. Csak azt akarom megállapítani, hogy ez a működés nagy kitartást és azt az illúziómentességet követeli, mely egyedül mentesít a csalódásból előálló lehangoltságtól. Továbbá azt, hogy az úgynevezett propagandamunkában nem szabad hibákat elkövetni; annak részleteiben és módszerében nem a magunk ízlése és temperamentuma szerint kell eljárunk, hanem az idegen népek lélektanához kell alkalmazkodni, amit honfitársaink gyakran elmulasztanak és ennek folytán olykor több kárt okoznak, mintsem hasznot.

Mindezek az elmékedések az akkori benyomások jellemzésére szolgálnak, amit nem eléggé hangsúlyozhatok, mert az utolsó években olyan válságokon és rázkódásokon ment és megy keresztül Amerika, hogy nagyon kétes, vajjon 30 év előtti megfigyelések a mai helyzetre alkalmazhatók-e és milyen kiterjedésben.

Kiegészítésül még két tényezőről kell megemlékeznem, mely természetszerűleg igen közről érdekelt: az

amerikai magyarságról és az amerikai katolikusok helyzetéről. A magyarsággal természetesen sűrű érintkezésünk volt nekem és az egész magyar interparlamentáris csoportnak az ott töltött három hét alatt. Meg voltunk hatva kivándorlottainknak meleg ragaszkodásától az óhaza iránt; de ez nem változtat azon a tényen, hogy, kivéven azokat, akik néhány, ott sikeresen eltöltött munkaév után ismét hazatérnek, a többiek azok, akik véglegesen Amerikában letelepednek, a második, legfeljebb harmadik nemzedékben teljesen asszimilálódnak. Ez nem is lehet másképp; hiszen amerikai állampolgárokká válnak, és mint ahogy saját elhatározásukból lettek azokká, nem pedig egy békediktátum által, mely megkérdésük nélkül teremtett számukra új, tisztán formai honosságot, nekik ebből a szabadon választott új állampolgári kötelekből minden konzekvenciát le kell vonniok. Ősi hazájukat legjobban azzal szolgálják, hogy nemzetünk tekintélyét és hitelét amerikai állampolgári kötelességeik hűséges teljesítésével emeljék. És ezt nagyban és egészben meg is teszik; a magyarnak, úgy a magyar munkásnak, mint az intelligencia körébe tartozóknak, jó a hírnevük, bár kiválóbb állásba vagy közéleti szereplésbe tudtommal egy magyar ember sem jutott. Az amerikai magyarok kérdése egyébiránt a bevándorlásnak szigorú korlátozása folytán csökkenő jelentőséggel bír.

Külön meg kell azonban emlékeznem a nem magyarajkú magyarországi kivándorlókról, a tótokról és ruténekről, akik a legnagyobb számot tették.

Hát ezen első amerikai utazásom alkalmából valami különös megészlelni valót köztük nem találtam. Az ő tömeges kivándorlásuk Amerikába főleg a visszavándorlók szempontjából lehetett aggályos, mert Amerikában mindegyik a maga nemzetisége agitátorainak volt kiszolgáltatva, ezek ott minden megszorítás és akadály nélkül mozoghattak, úgyhogy a legjámborabb tót is néhány évi amerikai tartózkodás után azzal az eszmekörrel telítve térhetett haza, melyet nálunk pánszlávizmus névvel jelöltek meg és ami tulajdonképp a magyarországi törvényes állapottal meg nem férő, fokozott tót nemzetiségi igény

nyekkel a magyar politikai nemzettől való lelki elszakadást jelentett. De ezen első utazásom alkalmából nem igen találkoztam nyomával egy ilyen irányú agitációnak tót és rutén kivándorlóink körében, még kevésbé egy magyar részről szervezett ellenakció nyomaival, ami utólag annál föltűnőbb volt előttem, minél keservesebben éreztem a cseh-tót nemzetiségi agitáció eredményeit tótajkú kivándorlóink közt nyolc évvel később, második amerikai kirándulásom alkalmából. Lehet, hogy 1904-ben, mikor a világkiállítás és az amerikai vendégszeretet tömegimpressziói vették igénybe egész figyelmünket, nem maradt idő és nem kínálkozott alkalom sem az efajta jelenségek alapos megfigyelésére, ami különben elég jellemző akkori kvietizmusunkra. De lehet, hogy akkor tényleg még nem indult meg oly nagy keretekben és oly nagy intenzivitással az az agitáció, amely később mindazokban az amerikai városokban, amelyekben a szlávság erős számszerinti tételt alkotott, szinte lehetetlenné tette, vagy legalább a védekezés területére szorította vissza a magyar vendég felvilágosító tevékenységét. Akármint legyen ez, tény, hogy mi az amerikai tótajkú magyarság elhelyezkedését abban az időben még leginkább annak a komikumnak világításánál szemléltük, mely otthon némi tótajkú választókerületben állott elő, ahol a magyar képviselőjelölt angol nyelven mondta el programbeszédét, mert ezt nagyrészt visszavándorlókból álló közönsége inkább értette meg, mint a magyart, a tótot pedig ő nem tudta.

Ami már most az amerikai katolikusok helyzetét illeti, arról igen kedvező benyomásokat volt alkalmam nyerni, még pedig a legilletékesebb forrásból, az ottani egyházfőekkel folytatott társalgásból. Ezeknek az egyházfőknek élén állott, nemcsak hierarchikus méltóságánál, de egyéniségénél fogva is: Gibbons⁹⁷ kardinális, a baltimorei érsek, Amerika primása. Az ő tekintélyét legjobban jellemzi az a tény, hogy ötvenéves püspöki jubileumához Baltimoreba sereglettek az akkori elnök és alelnök, a volt

⁹⁷ Gibbons, James (1834—1921), az 1870. évi vatikáni zsinaton ő volt a legfiatalabb püspök.

elnök, az amerikai unió 47 állama közül több, mint 30-nak governorjai, rengeteg küldöttség mindenfelől, szóval, hogy az valósággal az unió országos ünnepének jellegével bírt. De meg is érdemelte a bíbornok ezt a tiszteletet és szeretetet, melynek polgártársai részéről mondhatni valálaskülönbség nélkül örvendett. Például fiatal korában lett már püspökké, a püspöki székek betöltésének amerikai rendje szerint, hogy tudniillik az érseki tartomány püspökei és a püspöki megye papsága tesznek javaslatot a Szentszékhez. Ha a két javaslat egyezik, a Szentszék döntése nem kétséges; ha nem egyezik, a Szentatya a kettő közt válogat; a jelölések pedig előszeretettel keresnek föl tetterős, aránylag fiatal lelkészeket. Mikor Gibbons a vatikáni zsinaton megjelent, IX. Pius őt tréfásan „puer episcopus”-nak: püspökfiúnak szólította, pedig ő nevezte volt ki.

Ezzel a kiváló egyházi férfiúval hosszú és beható beszélgetést folytattam az amerikai egyházi viszonyokról, melyeket ő ugyan nem idealizált, de nem cserélte volna föl egyetlen európai állam egyházának helyzetével sem. Rendületlenül bízott, saját több évtizedes tapasztalása alapján, a magára hagyott, de teljes szabadságot élvező egyház hódító erejében, melyet csakugyan senki sem képviselt oly hatással, mint ő maga; benne valóban minden egyesült: makulátlan szent élet, apostoli buzgóság, mély tudás és gondolaterő, szeretetreméltó modor és imponáló külső megjelenés; élt-halt hivatásáért, egy mellékgondolata sem volt, bármi néven nevezendő személyes érdek vagy hiúság kielégítése szempontjából; emellett rajongó szeretettel viseltetett hazája iránt, bámulta alkotmányos intézményeit, egészséges optimizmussal gyógyíthatóknak tekintette hibáit, telítve volt nagy hagyományainak kultuszával. Valóban az isteni Gondviselésnek ajándéka volt, hogy évtizedeken át ez a férfiú állott a katolikus ügyek élén abban az országban, ahol csakugyan kizárólag saját erkölcsi erejéből érvényesülhetett az egyház, mely ott anyagi fönnállásának szempontjából teljesen hívóinek áldozatkészségétől függ. Csodálatos, hogy ezt az állapotot a legtöbb amerikai egyházi férfiú, akivel beszéltem,

egyenesen magasztalta és az erőteljes egyházi élet egyik tényezőjének nyilvánította. A hívők Amerikában valóban hívők és levonják hitük minden konzekvenciáját az anyagi téren is. Mikor a newyorki hatalmas St. Patrik székestemplom felépült és az összegyűjtött építési költségen túl még adósság maradt, az érsek egy vasárnap a szószékről kihirdette ezt a tényt, meg is nevezte a tartozás összegét és egyszerűen azt tette hozzá, hogy nagyon le volna kötelezve, ha hívei ezt az összeget a következő vasárnapig összegyűjtenék. Meg is történt. Washingtonban az ottani főplébánia lelkésze, kinek nevére nem emlékszem, de tudom, hogy őt úgy említették nekem, mint az amerikai katolicizmusnak egyik oszlopát, ugyanerről a témáról beszélgetve, azt mondta nekem, hogy neki sohasem hiányzik semmije, egyházi, iskolai vagy karitatív céljaira; ami kell, azt mindig a szószékről kéri híveitől és mindig megvan egy pár napon belül. Persze, hogy ez sem fenékgig tejfel, hogy vannak helyek, ahol a hívőknek folytonos anyagi igénybevétele tolakodóvá válik és félremagyarázásra ad alapot; de, amint én minden nyilatkozatból tapasztaltam, ez a kivétel. Rendszerint a módszer megfelel az ottani lelki diszpozíciónak, ami Magyarországon nem volna így.

Egyáltalán nem szabad elfelejteni, hogy a fény mellett a vallási viszonyok tekintetében is nagy kiterjedésben uralkodik sötét árny; hogy a hitetlenség ugyanazzal a szabadsággal üzi orgiáit és hogy a türelmetlenségnek is olyan szervezeteivel találkozunk, minő példának okáért a hírhedt Ku-Klux-Clan, mely egy lélekzetben néger- és katolikusellenes. Az utóbbi azon jelszó alatt, hogy a katolikusok idegen hatalomtól függnek, tehát nem lehetnek jó amerikaiak. Az alkotmány semmi különbséget nem tesz a polgárok közt vallásuk szerint, de tényleg egy katolikus elnökjelöltnek alig volnának esélyei a győzelemre, amint azt az utolsóelőtti elnökválasztásnál föllépett, egyénileg nagyon népszerű, de katolikus vallású Smith demokrata-jelöltnek bukása is bizonyítja. Bizonyos vallási külsőségekhez azonban még ragaszkodik az amerikai köznép, ami mégis azt bizonyítja, hogy azok

mély gyökérrel bírnak a közönség lelkében. Itt van példának okáért az úgynevezett Thanks giving day (Hálaadó nap) gyönyörű intézménye: az elnök kiáltványban megjelöl egy napot és fölszólítja az összes egyházakat, az amerikai népet, hogy azt a napot Istenhez intézett hálaimának szenteljék, mindazért a jóért, amivel az Ő kegyelme ezt a köztársaságot elhalmozta. Nincs hivatalos bankett, amelyet ne kezdenének imával; ennek elmondására a méltóságában legmagasabban álló jelenlevő egyházi férfiút szólítják föl, tekintet nélkül arra, hogy melyik egyházhoz tartozik; a st.-louisi nagy bankettet példának okáért a st.-louisi katolikus érsek imája nyitotta meg, ő lévén a jelenlevők közt a legmagasabb egyházi méltóság. Egyházi férfiú hiányában a legidősebb világi férfiakat kéri föl az ima elmondására.

A valláserkölcsei téren tehát éppúgy, mint az élet egyéb megnyilvánulásaiban Amerika a kontrasztok hazája; még a természeti jelenségek is: földrengési katasztrófák, ciklonok, járványok kolosszális mértékben szoktak ott föllépni, a még ki nem használt őserő fennmaradásának bizonyítékául. Ismétlem, hogy ezekben a harminc év előtti benyomásokat iparkodom leszegezni, amint azok reám hatottak; arra a korra nézve sem kívánok magamnak teljes áttekintést és az arányok mérlegelésének befejezettségét tulajdonítani: nem tértem vissza négyheti tartózkodás után, mint aki Amerikát fölfedezte volna; csak arról adok számot, hogy a dolgok miként hatottak reám, és ez a hatás erős vonzódásban nyilvánult meg, amit a fényoldalak befogadására hajló lelki diszpozíciómon kívül az a körülmény is magyaráz, hogy az interparlamentáris unió ülésezése természetsszerűleg a legjobb és a legkiválóbb elemekkel hozott érintkezésbe, sőt velük maradandó összeköttetéseket hozott létre, melyeket életem erkölcsi kincsei közé számítok.

Október elején tértem vissza a hazába. Az utazás még egy igen kedves, végső amerikai benyomással ajándékozott meg. Az én hajómon — a kissé lassú, de nagyon kényelmes Ivernia Cunard-gőzösön — körülbelül harminc amerikai egyetemi tanuló is utazott, a Cecil Rhodes-féle

alapítvány élvezői, melynek célja az angol-szász faj lelki összefüggésének erősítése volt; ebből a célból nyertek évenként a legfőbb amerikai egyetemek legkiválóbb hallgatói olyan stipendiumot, mely lehetővé tette számukra az egyévi tartózkodást főleg Angliában, de az időnek egy kis részén át egyéb európai államokban is, ismereteik bővítésére, látóköriük tágítására, de főleg az angol-szász összetartozási érzés fejlesztésére. Az Ivernia földéjén utazó amerikai ifjak úgy reám, mint az egész utazó társaságra a legkedvezőbb benyomást tették. Jó kedvükkel valósággal felvidították a társaságot, anélkül, hogy a legkisebb kifogásolni való vonás vegyült volna magaviseletükbe. Ezenfelül láthatólag iparkodtak minden alkalmat fölhasználni, mellyel ismereteik körét bővíthették. Rólam is hamarosan fölfedezték, hogy ki vagyok és ennek folytán fölkértek, hogy a magyar alkotmány fejlődéséről tartsak nekik előadást; lett belőle kettő, amelyet nemcsak ők, hanem az angolul tudó utasok mind nagy figyelemmel hallgattak végig. Fölfedeztek továbbá az utazó vendégek közt egy angol Ázsia-kutatót és ettől is olyan előadást nyertek Közép-Ázsiáról, amelyet mi mindnyájan élvezettel hallgattunk végig. Szóval ez az utolsó, amerikai ifjakról nyert benyomás nagyban hozzájárult annak a rokonszenvnek öregbítéséhez, mely bennem a nagy tengerentúli köztársaság iránt már kifejlődött volt. Hozzátehetem mindjárt itt, hogy az amerikai egyetemi hallgatóságról akkor kialakult ítéletem megerősödött és kitágult későbbi amerikai utazásaim által, melyek nagyrészt az egyetemeken tartott előadásoknak voltak szánva. De ezekről majd külön fogok e lapokon beszámolni.

IV. Az ugrai levél. A november 18-i szavazás. Az országgyűlés feloszlata.

Kitűnő hangulatban érkeztem tehát haza október 7-én, de ezt a hangulatot csakhamar ellenkezőjére fordították a rövidesen bekövetkezett események. Hat hét előtt történt elutazásomkor azt az illúziót vittem magammal, hogy a belpolitikai krízis békés megoldás útján van

és hogy talán megnyugvással nézhetünk a közel jövőbe; visszaérkezésem után rögtön teljesen fölfordult helyzetet találtam. A harc kiújult volt, váratlanul és — hozzá kell tennem — indokolatlanul.

Az olvasónak emlékezetébe kell visszahívnom azt a március 10-én kötött úgynevezett Thaly-féle békekötést,⁹⁸ mely ideig-óráig az obstrukciónak véget vetett s a kormány és az ellenzék közt fönnálló ellentéteket a rendes parlamenti megvitatás területére vitte vissza, közülük a legsúlyosabbakat (házzsabályrevízió, katonai kérdések) későbbi megbeszélésnek tartotta fenn a megegyezésnek bizonyos reményével, szóval: normális politikai helyzetet teremtett, aminek folytán teljes lelki nyugalommal vállalkozhattam amerikai utamra.

Mindez október havában gyökeresen megváltozott.

Tisza István miniszterelnök ugyanis, előttem ismeretlen okokból, és ilyen előzmények után teljesen érthetetlenül, ugrai választóihoz olyan nyílt levelet intézett⁹⁹ a parlamenti szünet alatt, mely az ellenzékkel szemben használt legaggresszívebb hangon a képviselőház első feladatául tűzte ki a házzsabály gyökeres reformját, az obstrukció lehetetlenné tételének céljából. Pedig éppen ez a kérdés volt az, amelyet a Thaly-féle békekötés a pártok között való megállapodásnak útjára terelt volt. Egészes házzsabályalkotás ugyanis, egész tárgyilagosan véve a dolgot, csak a pártoknak, a kisebbségnek és többségnek, az ellenzéknek és a kormánypártnak egyetértő munkájával jöhet létre. E tényezők mindegyike jogos és fon-

⁹⁸ Az évek óta folyó obstrukcióval szemben, melynek a Bánffy-, Széll- és a Khuen-kormányok áldozatul estek és amellyel az ellenzék egyrésze az 1903. évi újoncok megajánlásáról szóló javaslat tárgyalása elé is akadályokat igyekezett gördíteni, Tisza 1904 március 5-én indítványt terjesztett elő a házzsabályok ideiglenes kiegészítése, illetve módosítása ügyében. 9-én okolta meg ez indítványát, melyet 10-én a többség névszerinti szavazással napirendre tűzött. Ekkor tette Thaly az indítványt, hogy az ellenzék engedje át simán az 1903. évi újoncok megajánlásáról szóló javaslatot, Tisza pedig vonja vissza a házzsabályok módosításáról előterjesztett indítványát. Thaly szavát általános helyeslés fogadta, mire Tisza vissza is vonta indítványát s ezzel a parlamenti béke helyreállott.

⁹⁹ 1904 október 4-én.

tos érdeket képvisel a parlamentben, melyeknek egyaránt való figyelembevétele és kellő arányba hozatala a házszabályoknak tulajdonképeni célja. Ha pedig az adott esetben a kormány hangsúlyozhatta az obstrukciónak szinte rendszeressé válása által teremtett rendkívüli helyzetet, úgy az ellenzék viszont joggal hivatkozhatott a hatalomnak a választásoknál gyakorolt, szintén rendszerré vált visszaéléseire. Ugyhogy aki nem a pártérdek szempontjából, hanem tárgyilagosan, a népképviseleti alkotmány egészséges működésének biztosítása szempontjából nézte a dolgot, az teljes jogosultsággal állíthatta föl a választási szabadság tökéletesebb biztosításának és a házszabályok szigorításának junktimját. Ez volt az ellenzék túlnyomó többségének álláspontja, melyet én teljes meggyőződéssel osztottam, visszatekintőleg osztok ma is, és amely egyedül kínálkozott a kormány és az ellenzék közt azon normális viszony helyreállításának alapjául, melyet a higgadt elemek minden politikai táborban óhajtottak és amelyre a Thaly-féle békekötés kilátást nyújtott.

Az ugrai levél ezt a helyzetet teljesen fölborította. Nem a jelzett alapokon remélhető megegyezést hirdette, hanem a harcot a házszabályoknak egyoldalúan eszközrendő szigorításaért. A megdöbbenés általános volt és amikor október közepe táján¹⁰⁰ a Ház ismét összeült, puskaporosabb hangulat uralkodott abban, mint valaha. A szelíd Kossuth Ferenc, aki saját pártja körében állandóan az obstrukcióellenes álláspontot képviselte, hadüzenetnek vehető nyilatkozattal reflektált az ugrai levélre.¹⁰¹ Hiszen az tényleg minket, az obstrukcióellenes vezérférfiakat, a megegyezés szószólóit érintette legkínosabban, azokat kompromittálta saját pártjuk előtt. Tisza István azonban nem tágitott; november 4-én a képviselőházban megindokolta házszabályindítványát, mely fölött nagy és eleinte tárgyilagosan folytatott vita indult meg.

¹⁰⁰ A nyári szünet előtt augusztus 19-én tartotta a Ház utolsó ülését. Ősszel pedig első ülése október 10-én volt.

¹⁰¹ Október 10-i felszólalását és Tisza választát l. 1901—1906. évi országgyűlés képviselőházi naplója, XXIX. köt., 5. l., november 5-i felszólalását u. o., 412. l.

Csakhamar azonban világossá vált, hogy az ellenzék el van tökéelve a miniszterelnök indítványának elfogadását akár obstrukcióval is megakadályozni és én ebben az esetben nem is tehettem ez ellen kifogást. Annyira tiszta volt lelkiismeretem, hogy teljes jóhiszeműséggel akarom — és akarja velem együtt az ellenzéknek túlnyomó többsége — a méltányos alapon nyugvó parlamenti rendezést, hogy teljes jogosultságát kellett elismernem a végsőig vitt harcnak egy olyan rendezés ellen, mely a lényegét: a nemzeti akarat őszinte megnyilvánulását, nem biztosította, hanem csak az esetleg annak meghamisításával választott többséget tette volna mindenhatóvá.

Sohasem beszéltem Tisza Istvánnal arról, hogy mi indította őt tulajdonképen az akció ilyen egyoldalúságának fönntartására és könyörtelen keresztülvitelének megkísértésére; nem látok be lelkébe, hogy mik lehettek indítóokai.¹⁰² Lehet, hogy ő, aki mindig a győztes párt soraiban harcolt, nem látta oly feketének a magyar választások terén uralkodó állapotokat, mint én, aki állandóan a legyőzöttek, még pedig, amint mi éreztük, az unfair módon legyőzöttek soraiban küzdöttem és így azoknak minden keserűségét átéreztem. Lehet, hogy azt is látta vagy látni vélte, hogy teljesen szabad és korrekt választások útján nem jönnének létre az őáltala helyesnek vélt politika szempontjából megbízható többségek. Hogy a demokratikus elvi követelmények nem bírtak reá döntő hatással, azt a velük szemben élete végéig fönntartott, elutasító álláspontja nyilvánvalóvá teszi. Mindezekért ő elnézőbb lehetett vagy közömbösebb a népakarat őszinte megnyilvánulásának megakadályozásával szemben, ami nála bizonyára jóhiszemű meggyőződés volt. De emberi gyarlóságunknál fogva mindnyájunk motívumaiba akaratunkon és tudtunkon kívül belevegyülnek személyi és helyzetbeli alkotórészek is, és ilyen vegyüléktől Tisza Istvánnak tiszta meggyőződése sem lehetett mentes. Én tehát ezen a ponton, ha úgy akkori, mint későbbi ellentéteink képét magam elé állítom, ma is azt vélem, hogy nekem volt igazam.

¹⁰² Tisza indokolását l. u. o. 385. és főleg a 415. és köv. lapokon.

De akárminth legyen ez, 1904 őszén a váratlanul föléledt ellentét olyan akut jelleget öltött, hogy az összeütközésnek be kellett következnie.

Be is következett, szintén drámai előzmények után és drámai hatással 1904 november 18-án.

A képviselőházban már napok óta érezhető volt a vihart megelőző fülledt atmoszféra. Mindenki sejtette, hogy valami államcsíny készül; a nevezett november 18-án a délutáni ülésen mutatkozó sürgős-forgás a villámcsapás közelségét hirdette. Én még egy kétségbeesett kísérletet tettem annak elhárítására; ellenzéki társaimmal együtt a délutáni órákban zárt ülést kértünk és annak elrendelése után tőlem telhető erővel és teljes tárgyilagossággal mutattam rá minden erőszakos belenyúlás veszélyeire és szinte kérőleg fordultam a többséghez, hogy kímélje meg az országot ezektől a veszélyektől és térjen vissza méltányos megegyezés keresésének útjára, amire a mi oldalunkon meg van a teljes jóakarat. E beszédemnek minden nyoma elveszett, mert annyira rögtönzött volt, hogy még feljegyzéseim sincsenek róla, gyorsírók pedig a zárt üléseken nem működnek. Hatása azonban olyan volt, hogy talán egyik beszédem sem mérkőzhetik vele ebben a tekintetben; barátaim azt mondták, hogy soha ehhez hasonlót tőlem nem hallottak, az ellenpárton pedig, mely néma csendben hallgatott végig, olyan volt a benyomás, hogy Tisza István benső hívei közül többen odaszaladtak a Ház folyosóján tartózkodó vezérükhöz és kérve kérték, álljon el attól a szándékától, amelybe ők be voltak avatva. Pár perccel később Kossuth Ferenc a képviselőház éttermében egyedül ülve és tünődve találta a miniszterelnököt és négy szemközt iparkodott őt meggyőzni a levegőben levő erőszakossági tervnek veszélyességéről. De Tisza István, rendkívül borús hangulatban, csak annyit válaszolt neki, hogy mindez már elkésett. Tényleg, az esti órák felé bekövetkezett a parlamenti csíny.

Mindjárt a zárt ülés befejezése és a nyílt ülés megnyitása után Perczel Dezső elnök, tekintet nélkül arra, hogy szólásra még többen voltak följegyezve és hogy

neki ilyen körülmények közt a házszabályok szerint ehhez nem volt joga, a vitát berekesztettnek nyilvánította és azt a kérdést intézte a Házhoz, hogy elfogadja-e általánosságban és részleteiben a javaslatba hozott házszabálymódosítást. Mivel pedig az első szavakra, melyekből a puccs szándékát sejteni lehetett, olyan vihar tört ki az ellenzéken, hogy az elnöknek további szavait hallani sem lehetett, ő zsebkendőlobogtatással intett a többségnek és miután az egy szál emberig fölkelt — tehát igennel szavazott —, az új házszabályokat általánosságban és részleteiben elfogadottnak nyilvánította és az ülést berekesztette.¹⁰⁸ Azoknak a jeleneteknek leírása, amelyek ezután az ülésteremben lefolytak, e följegyzések céljának szempontjából fölösleges, de nem is szükséges, némi fantáziával azokat mindenki elgondolhatja. Aki jelen volt és aki, mint én, az alkotmányunk kultuszában nőtt fel és teljes szívével csüggött a népképviselő tekintélyén, sohasem fogja azokat elfelejteni, sem pedig azok utóhatásától szabadulni. De minket itt csak azok a politikai következmények érdekelnek, melyeket az államcsíny megérlelt és amelyek megvilágítása mai napig is tanulságos adatokat szolgáltat a magyar nemzet lelkivilága fejlődésének, ezen iratok főtárgyának, fölismeréséhez.

Azok, amiket előbb elmondtam, késő este folytak le a képviselőházban. De a késői órák dacára az összes ellenzéki képviselők még együttes értekezletet tartottak és kimondották az egyesülést és a szolidaritást az alkotmány védelmében, melyet megtámadottnak tartottunk. Ez az ellenzék négy alkotórészből állott; a függetlenségi párt, a néppárt, az én feltámasztott nemzeti pártom és ezenkívül egy csoportja a kiváló és független gondolkodású politikai egyéniségeknek — csak ifjabb Andrássy Gyulát említem közülük —, akik addig a szabadelvű párt-hoz tartoztak, de a parlamenti államcsínyt elítélték és

¹⁰⁸ Az egykori szabadelvű párt ma is élő tagjai szerint a Daniel Gábor-féle határozati javaslat megszavazásánál a zsebkendőnek semmi szerepe nem volt, már csak azért sem, mert Tisza István beszédének befejeztével egy emberként felállott az egész párt viharos „elfogadjuk! szavazzunk!” kiáltások közben, de az izgalom hevében állottak az ellenzéki képviselők is.

ennek folytán az ellenzéki blokkhoz csatlakoztak. Ez a blokk mindenekelőtt azt állapította meg, hogy az inkorrekt módon létrejött új házszabályoknak érvényességét el nem ismeri, hanem továbbra is élni akar mindazokkal a jogokkal, melyeket a régi házszabály az összes képviselőknek biztosított. Amilyen természetes volt ez a határozat, éppoly világos az is, hogy lehetetlenné tette a parlamentnek további működését. Az elnökség ugyanis minden előforduló esetben az új házszabályokat akarta alkalmazni, a Háznak tekintélyes része, több mint egyharmada pedig minden ilyen intézkedéssel szembeszállott és ameddig az fönntartatott, lehetetlenné tette a tanácskozást.¹⁰⁴ Ezzel az országgyűléssel tehát lehetetlen volt az ügyeket tovább vinni. Tisza István ezt bizonyosan előre látta és készen is tartotta az országgyűlés feloszlására vonatkozó királyi rendeletet, mely december 28-án ki is hirdettetett.¹⁰⁵

Ezzel az ellenzéki gravamenek száma egy súlyos tétellel szaporodott. Az 1848. évi IV. törvénycikk 6. §-a szerint ugyanis tudvalevőleg tilos volt az országgyűlés feloszlása a következő évi költségvetés vagy pénzügyi felhatalmazás megszavazása előtt; amit az 1867. évi X. törvénycikk odamódosított, hogy a fölосzlátás meg volt ugyan engedve, de csak úgy, hogy az új országgyűlés a következő évi költségvetés vagy pénzügyi meghatalmazás megszavazását „még azon évben”¹⁰⁶ eszközölhesse: eszerint nyilvánvalólag ki volt zárva az év végén elrendelt fölосzlátás esetén, melyet tehát ebből a szempontból

¹⁰⁴ Itt nincs megemlítve a december 13-i esemény, mely szintén hozzájárult ahhoz, hogy a parlament tovább ne tanácskozhasssék. Az ellenzék ugyanis, mikor a november 18-i elnapolás után a király az országgyűlés új ülősszakát december 13-ra összehívta, még az ülőss kezdőse előtt — mintegy feleletül a november 18-i házszabálysértőssre — ősszerombolta az elnöki emelvőnyt s a miniszteri székeket őss asztalokat őss kiverte a fegyvertelen parlamenti őssroket, őssyhogy az aznapra hirdett ősslet őss nem lehetett megtartani.

¹⁰⁵ E napon tartotta a képviselőház 1904-ben az utolsó őssletőss, melyen Tisza javaslatára határozatba ment, hogy a képviselőház 1905 január 3-ig ne tartson őssletőss. E napon következett be az országgyűlés őssletőssatása.

¹⁰⁶ E három szó a szerkesztő betoldása.

alkotmányellenesnek lehetett nyilvánítani. A helyzet azonban nem volt ennyire világos, mert Tisza István a parlament nyílt ülésén¹⁰⁷ kérdést intézett az ellenzékhez, vajjon hajlandó-e a jövő évi költségvetési felhatalmazást (amely egy ülés alatt elintézhető volt) átbocsátani, hogy a király házfelosztási jogát gyakorolhassa, amire én a szövetkezett ellenzék nevében kijelentettem,¹⁰⁸ hogy az elkövetett törvénysértés után semmiféle ilyen kötelezettséget nem vállalhatunk. Szenvedély nélkül mérlegelt meggyőződéseim szerint ez a kijelentés is ellentétben állott az alkotmányosság követelményeivel, mert a király alkotmányos jogainak gyakorlását lehetetlenné tenni semmi körülmények között sincs megengedve. Tisza István tehát, midőn e nyilatkozat után a Ház felosztását tartalmazó királyi rendeletet kihirdette és végrehajtotta, a kényszerhelyzetre hivatkozhatott és így ezen újabb törvénysértésért az erkölcsi felelősség nem őt terheli kizárólag.

V. Az új választások kiírása. Belépés a függetlenségi pártba. A választások eredménye.

Bekövetkeztek tehát a téli választások, melyekben az ellenzéki pártok egy közös vezérelőbizottság vezetése alatt teljes szolidaritásban léptek föl, egymás birtokállományát kölcsönösen meg nem támadván és új jelöléseknél csak azt véve tekintetbe, hogy melyik pártnak vagy egyénnek van az illető kerületben legtöbb esélye. Én magam teljes erőmből vetettem magamat a választási küzdelembe és Isten csodája, hogy ebbe a téli hadjáratba bele nem pusztultam; mert alig volt nap, melyen beszédet nem mondtam, még pedig többnyire szabadban — januárban! Ezt egyébiránt magam akartam így, éppen egészségi szempontból, mert a meghülésnek veszélye kisebb, ha az ember a szabadban mondott beszéd alatt ki-melegedvén, meleg szobába jön, mint, ha megfordítva, a meleg szobában mondott beszéd után a szabadba megy.

¹⁰⁷ 1904 december 16. és 28., valamint 1905 január 3.

¹⁰⁸ 1904 december 28. és 1905 január 3.

Elég az hozzá, egy, kevés előzménnyel bíró, választási hadjáratot vittem, de ezt megelőzőleg egy nagyfontosságú lépésre határoztam el magamat. Lelkem ugyanis telítve volt attól a gondolattól, hogy ebben a küzdelemben az ellenzéknek nem szabad elbuknia. Mindnyájunkban az a fanatikus hit égett, hogy az alkotmány megmentésére indulunk csatába, hogy tehát a harc esélyeinek javítása első hazafiúi kötelességünk. Az esélyeknek szempontjából azonban a feltámasztott és éppen csak életre galvanizált nemzeti párt nem volt alkalmas. E tekintetben nem lehetett illúzióm. Elhatároztam tehát, nem minden tünődés és aggály nélkül, de elhatároztam, hogy a 67-es alappal szakítok és belépek a függetlenségi és 48-as pártba¹⁰⁰ és ebben az elhatározásomban barátaimnak szűkebb köre engem kivétel nélkül követett. Kossuth Ferencel és egyéb függetlenségi párti vezérférfiakkal folytatott tanácskozásaim során tisztáztam azokat a nehézségeket, melyek lelkemben fönntmaradtak. Ezek főleg arra vonatkoztak, hogy a külügveknek különválasztását ugyanazon uralkodó alatt álló országok közt nem tartottam keresztülvihetőnek, hogy tehát ezen a ponton a függetlenségi párt programjával szemben fenntartással kell élnem. Kossuth Ferenc és vezértársai megnyugtattak abban a tekintetben, hogy ezt a nehézséget ők is érzik és hogy ezen a téren, ha a függetlenségi párt kormányra jutna, valami megoldást találni szükséges lenne; ha tehát csak ennyi a nehézségem, kértek, hogy ezen ne akadjanak fenn; ne hogy azonban a helyzet újabb vitás kérdések felvetése által komplikáltassék és az ellenzéki küzdelem elszántasága ezáltal esetleg gyengüljön, a kérdés ezidőszerinti fölvetését mellőzni kérték, amibe én belenyugodtam. Voltak még aggodalmaim a függetlenségi pártnak egy másik programpontjával, az önálló vámterület föltétlen követelésével szemben. Mindig elhibázott dolognak tartottam és tartom ma is, hogy közgazdasági kérdésekből, melyek terén az opportunizmusnak kell uralkodnia, elvi kérdéseket csináljunk. Itt is csak abban találtam meg-

¹⁰⁰ 1905 január 3.

nyugvást, hogy az önálló vámterületre való átmenetel közben, előkészítő intézkedések és így átmeneti idő közbejötté nélkül nem eszközölhető.

A közvetlen cél szempontjából, tudniillik az ellenzéki küzdelem erejének növelése tekintetében, ez a lépés sem teljes sikerrel járt. A függetlenségi párt propagandisztikus erejének — bármily szerénytelenül hangozzék, meg kell mondanom — igen jelentékeny fokozását jelentette és nekem magamnak a közvélemény előtt inkább használt, mintsem ártott. Voltak ugyan nagyrabecsült barátaim, elsősorban Andrássy Gyula, akik ezt a lépésmet fájalták, anélkül, hogy elítélték volna: de mindnyájunkban annyira dominált a siker biztosításának főszempontja, hogy ennek a küzdelmi láznak hevében minden egyéb szempont mellékesnek látszott.

De politikai változáson mentek keresztül az egyesült ellenzék többi elemei is, különösen a szabadelvű pártból ez alkalommal kivált jeles férfiak, élükön Andrássyval, akit nemsokára formailag is vezérüknek ismertek el. Ők tudniillik látták azt a helyzetet, hogy a magyar nemzeti követelményeknek bizonyos mértékben való teljesítése nélkül szabályszerű és törvényes parlamenti eljárás keretében nem lehet a hadsereg fenntartását és szükségesnek látszó katonai fejlesztését elérni. Elhatározták tehát, úgy a néppárt, mint az Andrássy-csoport, hogy ezeket a követelményeket, nevezetesen a magyar vezényleti és szolgálati nyelvnek elrendelését a magyarországi csapatoknál, magukévá teszik, úgyhogy most már az egész ellenzék le volt kötve e követelmények mellett és ezek hangoztatásával érte el azt a választási eredményt, melyről később fogunk szólni. Ez a tény döntő jelentőséggel nehezedett reá a további fejleményekre.

Ha most teljes hidegvérrel akarom elbírálni akkori elhatározásomat és megállapítani, hogy miként volt lehetséges egy ilyen frontváltoztatás éppen nálam, aki sok mindenfélével vádolhatom magamat, de politikai lelkiismeretlenséggel nem, úgy a következő eredményre jutok. Megtehettem benső meghasonlás nélkül, mert én előttem az én legmélyebb meggyőződéseim és politikám alapmoti-

vumai szempontjából az nem bírt akkora fontossággal, mint aminőt forma szerint jelentett. Én tudniillik sem előbb, sem utóbb nem voltam sem ortodox 67-es, sem orodox 48-as. Az én törekvéseimnek vezércsillaga az az eszme volt, hogy egyetlen egy lényeges szerve se hiányozzék a magyar nemzet politikai életének. Ebben természeteti törvényt láttam, melynek megszegése magát az életet veszélyezteti és a nemzetiségi kérdés megoldásának kérdését; ez a hit legpregnansabb kifejezését a katonaság terén támasztott nemzeti követelményeimben nyerte, ennek a hitnek lényeges követelményeit pedig teljesíthetőknek tartottam a 67-es kiegyezés keretében is és azért ragaszkodtam ahhoz, mert így véltem a végcél kevesebb súrlódással elérhetni. Az osztrák-magyar monarchia-szétbontására, a tőle való elszakadásra, sohasem gondoltam (ezt a kérdést is végkép tisztáztam a függetlenségi pártba való belépésemkor), sőt fönntmaradását nemzeti fejlődésünk biztosságának szempontjából, geográfiai helyzetünknel és némely belpolitikai problémánknál fogva, szükségesnek tartottam, de ennek föltételeit a függetlenségi párt programján belül is megtalálhatónak véltem. Reámnézve tehát ez a pártváltozás csak annyit jelentett, hogy más alakot kerestem és véltem találni, változatlanul fönnttartott eszményem megerősítésére, miután úgy láttam — vagy úgy véltem látni —, hogy téves volt az a hitem, mintha 67-es alapon kevesebb súrlódással volna megvalósítható a nemzeti élet teljességének programja, az én igazi programom.

Ezután a szubjektív természetű kitérés után térjünk vissza az akkori események általános érdekű jelentőségének méltánylásához.

Mikor az ellenzék az 1904—1905 telén választási harcba indult, nem volt egyéb reménye, mint az, hogy az új parlamentben a régihez hasonló erőviszonyok tartassanak fönnt. Tért nem veszteni: ez volt reményeink netovábbja és ennyi is elegendő lett volna, hogy a parlamenti államcsíny eredményei ne legyenek fönnttarthatók és hogy azt valahogyan visszacsinálni, a hatalmat más kezekbe adni szükséges legyen. Az addigi tapasztalás

ugyanis azt a meggyőződést keltette mindenkiben, hogy az akkor létezett választási rendszerünkkel — törvényt és praxist egybevetve — a hatalom ellen győzni lehetetlen. Azt pedig föltételeztük, hogy Tisza István miniszterelnök, ha már a parlamentben az erőszak terére lépett, nem fog visszariadni a hatalmi eszközök kíméletlen kihasználásától a választásoknál sem.

De ebben a föltevésben tévedtünk. Tisza István épp annyira meg volt győződve a maga igazáról, mint mi a magunkéról. Nemcsak számszerinti eredményt várt és kívánt a választásoktól, hanem erkölcsi sikert és igazolást is, lesújtó elítélését az obstrukciónak a választóközönség által. Ezt pedig csak tiszta és szabad választások útján érhetette el, melyeknek eredménye előtt az ellenzék kénytelen lett volna meghajolni. A tény tehát az, hogy az 1905 január havában megejtett választások majdnem mentesek voltak illetéktelen kormányzati beavatkozástól és tömeges korrupciótól: a legszabadabb és legtisztább választások egyike volt ez, amelyre az egész alkotmányos érában emlékszem. Az eredmény azonban nem igazolta Tisza István várakozásait: a kormánypárt kisebbségben maradt és az egyesült ellenzék, amint már akkor nevezték: a koalíció, jutott többségre.

És itt álljunk meg kissé, mert ennek, a mindenkit meglepő eredménynek méltánylása, a nemzeti lélektan szempontjából eszközölt analízise bír a legnagyobb fontossággal azoknak a tanulságoknak kidomborítása céljából, melyeknek most is hasznát vehetjük.

Első tanulsága az, hogy még egy tökéletlenül működő választási rendszer is nyújt valami garanciát a népnek és így ebből a szempontból jobb a semminél, bár viszont — amint azt már ismételten kifejtettem — demoralizáló hatása ezt a ritkán érvényesülő értékét nagyon is kétséssé teszi. Az érték abban áll, hogy vannak bizonyos felfokozásai a közérzetnek, amelyekkel szemben a választási praktikák csődöt mondanak. Ha a végtelékig fel van csigázva a néplelek energiája, akkor keresztültör mindazonkon a törvénytelen hatásokon, melyek nem mennek túl a „szelíd nyomás“ határain.

Ezzel kapcsolatban a másik, rendkívül érdekes és az egész korra nézve jellemző jelenség az, hogy a házszabályok megsértése bírt arra a magyar néplélekre, mely látszólag fontosabb sérelmeket le tudott nyelni, azzal a fölrázó hatással, mely az 1905. évi választásokban meg nyilvánult. Ez mutatja, hogy akkor a magyar társadalom vezető elemeinek többségénél még domináló erő volt az alkotmányhoz való ragaszkodás és annak féltése. Mutatja azt is, hogy ez az érzék rendkívülileg ki volt finomodva, mert a házszabályok sérthetetlensége bizonyára alkotmánybiztosíték jellegével bírt, de mint ilyen csak a mélyebben látók által értékelhető. Mutatja végül, hogy azok a nemzeti igények, amelyek érdekében az obstrukció folyt, közelállottak a nemzet lelkületéhez, annyira, hogy maga az obstrukció sem váltott ki belőle erős ellenérzést.

Jegyezzük meg magunknak ezeket a lélektani adatokat, hogy megítélhessük, mily irányban és mily mértékben mentek azok változáson keresztül a következő időkben.

Maga a politikai helyzet a választások ezen eredménye által teljesen új képet nyert. Ne feledjük el, hogy a hadseregbe vonatkozó nemzeti követelmények mellett az egész győzelmes ellenzék leszögezte magát; hogy olyan program alapján nyert többséget, tehát mandátumot a nemzettől, melynek ezek a követelmények lényeges alkotórészét alkották. Most tehát nem egy obstruáló ellenzék képviselte azokat, mellyel szemben hivatkozni lehetett a tőlük idegen formaszerinti parlamenti többségre és lehetett e többség törvényes jogainak érvényesülését követelni. Most az új többség képviselte azokat, olyan többség, melyet alátámasztott a nemzetnek nyilvánvaló lelkesedése, mely a formai jogcím mellett teljes erkölcsi jogcímmel rendelkezett és amellyel szemben a kisebbségbe jutott párt helyzete valóban igen nehéz, hogy ne mondjuk, lehetetlen volt; mert lehetett többségi helyzetben, opportunisztikus indokokból fel nem állítani azokat a nemzeti követelményeket, de azok ellen tiltakozni, azok ellen ellenzéki akciót folytatni teljesen képzelhetetlen dolog volt.

Új helyzet állott tehát elő; veszedelmes és, amint

látni fogjuk, szinte kibonyolíthatatlan: konfliktus nem a parlamenti többség és a házszabályok által nyújtott lehetőségekkel visszaélő kisebbség, hanem a parlamenti többség és a király közt. Ez a parlamenti többség pedig tagadhatatlanul a nemzeti közérzületet képviselte. Kipattant tehát és formát öltött az a valóság, amely éveken át a formák mögött rejtőzött; nyilvánvalóvá vált és gyakorlati problémává a katonai kérdésnek valódi lényege: összeütközés a király és a nemzet érzelmi világa és egy mindkettőjükre nézve életbevágó problémának felfogása közt. Az összes megelőző és következő eredmények megítélésénél ezt a szempontot mérlegelni szükséges.

VI. A Tisza-kormány lemondása. A Fejérváry-kormány kineveztetése. A koalíció vezérférfiainak bécsi audienciája. Az általános választójog mint kormányprogramm.

A krízis formai lefolyása kezdetben egészen szabályos volt. Tisza István miniszterelnök a választások eredményéből mindjárt levonta a következtetést és beadta lemondását,¹¹⁰ melyet a király el is fogadott, de, amint szokás, a krízis megoldásáig a kormányzati ügyek továbbvitelével bízta meg őt. Nem tudom, hogy névszerint kit ajánlott utódul a távozó miniszterelnök, de mindenesetre rögtön megkezdődtek Őfelségének tárgyalásai¹¹¹ a koalíció vezéreivel a kormány elvállalása iránt. E tárgyalások eredményre nem vezettek; a koalíció vezérpolitikusai le voltak kötve a nemzeti követelmények mellett, a király pedig azok teljesítését mereven megtagadta; az új többség vezérei eszerint nem vállalhatták a kormányalakítást és a helyzet hónapokon át húzódott tovább egy olyan kormányval, mely csak a folyó ügyek intézésére bírt felhatalmazással.

Igen természetes, hogy Tisza István érezte leginkább ennek a helyzetnek tarthatatlanságát és reánézve kínos

¹¹⁰ 1905 február 1.

¹¹¹ Gróf Andrássy Gyulát fogadta február 3-án, Kossuth Ferencet február 12-én.

voltát. Pár évvel később a lemondott koalíciós kormány hasonló helyzeten ment keresztül; teljesen tudom tehát méltányolni annak odiózus voltát. Tisza gyakran kereste is az érintkezést velünk, hogy minket engedékenységre bírjon; de ezzel olyant kért tőlünk, ami — saját felfogásunk szerint — a nemzettel szemben vállalt kötelezettséggel és a politikai tisztességgel nem fért volna meg. Végül egész erővel érvényesítette Öfelségénél helyzetének tűrhetetlen voltát, mire 1905 június 16-án Öfelsége a Fejérváry-kormány kinevezésével új helyzetet teremtett.

Mindenkinek éreznie kellett, hogy ennek az új kormánynak kinevezése nem jelentett egyszerű miniszterkrízist, az előállott bonyodalmak rendes alkotmányos mederben való megoldását. Ilyen megoldás az lett volna, hogy mivel az új többség vezéreinek kormányvállalási föltételeit a király nem tartotta elfogadhatóknak, újból az a férfiú bizassék meg kormányalakítással, aki még mindig egy nagy párt élén képviselte a király által elfogadhatónak ítélt programot, és ez a férfiú nyerjen felhatalmazást, hogy új választások által szerezzen magának többséget; vagy ha nem ugyanez a férfiú, hát akkor az ő ajánlatára valaki más, de ugyanennek az eljárásnak keresztülvitelére. De báró Fejérváry Gézát nem Tisza István ajánlotta utódául, és ő kinevezése után bemutakozott ugyan a parlamentnek, de el is hozta magával azt a királyi kéziratot, mely az országgyűlést rögtön elnapolta, bár törvényesen megszavazott költségvetés nem volt; azzal az indokolással, hogy elő kell készíteni a megértést, ehhez pedig idő kell.

Formai szempontból semmi kifogást sem lehetett tenni Fejérváry kinevezése ellen, mert alkotmányunk szerint a király nincs korlátozva abban, hogy a magyar állampolgárok sorából kire bízza a kormányzást; az általa kiszemelt egyénnek dolga, hogy parlamenti többséget találjon, vagy alkotmányos eszközökkel létesítsen maga mellett. Ahol a szigorú alkotmányosság követelése nem teljesítették, az ott volt, hogy az újonnan kinevezett miniszterelnök a létező parlamenttel nem keresett érintkezést, illetve nem tett semmi kísérletet, hogy körében

többséget találjon, vagy pedig, gondolkozását megismerve, esetleg a képviselőház felosztatásának alkotmányos eszéközét vegye igénybe (a pénzügyi felhatalmazás hiányában rejlő akadály elhárítása, vagy az arra tett komoly kísérlet után), hanem egyszerűen elnapoltatta a Házát. Az indokolás, amellyel ezt a tényt igazolni iparkodott, alkotmányjogi szempontból teljesen értéktelen volt, de rávilágított a helyzetnek rendkívüliségére és komolyságára. Történelmi erők összeütközése előtt állottunk, melyek hatalma a parlamenti sablon határai közé nem volt szorítható. A koalíció vezérférfiai, éppúgy, mint a magyar közvéleménynek akkor túlnyomó többsége, azonban az eseményt a parlamentarizmus követelményeinek mértékével mérte és ezekhez alkalmazta eljárását, melyet nemzeti ellenállásnak nevezett és mint olyant szervezett. A közönségben elterjedtek az ennek megfelelő szenvedélyek; általánosságban alkotmányellenesnek tekintették a Fejérváry-kormányt, ami csak a parlamenttel szemben követett eljárása tekintetében volt igaz, és törvénytelennek minősítették minden kormányzati cselekményét. A mai történelmi visszapillantásnak azonban történelmi mértéket kell alkalmazni ennek a nevezetes epizódnak és fejleményeinek megítélésére. Ezt akarom én is megkísérteni, mert csak így meríthető azokból maradandó értékű tanulság. Az idődistancia és a helyzetnek azóta beállott gyökeres változása legjobb tudomásom szerint ma már képesít erre az objektivitásra.

A helyzet lényege nem kisebb dolog volt, mint összeütközés alkotmányunk két tényezője, a király és a nemzet között. A nemzet alkotmányos formában kifejezte azt az akaratát, hogy a hadsereg körében bizonyos nemzeti követelmények érvényesüljenek és semmi kétség sem volt, hogy egy újabb alkotmányos akaratnyilvánításban, új választásokban, ezt az akaratot fönn ne tartaná. Hiszen éppen ennek tudata riasztott vissza a krízis ezen az úton való megoldásának megkísérlésétől. A király viszont el volt tökéelve arra, hogy ezeket a követelményeket nem teljesíti, mert ő azokban hadserege egységének és harc-képességének veszélyeztetését látta és úgy is érzett, hogy

a kiegyezés megkötéséért a nemzet akkori vezérférfiaitól ígéretet vett hadserege egységének fönntartására vonatkozólag.

Báró Fejérváry Géza mint miniszterelnök a király ezen álláspontjának képviselőjére vállalkozott, mely saját meggyőződésével és a benne megtestesült katonai hagyományokkal egyezett, katona lévén, mindenekelőtt alkotmányos hitvallása a királyi akarat felsőbbbségének hitében csúcsosodott ki. Nem vádoló az azzal, hogy tudatosan államcsínyre és esetleg abszolút uralkodás létesítésére gondolt volna. Hiszen uránál és császáranál, Ferenc Józsefnél ki volt zárva minden olyan tervezés, mely koronázási esküjével összeütközött volna. Úgy gondolom, hogy sem öneki, sem magának a királynak nem volt világos koncepciója a teendőkről; csak úgy általánosságban lebeghetett előttük a nemzet megpuhításának gondolata. A katona-miniszterelnöknek polgári munkatársai bizonyára abban a hitben vállalkoztak népszerűtlen feladatokra, hogy valami alkotmányos megoldás csak fog találni. Egyelőre azonban ennek nyomát sem lehetett észlelni a látóhatáron. Megindult tehát a „nemzeti ellenállásnak“ nevezett küzdelem, egy, az összes szövetkezett többségi pártokból alakult, szinte permanenciában levő vezérlőbizottság vezetése alatt, képviselői beszámolókon, vidéki népgyűléseken, amiknek az új kormány nem gördített útjába semmiféle akadályt. A sajtó legnagyobb része is a nemzeti küzdelem oldalán állott és az izgalom folyton terjedt. A választásoknál kisebbségben maradt szabadelvű párt Tisza Istvánnal élén, bár helytelenítette a Fejérváry-kormánynak eljárását és semmi rokonszenvet sem mutatott az általa képviselt politikai akcióval, nagyjából passzív magatartást követett. Hiszen tudva levőleg Tisza Istvánnak mindjárt a választások után az volt az álláspontja, hogy a győztes koalíciónak kormányt kellett volna vállalnia katonai követelményeinek teljesülése nélkül is, tehát alapjában a koalíciót is hibáztatta a komoly helyzet előállásáért, de a dolognak ekkép kiélekedett stádiumában semmit sem tett küzdelmünk gyengítésére.

Ennek a küzdelemnek egyes tényeit nem fogom e följegyzéseimben leírni, minket abból a történetfilozófiai szempontból, melyet érvényesíteni iparkodom, ezek nem érdekelnek; csak egy eseményt kívánok kiemelni, mert annak lefolyása jellemzi a helyzet komolyságát és az egymással összeütköző erők mibenvoltát, bár részleteiből nem hiányzik a komikum sem.

1905 szeptember vége felé¹¹² az az izenet érkezett a szövetkezett ellenzék vezérférfiaihoz, hogy Öfelsége őket magához fogja hivatni, hogy elhatározásait velük közölje. Névszerint meghívandók voltak Kossuth Ferenc, mint a függetlenségi párt, Andrássy Gyula, mint az alkotmánypárt, Bánffy Dezső, mint az általa újonnan alapított „új párt” és Zichy Aladár, mint a néppárt¹¹³ vezére; Kossuth Ferenc kívánságára nyertem én is meghívást. Folyt tehát a tanácskozás köztünk és a találgatás, hogy mit akarhat tőlünk Öfelsége. E tanácskozások során különösen Bánffy Dezső volt az, aki a legkalandosabb föltevéseket kockáztatta, gondosan összeszedett előszobai pletykák alapján: hogy Öfelsége X-nek vagy Y-nak azon whistpartiek alkalmaiból, melyekben Schratt Katalinnál teljesen politikamentes férfiakkal néha szórakozást keresett, így és úgy nyilatkozott volna, természetesen bizonyos engedékenységgel szellemében stb. Én mindezekből egy szót sem hittem és most is csodálkozom, hogy Bánffy Dezső, aki mint miniszterelnök két¹¹⁴ éven át állandó összeköttetésben volt Ferenc Józseffel és az ő egyéniségét ismerhette, felült azoknak a hírhordóknak, akiktől pletykáit vette. Elégé ismertem Ferenc Józsefet, hogy tudjam, mennyire lehetetlen föltevés, hogy azoknál a politikamentes pihe-néseknél, melyeket magának engedett, a résztvevőknek bármelyike is merészeljen politikai kérdést szóba hozni, vagy hogy Öfelsége lelkét azoknak kiöntse. De hát mégsem volt eleve kizárva, hogy annál a tanácskozásnál, amelyre Öfelsége minket meghívott, komoly tárgyalás folyjon, hogy vagy ő közöljön velünk egy olyan elhatá-

¹¹² Szeptember 20-án.

¹¹³ Zichy Aladár neve a kéziratban hiányzik.

¹¹⁴ Valóságban négy évig, 1895 január—1899 február.

rozást, melyhez majd hozzá kell szólnunk, vagy tőlünk kérjen javaslatot a kibontakozást illetőleg. Hozzáfogtunk tehát a mi követelményeink minimumának megállapításához és a legkomolyabban megvitattuk, hogy mennyire és miként közeledhetünk a király álláspontjához. Nem emlékszem, hogy formasierinti szereposztást vittünk-e végbe egymásközt, de magunk előtt láttuk azt a zöld asztalt, mely körül Őfelségénél ülni és vele eszmecserét folytatni fogunk, természetesen a miniszterelnök belevonásával. Szellemileg teljesen fölkészülve indultunk tehát szeptember 27-én¹¹⁵ Bécsbe és jelentünk meg a kitűzött órában annak a teremnek előszobájában, amely a tanácskozás színhelye lett volna. Rövid várakozás után a szárnysegéd minket felhívott a terembelépésre. Ott azonban legnagyobb csodálkozásunkra egy teljesen üres, minden bútortól mentes helyiséget találtunk, melynek csupán egyik sarkában állott egy keskeny asztal, rajta egy darab papír, egyéb bútor semmi.

Alig volt időnk arcunkon kérdőjellel egymással összenézni, midőn a szemben levő ajtón Őfelsége minden kíséret nélkül belépett és, miután minket fejbiccentéssel üdvözölt volna, a kis asztalról felvette a papírt és körülbelül ekkép szólított meg minket: „Én az urakat magamhoz kérettem, hogy még egyszer komolyan felszólítsam a kormány átvételére, amint az az urakat, mint a többség vezéreit, megilleti, egyszersmind tudatom az urakkal azokat a változhatlan föltételeket, melyek mellett a kormányhatalmat önöknek átadni hajlandó vagyok.“ Ezután pedig a papírlapról leolvasta ezeket a föltételeket, melyek semmi egyebet nem tartalmaztak, mint Őfelségének változatlan ragaszkodását a nemzeti követelményekkel szemben elfoglalt elutasító álláspontjához és az új kormány kötelezettségét a hadsereg igényeinek minden ilyen föltétel nélkül való teljesítésére. E fölolvasás után, mely alig vett igénybe három percet, Őfelsége csak ennyit tett hozzá: „A részleteknek önökkel való megbeszélésére Goluchowski külügyminiszteremet hatalmaztam föl, szí-

¹¹⁵ Helyesen 23-án.

veskedjenek vele érintkezésbe lépni.“ Mondá és újabb fejbiccentés után elhagyta a termet. Az egész jelenet alig tartott öt percnél tovább.

A meglepetés hatása alatt Bánffy Dezső egész etiquette-ellenesen felszólalt és Öfelsége felé fordulva azt mondta: „Hát Goluchowski gróffal beszéljünk?“ Mire Öfelsége azt válaszolta: „Igenis Goluchowski gróffal, de a föltételek változtathatlanok.“ S ezzel elment s maradtunk négyen¹¹⁶ az üres teremben.

Halálosan komoly dolgokról volt szó; de azon neki-készülődés után, amellyel Bécsbe jöttünk, azoknak a tanácskozásoknak elképzelése után, amelyeket közülünk még a hitetlenek is vártak, ez a rideg jelenet ellenállhatatlan komikummal hatott reám és különösen Bánffy Dezsőnek leforrázott lelkiállapota, aki erős meggyőződéssel ecsetelte volt előttünk annak a beszélgetésnek fontosságát, melyre meghívást nyertünk, lehetetlenné tette, hogy kizárólag a helyzet komolyságának hatása alatt legyünk az első pillanatokban. Nem voltam képes a nevetéstől tartózkodni, mikor az ultimátum meghallgatása után ki-felé kullogtunk a „tanácskozóteremből“. De azután mégis meg kellett állapodnunk további teendőinkre nézve és csakhamar megegyeztünk arra nézve, hogy Goluchowski gróffal, ki nem magyar állampolgár és aki, mint közös külügyminiszter, az 1867 : XII. törvénycikk világos rendelkezése szerint el van tiltva magyar belügyekbe való minden beavatkozástól, nem tárgyalhatunk. Mi tehát Öfelsége utasítása szerint felkerestük őt ugyan, de csak azért, hogy ezt a lehetetlenséget tudtára adjuk olymódon, hogy ő ebben ne láthassa személyének lebecsülését, hanem csupán a törvényhez való ragaszkodásunkat. Goluchowski gróf, akivel mindnyájan személyes jó viszonyban voltunk, ezt rögtön belátta és arra kért minket, hogy várjuk be Öfelségének további intézkedését, akihez rögtön jelentéstételre ment. Jellemző, hogy Öfelsége is rögtön elfogadta törvényen alapuló ellenvetésünket és Goluchowski helyett gróf Cziráky Béla udvarnagyt bízta

¹¹⁶ Helyesebben öten.

meg a tárgyalások folytatásával. Cziráky barátunknak ez nem sok idejébe került és sok fáradságot nem okozott, mert az egész tárgyalás abból állott, hogy tudomásul vette¹¹⁷ Öfelségének való közlés végett azt a válaszungkat, melyet a magyar ügyekben való jártassága folytán előre láthatott, tudniillik azt, hogy legnagyobb sajnálatunkra, amennyiben Öfelsége csakugyan ragaszkodik a velünk közölt föltételekhez, mi nem vagyunk abban a helyzetben, hogy kormányt vállalhassunk.

Mai napig is rejtély előttem, hogy kicsoda eszelte ki és kicsoda rendezte részleteiben ezt az otromba jelenetet, mely annyira nem állott összhangban Ferenc József király uralkodói modorával. Azt sem tudom elképzelni, hogy ki lehetett az, aki ettől a mise en scène-től hatást várt a mi elhatározásunkra. Minthogy távol állott tőlünk minden olyan szándék, hogy a küzdelmet elmérgesítsük, nem is akartuk az esemény részleteit nyilvánosságra hozni; de azok mégis kiszivárogtak és nem járultak hozzá az országban uralkodó hangulat lecsillapításához.

A küzdelemnek végét nem lehetett belátni; hevesége nőttön-nőtt és mindazoknak valóságos bojkottálásává fajult, akik, amint mi akkor mondtuk, a nemzet ellen foglaltak állást, bármilyen hivatalvállalással a Fejérváry-kormány alatt. Kivételt csak Popovics Sándorra nézve tettünk, akit magunk kértünk, hogy tartsa meg a pénzügyi államtitkárságot, nehogy azon a téren felfordulás álljon elő.

Ez így tartott egy pár hónapig, míg október 28-án beállott az a fordulat, mely derékon törte küzdelmünk erejét. Ezen a napon tudatta ugyanis a Fejérváry-kormány az országgal,¹¹⁸ hogy a szűkkörű választójog alapján eszközölt választások eredményében csak a nemzet egy töredékének akarata nyilvánul meg, ő pedig döntőnek csak az egész nemzet akaratát ismeri el és ennek folytán a király felhatalmazásával törvényjavaslatot akar

¹¹⁷ Szeptember 24-én.

¹¹⁸ Egy, a miniszterelnöki palotában megjelent küldöttség előtt. De Kristóffy belügyminiszter már szeptember 9-én, németbogsáni programbeszédében bejelentette az általános választójog előkészítését.

benyújtani az általános szavazati jog létesítése céljából. Jellemző, hogy mi nem mindjárt értékeltük kellőképpen ennek a fordulatnak jelentőségét; de csakhamar észrevettük, hogy a tömegek tőlünk elfordulnak: egy jelentékeny vidéki városban tartott alkotmányvédő gyűlésre való bevonulásunk alkalmával a közönség egy része az alkotmány védőit ködobással fogadta és katonaságot kellett rekvirálni saját megvédésünkre. Mikor pedig a Fejérváry-kormány beváltotta ígérését és a képviselőházat az általános szavazati jogról szóló törvényjavaslat benyújtása céljából összehívatta,¹¹⁹ amit mi hallatlan vakmerőségnek tekintettünk, tömegek tanyáztak az országház előtt a „darabont-kormány” megvédésére és mukkanni sem volt tanácsos ellenük. A képviselőházon kívül pedig csak válogatott helyeken, ahol a nemzeti érzés domináló hatalmáról meg lehettünk győződve, folytathattuk küzdelmünket, de éreznünk kellett, hogy az ország megosztott, hogy annak nagy része nem áll többé mögöttünk. Hiszen mi egy olyan alkotmányt védtünk, amelynek jogélvezetéből a nemzetnek nagy része ki volt zárva; a felnőtt férfiakra csak körülbelül egy negyedrésze birt választójoggal; nehéz volt állítani, hogy tényleg a nemzetet képviseljük a királlyal szemben: formailag igen, de tényleg nem. Ezzel szemben a király álláspontjának képviselői azzal állottak a nép elé, hogy ők olyan alkotmányt akarnak létesíteni, mely a nemzetnek összes fiait részesíti az alkotmányos jogokban; nem mondták, de sejteni engedték, hogy egy ilyen választásnak eredményével, mely az egész nemzet akaratát hozza kifejezésre, a királyi akarat is számolna.

Mit válaszolhattunk erre? Talán azt, hogy ezt az új alkotmányt nem engedjük létrejönni, hogy a szűkkörű választóközönség választottjainak akaratnyilvánításával meggátoljuk az egész nemzet akaratának érvényesülését? Lehetséges volt-e ez, fönn tarthat-e a demokratikus hala-

¹¹⁹ Eredetileg — Kristóffy belügyminiszter szerint — ez volt a kormány terve. Valójában azonban a kormány meg sem jelent a december 19-i ülésen, melyen a Ház üléseit elnapolták 1906 március 1-ig. Ellenben aznap közreadta Kristóffy választójogi törvényjavaslat-tervezetét.

dást akaró és hirdető hatalommal szemben sikeres küzdelmet egy antidemokratikus ellenzék? És ha neki sikerülne a szavazati jog kiterjesztését célzó törvény megalkotását meggátolni, és ha azután a hatalom ezen a formai akadályon magát túltenné és a természetes jogra hivatkozva, oktroj útján lökné félre a tömegek igényei érvényesülésének útjában álló papirosakadályt: lehetne-e ezzel szemben a formai jogfolytonosságra sikerrel hivatkozni? Nem tapsolna-e az egész világ az ilyen célból elkövetett államcsínynek? Nem volna-e tehát biztos az erkölcsi vereség?

Ennek a fordulatnak és következményeinek tanulsága mélyen belevésődött lelkembe; megértette és átérezte velem a nemzeti eszme gyengeségét, ha a nemzet nem foglalja magában az egész népet. Az alkotmány citadelláját csak azok védik meg, akik benn vannak; akik abból ki vannak zárva, mindig felhasználhatók megostromlására. Ha korábbi alkotmányos küzdelmeinkben akadt volna egy geniális és korának látókörén túlnéző uralkodó, aki vállalkozott volna a jobbágyság fölszabadítására és észszerű fokozatossággal alkotmányos jogokkal való felruházására, a világ tapsai közt lökte volna félre privilégiumon nyugvó alkotmányunkat, mert erkölcsi fölényt állított volna a formai joggal szembe. Tetszik, nem tetszik, ez nemzetbiológiai törvény; a Fejérváry-érában először éreztük annak hatalmát és ez ennek az érának legnagyobb tanulsága, olyan tanulság, mely mélyen belevésődött lelkembe.

Azt mondták azok, akik a helyzetben beállott fordulat jelentősége előtt szemet akartak húnyni, hogy egyedül a szociáldemokrata párt rendezte az ellentüntetések, hogy tehát nincs ok tőlük megijedni, vagy miattuk kurzust változtatni. Tegyük fel, hogy ez a ténymegállapítás egyelőre megfelelt a valóságnak; egyelőre, mondom, mert voltak a szavazati jogból kizárt százezrek, akik nem tartoztak a szociáldemokrata párthoz és akikre a mozgalom rövid időn belül bizonyára átcsapott volna. De tegyük fel, ismétlem, hogy csak a szociáldemokrata párt foglalt aktív ellenséges állást a mi alkotmányvédő moz-

galmunkkal szemben: egy ellenzéki mozgalom erejének megtörésére ez is elég volt. Hogy ezt némelyek be nem látták, vagy be nem akarták látni, az csak annak a fikciókkal táplálkozó eszmekörnek tulajdonítható, amelyben alkotmányos életünk mozgott. Egy szűkkeblű választójog folytán a szociáldemokrata párt nem juthatott a parlamentbe és ennek folytán quantité négligeable-nak tartották őt az alkotmányjogi statusquo barátai; tényleg azonban nem volt az, mert éppen ott, ahol minden tömegmozgalomnak leghatalmasabban lehet és kell megnyilvánulnia: a városokban, az utca az ő kezében volt; az utca ellen pedig lehet a hatalomra támaszkodó kormánypárti, de nem lehet a hatalommal szembeszálló ellenzéki politikát csinálni. De ennél mélyebben fekvő okokból sem lehetett a szociáldemokrata párt magatartását ignorálni. Először azért, mert egy egész társadalmi osztálynak, az ipari (egyelőre csak az ipari) munkásságnak többségét foglalta magában, de azért sem, mert a művelt világ legtöbb országában, az összes nagyhatalmak kebelében jelentékeny politikai erőt képviselt, és ebben az esetben, midőn nem az ő programjának megvalósításáról, hanem a demokratikus elvek mellett való akcióról volt szó, magával ránthatta világszerte a nem-szocialista közvélemény nagy részét is. Ezeknek a tényezőknek erkölcsi támogatása nélkül pedig a hatalom és a királyi tekintély ellen, különösen mikor azt egy olyan nagy presztízzsel bíró uralkodó képviselte, amilyenel Ferenc József mindenütt rendelkezett, a küzdelem el sem képzelhető.

Meg is kellett éreznünk helyzetünk tarthatatlanságát, mikor a sajtó, mely túlnyomó részben a mi ügyünk mellett foglalt állást, a szocialistákat akarta támadni, de ezt a szándékát nem hajthatta végre, mert a szedők egyszerűen megtagadták az ilyen természetű cikkek kiszédését, sőt sztrájkjal fenyegetőztek, míg egy formasierinti megállapodás nem szüntetett meg minden hírlapi támadást a szocialista vezérférfiak ellen.¹²⁰ Meg voltunk tehát bénulva a sajtóban is.

¹²⁰ 1905 december 4-én a Budapesti Hírlap és még két lap kivételével a többi ellenzéki lap a Budapesti Hírlap ellen rendezett nagy

Ilyen körülmények közt bizonyos frontváltásnak szükségessége nyilvánvalóvá lett azok előtt is, akik az általános szavazati joggal nem rokonszenveztek, de az eszme hatalmát nap-nap után kelletlenül érezték. A szövetkezett ellenzék vezérférfiai közt csekély magam voltam, aki először hangoztatta az általános szavazati jog mellett teendő hitvallás szükségességét és engem, ha jól emlékszem, kezdettől fogva legerősebben támogatott Hadik János tisztelt barátom. Elsők voltunk tudniillik azon ellenzéki pártok sorából, melyek odáig az általános szavazati jogtól idegenkedtek; a függetlenségi pártnak Ugron-frakciója azt már előbb vallotta programponturn. Amde ez a frakció a függetlenségi pártnak aránylag kis töredéke volt; a többsége igen kelletlenül nyugodott bele a kényszerhelyzetbe, mely alatt álltunk. Nekem került ez talán legkevesebb erőfeszítembe; lelkileg én voltam reá leginkább előkészítve és csak környezetem befolyása, meg a polgári liberalizmus körében meggyökeredzett előítélet hatása tartott vissza már régebben ennek az útnak követésétől. Megtörténtek tehát részünkről azok a nyilatkozatok, amelyekkel az általános szavazati jog elvének elfogadását¹²¹ a közönség tudomására hoztuk, de be kell vallanom, hogy ezzel helyzetünk lényegesen nem javult, mert nyilvánvaló volt, hogy csak az erkölcsi pressziónak engedve, léptünk erre az útra, és hogy a kezdeményezésnek — a jég megtörésének — érdeme azokat illeti, akik ellen, mint alkotmányon kívülállók ellen, küzdelmet folytattunk. A küzdelem nem szűnt meg, de gondosan kiválasztott helyekre kellett tüntetéseinket szorítanunk és így rövidesen, 1906 elején mindkét oldalon olyan hangulat fejlődött, amely valamely kiegyenlítés útját kereste.

Az erőviszonyok ugyanis így állottak.

A szövetkezett ellenzék vezérférfiai még mindig rendelkeztek a választójoggal felruházott közönség túlnyomó többségének rokonszenvével és támogatásával; a fönn-

ostrom hatása alatt reverzálist volt kénytelen adni, hogy többé nem ír a szocialisták és az általános választójog ellen.

¹²¹ 1905 december 11-én foglalt állást a függetlenségi párt egyhangú határozattal az általános választójog mellett.

álló választójog alapján elrendelt választásoknál nem lett volna kétséges lesújtó arányú győzelmünk. Hogy az akkori képviselőházban ilyen győzelmünk volt és hogy abban a Fejérváry-kormány a Tisza István vezérlete alatt álló tekintélyes kisebbség részéről sem számíthatott támogatásra, azt már az eddigiekből tudjuk.

A Fejérváry-kormány ellenben, melynek parlamentáris helyzete kilátástalan volt, a királyi hatalomra támaszkodott és támaszkodhatott volna, vagy legalább remélhetett volna, hogy támaszkodni fog az általános szavazati jog hirdetése által előidézett tömegmozgalomra és külföldi hatásra; ebbeli hatalmi pozícióját azonban gyengítette az a tudat, hogy főtámaszuk, maga a király, nem éppen lelkesedéssel áll mögöttük az általános szavazati jog kérdésében és hogy őt olyan lépésre, mely koronázási esküjével ellentétben állana, semmi körülmények közt sem lehetne bírni. Megindultak tehát minden rendbeli hivatott és hivatlan közbenjárók útján, mindenkor dezavualható módon a tárgyalások, míg végre, kora tavasszal a Fejérváry-kormánynak egy előterjesztése megingatta a királynak bizalmát ehhez a kormányhoz és egy olyan alkotmányjogi dilemmát hozott létre, mely a megegyezést kényszerítően szükségessé tette.

A Fejérváry-kormány ugyanis szabadulni akart attól az országgyűléstől, amellyel tudta, hogy nem boldogulhat és ezért annak feloszlatását javasolta a királynak azzal, hogy az új választások kiírása bizonytalan időre halasztassék el, annyi időre tudniillik, amennyi alatt ez a kormány remélhette, hogy sikerülni fog mindenféle eszközzel a nemzeti közvéleményt átgyúrni. Az előterjesztésnek ez az utolsó része, az új választásoknak bizonytalan időre való halasztása, nyilvánvaló és kétségtelen alkotmány-sértés lett volna, mert az 1867. évi X. törvénycikk által módosított¹²² 1848. évi IV. törvénycikk világosan elrendeli, hogy az országgyűlés feloszlatásának elrendelése esetén az új választások olyan időn belül rendelendők el, hogy az új országgyűlés az előbbinek feloszlatásától

¹²² A kéziratban elírásból e szavak olvashatók: „az 1867. évi III. t.c. által megerősített”.

számítandó három hónapon belül összeülhessen. Ferenc József király a Fejérváry-éra folyamán állandóan érdeklődött minden egyes intézkedésnek alkotmányos korrektisége iránt és e kormány igazságügyminiszterének, dr. Lányinak mindig sikerült, többé-kevésbé alapos okoskodásokkal, Öfelségét e tekintetben megnyugtatni. De ennél az előterjesztésénél, mely a törvénynek nemcsak szellemébe, hanem betűjébe is ütköző cselekvényt kért a királytól, ez a legkörmönfontabb okoskodásnak sem sikerülhetett. A király — amint nekem mondták — a kormányon kívülálló tekintélyes férfiak véleményét is meghallgatta, nevezetesen Csernoch János bíboros-hercegprímását, akik egyhangúlag azt vallották, hogy a választások ilyen elhalasztása ellenkezik az alkotmánnyal, tehát azzal a koronázási esküvel, melyben a király magát az alkotmány tiszteletben tartására kötelezi. Mihelyt ez kétségtelenül meg volt állapítva, Ferenc Józsefnél vége volt minden habozásnak; megtagadta a Fejérváry-kormány előterjesztéséhez való járulást az új választások elhalasztását illetőleg (a feloszlatast elfogadta) és szinte kétségbeesetten fordult bizalmas úton a szövetkezett ellenzék vezérférfiaihoz, hogy tegyék lehetővé egy alkotmányos kormány létesítését, keressék útját egy oly megegyezésnek, mely őt a dilemmából kimentí. Ki kell itt emelnem, hogy senki sem segítette elő ezt a megegyezési akciót olyan buzgalommal, mint báró Fejérváry Géza miniszterelnök. Neki határozottan kínos volt a szerep, amelyet játszania kellett; neki tulajdonképen nem voltak kiforrott politikai nézetei és világos közjogi fogalmai; ő egészen katona volt és mint ilyen vezényeltetett ki a legfőbb hadúr által régebben a honvédelmi miniszteri, legújabbban a miniszterelnöki állásba: Ein treuer Diener seines Herrn.¹²³ Az ő egész katonai neveléséből ez a politikai etika származott, melyet az egyén megítélésében tekintetbe kell venni, valamint azt is, hogy Ferenc József iránt személyes lekötelezettségei voltak. Mindazonáltal kellemtelen volt neki az a misszió, mely őt a nemzet közérzű-

¹²³ Grillparzer Ferenc osztrák drámaíró Bánk bánról szóló drámájának címe.

letével olyan flagrális ellentétbe hozta, mert nem volt híján a magyar nemzeti érzésnek és elég magyar közéleti routine-ja is volt, hogy ne legyen kétsége közjogi helyzetének kétes jellege iránt. Valóságos felszabadulásként érezte tehát, saját egyéni szempontjából is, annak megszűnését; de főleg örült annak, hogy a király és nemzet közt beállott meghasonlásnak végét látta közeledni.

VII. Tárgyalások a király és a koalíció vezérférfiai között. A koalíciós kormány kinevezése. A király hadügyi felségjogai és a magyar parlamentarizmus gyöngesége.

A bizalmas tárgyalások tehát 1906 április elején Bécsben megindultak és azokat a szövetkezett ellenzék részéről csodálatosképen, olyan körülmények folytán, amelyekre nem emlékszem, a függetlenségi pártnak egyik legexponáltabb tagja: Polónyi Géza vezette. Mikor a kibontakozásnak lehetősége már kétségtelen volt, fölmentünk Bécsbe még többen a szövetkezett ellenzék vezérférfiai közül, jelesen Kossuth Ferenc, Andrássy Gyula és én. Hogy a néppárt képviselőjében ki jött velünk, arra már nem emlékszem. Mi már egyenesen Fejérváryval tárgyaltunk, aki minket ragyogó arccal fogadott, de, az első üdvözlések után, egyszerre elcacagta magát. Mikor mi ennek okát kérdeztük, elmondta, hogy éppen készült, talán már ki is adatott a rendelet, hogy minket mindnyájunkat első megmozdulásunkra őrizet alá helyezzenek; hamar utána kell néznie, hogy nincs-e intézkedésre szükség ennek a rendeletnek visszavonására, miután azokkal a férfiakkal, akikre ez vonatkozott, a kormány elvállalása tekintetében folynak tárgyalások és mégis furcsa volna, ha a miniszterjelöltek Budapestre való visszaérkezésük után dutyiba kerülnének. Mi is átértettük a helyzet komikumát, mely azonban egy nagyon komoly háttérre engedett következtetni.

A tárgyalások eredményeként a következő megállapodás jött létre. Őfelsége a szövetkezett ellenzék köréből nevezi ki az új kormányt és mi azt vállaljuk, akkép, hogy

a feloszlatott országgyűlés helyébe a törvényes határidőn belül üljön össze az új országgyűlés, tehát a választások rögtön elrendelendők, mert ettől a terminustól már csak néhány nap választott el; a kormányalakítás föltételei pedig a következők: az új országgyűlésen haladéktalanul hozzáfogunk az általános szavazati jogra alapított új választási törvény megalkotásához és mindaddig, míg az ezen az alapon megválasztott országgyűlés összeül, függőben tartjuk azokat a nemzeti irányú katonai követeléseket, melyek teljesítésébe Őfelsége nem akar beleegyezni; az általános szavazati jog alapján létrejött országgyűlésnek dolga lesz ezekre nézve Őfelségével megegyezésre jutni; *Őfelsége azonban arra az időre nézve is fönntartja elhatározásának szabadságát.* Viszont ezen átmeneti idő alatt nyugszik a hadsereg katonai fejlesztésére vonatkozó minden követelés is: csak a katonai statusquo fönntartására vállalunk kötelezettséget. Kötelezettséget vállalunk továbbá a tekintetben is, hogy a már több év óta csak évről-évre meghosszabbított közigazdasági kiegyezést Ausztriával, a két állam közti szabad áruforgalom fenntartásával és a külállamokkal kötendő szerződések egységességének biztosításával, a szokásos időtartamra hozzuk létre. A függetlenségi párt programjára való tekintettel kerülni kellett a „közös vámterület“ kifejezést, bár tényleg a megegyezés ezt jelentette.

A személyi kérdéseket illetőleg deferáltunk Őfelsége azon, természetszerű kívánságának, hogy a miniszterelnök ne legyen olyan egyén, aki a lefolyt alkotmányos küzdelemben exponálta magát. Hiszen a király ezt a küzdelmet ellene folytatottnak érezte és nagy személyes önmegtagadásba került annak szereplőivel egyáltalán szóba állani. Wekerle Sándor lett tehát a miniszterelnök, aki az utolsó időben semmiféle politikai szerepet nem játszott, ámbár teljesen velünk érzett. Tekintetbe jöhetett volna Széll Kálmán is, de Őfelsége valószínűleg több simulékonyságot és ferde helyzetekben való leleményességet tételezett föl Wekerlénél és azért eshetett választása őréa, dacára azon kellemetlen körülmények emlékének, amelyek közt ő kevés évvel azelőtt távozott a mi

niszterelnöki székből, hivatalosan kijelentve, hogy lemondását a király bizalmának elvesztése okozta. Az új kormányban a pénzügyminisztériumot Wekerle magának tartotta fenn, támogatva Popovics Sándor államtitkártól, akiben annyira föltétlenül megbízott, hogy a tárcát a miniszterelnökség mellett is vállalhatta; a belügyminisztériumot Andrássy Gyula vállalta el, amint hiszem, Öfelsége egyenes kívánságára, mert őiránta, mint a 67-es hagyományok legmarkánsabb örököse iránt, viseltetett mindnyájunk közt a legtöbb bizalommal, vagy mondjuk, a legkevesebb bizalmatlansággal; kívánta tehát, hogy az ő kezében legyen ez a hatalmi tárca. A honvédelmi tárcát Jekelfalussy Lajos tábornok nyerte el, akiben Öfelsége is, mi is teljesen megbíztunk; tetőtől-talpig magyar érzelmű, a nemzeti követelésekkel rokonszenvező férfiú volt, akit valóban kollégáknak tarthattunk, nem pedig hozzánk kivezényelt császári és királyi főtisztnek. A függetlenségi pártnak három tárca jutott, az igazságügyi, melyet Polónyi Géza, a kereskedelmi, melyet Kossuth Ferenc, és a vallás- és közoktatásügyi, melyet csekély magam töltöttem be. Ennek az én tárcavállalásomnak erős politikai háttére volt, mert éppen ettől a tárcától fáztam leginkább, tekintettel az annak keretében előforduló kényes egyházpolitikai kérdésekre. Mégis vállalnom kellett, mert a néppárt természetyszerűleg nagy súlyt fektetett annak miként való betöltésére; mivel pedig, tekintettel a szövetkezett pártok liberális elemeire, nem vihette keresztül, hogy az ő köréből vétessék a vallás- és közoktatásügyi miniszter, egyedül az én személyemben talált elegendő garanciát a szíven fekvő vallási érdekek szempontjából. A néppártot ennek folytán az új kormányban, mint Öfelsége személye körüli miniszter, Zichy Aladár képviselte. A földművelésügyi tárcára nem is jöhetett más jelölt tekintetbe, mint Darányi Ignác, aki iránt az egész gazdaközönség jól megérdemelt és osztatlan bizalommal viseltetett; politikailag ő az Andrássy-csoporthoz tartozott, mely akkor alakult meg alkotmánypárt név alatt.

Az új kormány megalakulása Bécsben kétszer 24 óra alatt ment végbe; a kinevezés április 7-én történt, ugyan-

azon a napon tettük le az esküt, mely után rögtön táviratilag kellett megtennünk az intézkedéseket a választások elrendelése tekintetében, mert különben nem tartott volna meg az 1848:IV. törvénycikk által megállapított határnap. Az eskütétel alkalmával Őfelsége azzal a csodálatos önuralommal, amelyet minden uralkodói eszmélekménynél tanusított, úgy fogadott minket, mint hogyha kinevezésünkkel szívének legbensőbb vágya teljesült volna; nyoma sem volt a hidegségnek. Bizonyára érvényesült benne a lelki megkönnyebbülés érzete is, hogy egy súlyos alkotmány-kризист sikerült megkerülnie; a továbbit illetőleg azt gondolhatta, amit mi: Kommt Zeit, kommt Rat.

A megállapodás, melynek alapján kormányt vállaltunk, valóban magán viseli mindkét félre nézve a kényszerhelyzetből eredő elhatározás jellegét. Tulajdonkép nem oldott meg semmit, csak elodázta a valódi nehézségeket. Őfelsége egy kínos alkotmányos dilemma előtt állott, saját tántoríthatatlan meggyőződése és koronázási esküje közt. A szövetkezett ellenzéki pártok pedig, amelyeké volt az imént felosztatott országgyűlésen — és minden előrelátás szerint az újból megválasztandó képviselőházban is lett volna — a többség, politikai zsákutcába jutottak, mert programjukat nem bírták a királlyal elfogadtatni, e program elejtésével való kormányvállalás pedig reájuk nézve erkölcsi lehetetlenség volt. Létre kellett tehát jönnie egy sánta kompromisszumnak, mely — mint mondtam — nem oldott meg semmit, de mind a két félnek egy-két, legfőljebb háromévi lélekzetvételi időt engedett és reménykedést, — ez utóbbit minden pozitív alap nélkül.

Ha azonban a létrejött ideiglenes megállapodást elemeire bontjuk szét, világossá válik, hogy a két fél — a király és a nemzeti képviselő — közt melyik volt tulajdonkép az erősebb. Mi, akik a nemzeti képviselő többsége nevében alkudoztunk, nem ejtettük el nemzeti követelményeinket a hadsereg terén, csak azok sürgetésétől állottunk el, mindaddig, míg az általános szavazati jog alapján megválasztandó országgyűlés nem nyilvánítja

azok tekintetében az egész nemzetnek akaratát. Ez eddig rendben volna s logikailag megfelelne annak az általunk is elfogadott eszmének, mely szerint a csonka választójog alapján létrejött képviselőház akaratnyilvánításánál kétséges, vajjon kifejezésre juttatja-e az egész nemzet akaratát és így nem gyakorolhat döntő befolyást az alkotmányos király elhatározásaira. De ennek további logikai következménye az lett volna, hogy viszont a király biztos kilátásba helyezze hozzájárulását ama követelményekhez abban az esetben, ha az általános szavazati jog alapján megválasztott képviselőház, tehát az egész nemzet képviselte, azokat fönntartja; így azután rendben lett volna a dolog és az alkotmányos tényezők egyensúlya föl nem billent volna. Öfelsége azonban ilyen kötelezettséget nemcsak nem vállalt, hanem kifejezetten fönntartotta elhatározásának szabadságát az egész nemzetet képviselő országgyűléssel szemben is. Itt tehát nyilvánvalóvá vált, hogy a két alkudozó fél közt melyik az erősebb és fölszínre jutott az alkotmányos tényezők azon erőviszonya az akkori Magyarországon, mellyel a realpolitikának számolnia kellett. A katonai kérdésben folytatott egész ellenzéki akció, bármennyire alapult legyen tartalmilag megcáfolhatlan igazságokon, e realpolitikai tényező figyelmen kívül hagyásának hibájában szenvedett.

Hiszen más területen is meg lehet állapítani a királyi hatalom túlsúlyát, melynek következetes fölhasználása egy — hogy úgy mondjam — belső kiegyezési állapotot teremtett, az 1867 : XII. törvénycikkben foglalt kiegyezéstől némely igen fontos kérdésben eltérőt, az ország függetlensége szempontjából annál nagyobb megszorításokat tartalmazót. Az 1867 : XII. törvénycikk világosan kimondotta, hogy a vám- és kereskedelmi ügyek közössége nem folyik a pragmatika szankcióból és hogy csupán célszerűségi okokból kell törekedni közös vámterületi alapon való megegyezésre, magától értetődően, hogy amennyiben ilyen megegyezés nem jön létre, mindkét fél visszanyeri azon a téren az önálló intézkedés szabadságát; közös bankról pedig ama törvény nem is tesz említést. Ezzel szemben mindenki tudta Öfelségének azt a megingathatatlan el-

határozását, hogy a vámterületi elkülönítésbe és a bank-ügy kettéválasztásába semmi szín alatt nem fog beleegyezni és ekkép ennek a két közösségnek elfogadása, amelyről pedig a kiegyezési törvény nem tud, így lett az úgynevezett kormányképességnek egyik föltételévé. Azok a nemzeti követelmények a katonai szolgálat terén, melyeket az egyesült ellenzéki pártok közösen vállaltak, szintén belefértek az 1867 : XII. törvénycikknek, tehát a jogilag így nevezhető kiegyezésnek keretébe; de ezekkel szemben Ófelsége azokra a biztosításokra hivatkozott, melyeket a kiegyezést megelőző alkudozások során a nemzet akkori vezéreitől nyert volt. Ez is olyan megállapítás, mely ~~a szigorúan vett parlamentarizmusnak~~ keretébe nem volt beilleszthető, hanem csak a királyi hatalom túlsúlya folytán érvényesülhetett.

Különben az a körülmény, hogy az alkotmányos tényezők súlyviszonyában az uralkodói hatalom a túlnyomó, nem magyar különlegesség, hanem az alkotmányos fejlődésnek egy olyan stádiuma, amely minden alkotmányos monarchia történetében jelentkezik. Hiszen Angliában is a XVIII. század vége felé még eldöntetlen volt a küzdelem és az akkori ellenzéki pártok nyíltan megállapították a király személyes befolyásának túltengését, mely ellen ők harcot indítottak, melyet azonban a toryk hatalmas pártja nyíltan elfogadott és támogattott. Az a ~~végző kifejlődése~~ a parlamentarizmusnak, mely szerint a király tulajdonképen csak végrehajtó közege a nemzeti képviselő többségének és, netalán ellenkező befolyásának javára, csupán az elhalasztásnak, a nemzetre való újból appellálásnak jogával bír, Angliában is csak Viktória királynő uralkodásának elején nyert végleges és megmásíthatatlan, tényleges érvényesülést. Nagyon természetesen látszik tehát, hogy a magyar parlamentarizmus, mely megkülönböztetve az ősi magyar alkotmánytól, aránylag újkeletű volt, mert csak 1848-ban született és 1867-ig szünetelt, még abban a stádiumban volt, melyet az angol parlamentarizmus a XVIII. század végén élt át, bár megvolt az iparkodás minden oldalról, hogy a többségi uralom érvényesülésének látszata fenntartassék. Mi

vel pedig ennek a látszatnak fenntartása is tagadhatatlan értékkel bírt, már csak azért is, mert a valóságot előkészítette, sőt azt a kérdések egész sorozatára nézve létre is hozta, jogosan lehetett fölvetni azt a kérdést, vajjon nem volt-e bölcsebb politika a tényleges helyzettel számolni és ezáltal ama látszat fenntartását lehetővé tenni.

Nagy és perdöntő kérdést vetek föl ezekkel a szavakkal: döntőt abban a perben, mely a történelem ítélőszéke előtt folyt le az akkori kormánypárt és az akkori ellenzék közt. Az ítéletet kimondani, érdekelt fél lévén, nem vagyok illetékes; de az ítélethozatalhoz szükséges anyag összegyűjtéséhez tölem telhetőleg járulni akarok, még pedig a tényeknek a maguk lényegében való minél teljesebb és minél elfogulatlanabbul eszközölt összeállításával: ezt, igenis, e följegyzések céljának tekintem, még pedig legfőbb céljának oly kérdéseket illetőleg, amelyek bármennyire megszűntek légyen is mint gyakorlati problémák létezni, azokat a történelmi erőket világítják meg egy korábbi fejlődési korszakunkban, amely erők játékból keletkezett az egész mai helyzet, melyek megértése nélkül tehát ezt a helyzetet sem lehet tökéletesen megérteni.

Folytatva tehát azt az eszmemenetet, mely az uralkodói hatalom akkori túlsúlyával kapcsolatos, meg kell állapítanom, hogy ennek a túlsúlynak, az általános fejlődési törvényeken kívül, amelyekkel kongruens volt, még külön indoka, hogy ne mondjam jogosultsága létezett abban a közjogi összeköttetésben, mely Magyarország és Ausztria közt törvényileg fönnállott és melynek bizonyos természetszerű követelményei voltak. A pragmatika szankció intézményesen állapította meg Magyarország és Öfelsége többi országai közt az együttes birtoklást és az ebből folyó kölcsönös védelmi kötelezettséget; ezt a leg radikálisabb magyar közjogi pártok sem vonták kétségbe, ebből pedig egy bizonyos kapcsolatnak szükségessége önként következett. Az egész ország ragaszkodott mindazonáltal Magyarország állami függetlenségének elvéhez és azért visszautasított minden néven nevezendő közös népképviselői orgánomot; a 67-i kiegyezés által létesített

közösügyi delegációk a magyar koncepció szerint csak bizottságai voltak a két szuverén törvényhozó testületnek, de a függetlenségi párt a közönségnek még ezt a látszatát is perhorreszkálta. Minél intranzigensebb módon ragaszkodott tehát az ország teljes állami függetlenségéhez abban a kötelékben, melyet a pragmatika szankció létesített és minden párt fönn tartani kívánt, annál nyilvánvalóbbá vált, hogy a szükséges együttműködésnek más orgánuma nem lehet, hogy más kapcsolat nincs, mint az uralkodónak személye. Ebből folyólag lehetetlen volt, hogy éppen azoknak az ügyeknek területén, melyekben a kölcsönös védelmi kapcsolat kifejezésre jut: külügy és hadügy, az uralkodó a parlamenti többségek akaratának pusztá végrehajtója legyen, amint azt a legfejlettebb parlamentarizmus gyakorlata kívánná, mert hiszen neki két parlamenttel van dolga, melyekben ellentétes akarat is juthat kifejezésre. Ezeknek az ügyeknek területén tehát el kellett ismerni az ő önálló elhatározásának bizonyos önállóságát és annál inkább kellett ezt elismerni, minél következetesebben és a végletekig vitt módon ragaszkodott valamely párt az ország függetlenségéhez. S valóban úgy is látjuk, hogy az a kisebbség, mely a kiegyezés fölötti tárgyalásokban a Deák Ferenc-féle tervezettel szemben foglalt állást, ellenvéleményében olyan javaslatokat tett, melyekről nekem e kisebbség akkori vezére, Tisza Kálmán, magánbeszélgetésben nyíltan megmondta, hogy az ő tervezete az „Absolutistische Spitze“-ben csúcsosodott ki. A perszónálunió, a pragmatika szankció által létesített kötelék keretén belül, valóban nem is volt másképp megvalósítható. A dolog másképp állhat olyan perszónáluniók esetében, melyeknél az uralkodó személyének azonossága csak esetlegességet jelent és az illető országok közt semmiféle kölcsönös kötelezettséget nem állapított meg; ilyen volt példának okáért az a perszónálunió, amely a Hannoverai-dinasztia uralkodása folytán Anglia és Hannover közt egy ideig fönnállott és amelynek idején elméletileg lehetséges lett volna, hogy Hannover olyan háborúba kevertessék, melyhez Angliának semmi köze sem lett volna. Hogy ez gyakorlatilag ke-

resztülvihető lett volna-e, ahhoz erős kétely fér, de a mi viszonyunk Ausztriához elméletileg is egészen más alapon nyugodott, amit Deák Ferenc, midőn afölött vitatkoztak, vajjon az ő kiegyezési javaslata megfelel-e a perszonálunió eszméjének és nem létesít-e reáluniót, ekkép jellemzett: a mi viszonyunk Ausztriához igenis perszonálunió, de kölcsönös védelmi kötelezettséggel és erről a kötelezettségről kívánt gondoskodni a később törvénnyé vált 67-es javaslat. Mellesleg legyen mondvá, némi eltolást a pragmatika szankcióval szemben ez a javaslat mégis tartalmazott, amennyiben a „kölcsönös“ védelmi kötelezettséget „közössé“ tette, amit célszerűségi indokokkal iparkodott megokolni.

Az imént mondottakból kiviláglik, hogy a hadügy és a külügy terén a parlamentarizmusnak teljes kifejlődése hazánkban éppúgy, mint Ausztriában a két ország közt ezekre az ügyekre nézve fennálló kölcsönös kötelezettségben is talált nehézséget. Erre a nehézségre a kiegyezés megalkotásakor nem voltak kellő tekintettel,¹²⁴ talán nem is látták elméletileg világosan és így nem oldották meg; csak megkerülését kísérelte meg az 1867 : XII. törvénycikk, midőn 11. §-ában a következőket mondta ki:

„Öfelségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belső szervezetére vonatkozik, Öfelsége által intézendőnek ismertetik el.“

¹²⁴ E nehézségeket jól látta a közös ügyek tárgyában kiküldött 67-es bizottság több tagja, köztük Apponyi György gróf is, Albert edesatyja. 1866 május 8-án, a 15-ös albizottság ülésén, Lónyay Menyhért naplója szerint kijelentette, hogy: „A hadügy a legkényesebb kérdés. Öfelsége is, a lajtántúliak is ebben a legérzékenyebbek. Fajt accomplinak veszik a hadügyre nézve jelenleg fennálló rendszert. Több skrupulusai vannak. ... A szerkezetben benne van, hogy az újoncot az ország ajánlja meg; ezen megtörhetik a kiegyezés. Előttünk, a szerkezet szerint, az 1847-i rendszer áll. Azt most behozni rázkódtatás nélkül nem lehet. Kár, hogy nincsen köztünk a kormány képviselője. Itt látja az összeütközésnek első magvát. Sajnálna, ha emiatt megtörnének az alkudozás, a kiegyenlítés“ stb. L. Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei. 2. kiadás, III. köt., 693. l.

Hogy ez a szöveg, melynek minden egyes tétele különböző magyarázatokat enged, nem oldotta meg a kérdést, azt maga a tény bizonyítja. Az a tény tudniillik, hogy a hadseregre vonatkozó nemzeti követelmények fölötti vitatkozásokban mindkét fél arra hivatkozhatott és hivatkozott is, saját igazának bizonyítására. Talán lehetetlen is volt a kérdést elméletileg megoldani, mert az alkotmányos — tehát parlamentáris — elintézés alól kivételeket megállapítani mindenesetre veszedelmes dolog lett volna; így tehát valószínűleg itt is, valamint az állami élet több más területén (vegyük csak példának okáért az egyházpolitikai kérdéseket) csak az alkotmányos tényezőknek helyes politikai érzéke és tapintata segíthetett a felmerülő nehézségeken. A nagy kérdés, amely a történelem ítélőszéke elé jutott, tehát az, vajjon a többségre jutott ellenzéki pártok a katonai kérdések körül előállott összeütközésekben megóvták-e ezt a politikai tapintatot?

VIII. *A magyar nemzet földrajz-politikai helyzete. Kossuth Lajos dunai konföderációs terve. Nyugati vagy keleti orientáció. A Habsburg-uralom mérlege.*

De itt egy messze vezető kitérésre van szükség, mert ezeknek a súlyos nehézségeknek szemlélete önkéntelenül felveti azt a kérdést, vajjon Magyarország szempontjából nem volt-e káros az uralkodóház közössége más országokkal, különösen pedig a pragmatika szankció által létesített kölcsönös védelmi kapcsolat? Nem nyerte-e ezekben igazolást Kossuth Lajosnak ismert inkompatibilitási elmélete, mely őt arra a kijelentésre bírta, midőn száműzetéséből a 67-es kiegyezéshez szólt hozzá, hogy ő, dacára minden kínos emlékeknek, Ferenc József leghűségesebb alattvalója lenne, ha Ferenc József csupán magyar király volna és nem egyszerre mind más országoknak is uralkodója? Ezzel a kérdéssel előbb-utóbb le kell számolnom és célszerűnek látszik ezt itt tennem, mert ezzel a továbbiak megértése sokkal könnyebbé válik.

Kossuth Lajos elmélete azon a tagadhatatlan igazsá-

gon alapul, hogy a nemzet éppen a maga fejétől, a királytól várja elsősorban, hogy magát a nemzeti célokkal teljesen azonosítsa, lévén a monarchikus elvnek etikai megalapozása éppen az a tény, vagy föltevés, hogy az uralkodóban testesül meg legtökéletesebben a nemzet egységének fogalma. Ez a teljes azonosulás a nemzettel pedig alig lehetséges egy olyan embernél, aki több nemzetnek uralkodója; e több nemzet közül melyikkel azonosítsa magát? Egyikkel sem teheti tökéletesen a többieknek sérelme nélkül.

Hogy ebben sok igazság rejlik, azt tagadni lehetetlen; a nemzet és az uralkodó teljes lelki összeforrásának elérését mindenestre megnehezíti az a körülmény, hogy az uralkodó lelkére többeknek van hasonló joguk. De a kérdés az, amelyet minden egyes esetben az összes körülmények mérlegelésével kell megoldani, vajjon azt a hátrányt, mely az uralkodónak más nemzettel vagy nemzetekkel való közösségből folyik, nem ellensúlyozzák-e olyan előnyök, melyek az adott viszonyok közt ama hátránynál nagyobb jelentőséggel bírnak, sőt esetleg létfenntartási szükségességeket képviselnek? Őseink, midőn a Habsburg-dinasztiát hívták meg a magyar trón elfoglalására és az ő uralkodása alatt levő többi országokkal a pragmatika szankcióban állandó kapcsolatot létesítettek, úgy hitték, hogy igen. Azokban az időkben, midőn ez az összeköttetés keletkezett, szintén voltak annak az elméletnek hívei, mely szerint nem szabad a magyar trónra olyan uralkodót vagy uralkodóházat ültetni, mely más országok fölött is uralkodik; közvetlen a mohácsi vész előtt a rendek ezt határozatilag ki is mondták. Ámde mindinkább túlnyomó többséggé vált és az idők folytán megszilárdult és szinte köztudattá vált az a fölfogás, hogy hazánknak saját biztossága szempontjából más országokkal való állandó kapcsolatra szüksége van, amit másképp, mint egy közös uralkodóház által, biztosítani nem lehet és ami nem zárja ki saját állami függetlenségünknek fenntartását, alkotmányos biztosítékokkal való körülbasztyázását és tényleges érvényesülését, bár ez utóbbinak némi korlátokat szab.

Igazuk volt-e ebben, vagy tévedtek-e? és ma, midőn a világesemények valóvá tették hazánknak függetlenségét abban az értelemben, hogy semmi más országgal sincs semminemű állandó összeköttetése, ma midőn ennek az állapotnak hatásáról több mint tízéves tapasztalásunk van, oda kell-e következtetnünk, hogy ilyen összeköttetés létesítése hiba volt és hogy fel kell-e használnunk az alkalmat annak végleges elutasítására?

A válasz szerintem az, hogy ősünk helyes úton jártak és hogy minden okunk megvan az ő nyomdokaik követésére ebben az ügyben is.

Éppen a mai világban, amikor a távolságok megszűntek, közlekedési akadályok nincsenek, midőn minden nemzet ki van téve minden más nemzet hatásának és minden állam többé-kevésbbé központosítva rendelkezik összes hatalmi eszközeivel, kétszeresen veszélyeztetve van egy egészen különálló kis nemzetnek fennmaradása és létérdekeinek kielégítése, főleg ha annak a kis nemzetnek geográfiai helyzete nem olyan, amely számára lehetővé teszi a világesemények forgatagán való kívülmaradást, hanem ellenkezőleg, olyan természetű, hogy azokba akarva, nemakarva, belesodródik. A skandináv országok példának okáért, ha úgy akarják, kívül maradhatnak a nagyok minden összeütközésén. Hogy a múlt századokban kiváló szerepet játszottak a világeseményekben, az királyaik ambíciójának volt folyománya, de nem geopolitikai szükség. Magyarország ellenben szinte országútján fekszik a világ eseményeinek, a nagy összeütközéseknek; kelet és nyugat közé ékelve, az ő területén folytak le nagyrészen és az ő nemzeti létét érintették és fogják érinteni ezentúl is mindazok az összeütközések, melyek a kelet és nyugat polaritásából folynak. A múlt időkben egy kis nemzet is megállhatta néha a helyét a nagyokkal szemben, ha tökéletesebb volt technikai felkészültsége és politikai egysége és így jobban rendelkezett minden hatalmi eszközével, mint ahogyan rendelkeztek amazok. Ma ezek a különbségek megszűntek: körülbelül népességének arányában érvényesülhet minden európai és igen sok ázsiai nemzet, mert még a

kulturális hátramaradottság sem gátolja egyiküket sem a modern technika összes segédforrásainak igénybevételeben. Lehetnek továbbá kis nemzetek, melyeket maga a természet véd meg egyfelől, a nagyoknak egymásiránti féltékenysége másfelől, mint példának okáért Svájc, amelynek fajilag nem egységes, három nagy kultúrfajhoz tartozó népét egyesíti a legrégibb szabadságélvezet nagy tradíciója. Ez is egy egészen kivételes helyzet, melyből Magyarországra nézve semmi következtetést sem lehet levonni. Valamennyi kis ország közt egy sincs, melynek külső helyzetét nagyobb bizonytalanságok és veszélyek környeznék, mint Magyarország. E veszélyek ellen pedig pusztán szövetségekkel, diplomáciai összeköttetésekkel, biztosan védekezni nem lehet; mert a nagy nemzetek politikájában a kicsinyekkel létesült megállapodás és egyáltalán a kicsinyek iránt tanúsított érdeklődés és jóindulat másodrendű alkotóelemet képvisel, melyet rögtön félretolnak, ha ennek árán más nagyokhoz való viszonyukat javíthatják: a kis nemzetek a nagyok politikájában a kompenzációs objektumok jelentőségével bírnak; még a gazdasági összeköttetések terén sem tudnak érvényesülni kellő nyomatékka, mert mint piacok nem igen jelentékenyek.

Nem mondom, hogy mindezekkel szemben nem lehet reámutatni arra a jelentőségre is, amellyel éppen az olyan geográfiai helyzetben levő kis nemzet, mint amilyen a miénk, ha erejét összeszedni bírja és céltudatosan veti latba, bizonyos konjunktúrák közt a nagyok szemében is bírhat; de figyelmeztetni kívánok arra, hogy ez a jelentőség mindenkor csak konjunkturális természetű és hogy a konjunktúrák létesülése nem áll a mi hatalmunkban; tehát állandó kockázatos játékkal tartjuk magunkat a felszínen.

Hogy mindez áll Csonka-Magyarországra nézve, az iránt kétség alig lehet; de állott-e és állana-e a nemzeti föltámadás esetén Nagy-Magyarországra nézve is? Ha tisztán a geopolitikai és gazdasági momentumokat nézzük, mindenesetre sokkal kevésbé. Geográfiai elhelyezkedésünk veszélyeit, melyek mindig fönnállottak és az

előbb említett világfejlődési mozzanatok folytán akutabbakká váltak, csökkentenék, bár azokat meg nem szüntetik a jó, természetes határok; a gazdasági politikában sokkal jobbak az autarkia megközelítésének esélyei, melyek most egyáltalán nem léteznek, és nagyobb súlyal esnek latba országunk, mint kereskedelmi piac. De viszont előállana (tényleg elő is állott) a belső bomlásnak egy veszélye, mely abból áll, hogy Nagy-Magyarország népessége fajilag nem volt egységes és hogy a nem magyarfajú polgártársak egy része erőteljesen fejlődő szomszédállamokban látta faji egyéniségének állami szervezését.

Ezzel a helyzettel a följegyzéseknek a nemzetiségi kérdésre vonatkozó részeiben már foglalkoztam. Itt egy egészen új szempontból akarom azt szemügyre venni: tudniillik nemzetközi biztosságunkkal és hatalmi állásunkkal való összefüggésében.

Ott, ahol a kérdést belpolitikai szempontból tárgyaltam, hőven kifejtettem, hogy mik voltak, vagy lettek volna szerintem a belső asszimiláció, a minden faji különbségen fölülemelkedő egységes magyar állampolgári köztudat kifejlődésének föltételei. Kiemeltem, hogy azokon felül, amiket az állami élet minden szervének egységes és minden honpolgárra nézve jótékony működése állapítana meg, nem nélkülözhető az sem, ami az állami presztízst emeli, ami egyrészt minden honpolgárnak tudatába beleviszi az államnak imponáló erejét, másfelől büszkesége tárgyává teszi azt az állami köteléket, melyekhez tartozik. Az egységes állampolgári öntudat e presztízföltételeinek sorában első helyre tettem a katonai szolgálat által előidézett lelki benyomásokat; itt a helye annak, hogy rámutassak egy másikra, tudniillik arra a presztízstre, amellyel az állam külső hatalmi állásának ragyogása folytán bírhat. Hogy ez minő fontos tényező lehet, arra legismertebb példa Elzász-Lotharingia, melynek német lakosságát izzó francia patriotizmussal telítette egyfelől a francia forradalom folytán beállott korábbi élvezete a polgári egyenlőségnek és szabadságjogoknak, de másfelől a francia hatalmi presztízis fényében való

részesedés is, amely büszke öntudattal tölthetett el mindenkit, aki a francia államhoz tartozott.

Ilyen presztízsversenyt a magára maradt Nagy-Magyarország sem futhatott volna eredményesen azokkal a szomszéd államokkal, melyek faji vonzerőt gyakoroltak a magyar állampolgárok egy részére: legalább nem olyan eredményeset, mely ezen a vonzáson diadalmaszkodhatott volna.

Ezt a presztízst csak a nagyhatalmi állás nyujthatta és nagyhatalmi állással a magyar állam csak más országokkal való kapcsolatban bírhatott. Az olyan nemzetiségi politika, amely másajkú polgártársaink nyelvi igényeinek minden tiszteletbentartása mellett mégis magyar nemzeti államot kívánt fenntartani, az elszigetelt, nagyhatalmi presztízst nélkülöző Magyarországon úgy az anyagi, mint az erkölcsi erőtenyezők elégtelensége folytán, egyszerű lehetetlenség lett volna. Amennyiben fönnállhatott, csak annak a nagyhatalmi presztízsnak segítségével állhatott fönn, amelyet az osztrák tartományokkal való kapcsolatban találtunk.

Talán keserű igazságok ezek, de igazságok, politikát pedig csak igazságra lehet alapítani, nem pedig arra, ami nekünk jól esnék, vagy amit képzelünk.

De hát, ha ez így van, vethetik elémbé, miért nem látta ezt Kossuth Lajos is? Miért tartotta fenn Ausztriával szemben könyörtelenül inkompatibilitási elméletét?

Hát igenis fenntartotta: de csak Ausztriával szemben; kapcsolatot ő is keresett — kelet felé.

Végtelenül tanulságos az a lelki fejlődés, amelyen ő a szabadságharc lezajlása után, midőn a száműzetésben töltött 11 év alatt megfigyelhette és tanulmányozhatta az európai nemzetek erőviszonyait és így elmélkedhetett hazája fenntartásának föltételeiről, ezeknek az elmélkedéseknek eredménye pedig a dunai konföderáció terve volt.

Egy, Turinban 1862 május hó 1-én kelt, sajátkezüleg aláírt okmányban Kossuth Lajos maga fejti ki a konföderáció alapgondolatait.¹²⁶ Tagjai volnának, az esetre, ha a

¹²⁶ A következőkben kivonatosan közölt tervezetet teljes szövegében l. Kossuth Lajos iratai, VI. köt., 9. és köv. l.

keleti kérdés a keresztény népek függetlenségével találna megoldatni: Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország, Szerbia, a netáni hozzácsatolandó tartományokkal s a többi. (Kossuth irata teszi a felsorolás végére: „stb.”)

A konföderáció jogi tartalmát az irat tizenegy pontban ismerteti, melynek közlését itt azért mellőzzük, mert Kossuth Lajos a turini „Alleanza” című folyóiratban e folyóirat 1862. évi 16. számában arról ekkép nyilatkozik:

„A javaslat, mely itt váratlanul nyilvánosságra jutott, nem egyéb, mint egy proponált *értekezleti bázis*, melyet nem én fogalmaztam ugyan, de melyhez, *csakis mint ilyenhez*, örömet adtam aláírással beleegyezésemet.”

Ezekután pedig annak az iratnak minden egyes pontjához magyarázatokat fűz, melyeknek teljes figyelembevételével mellett is fönnmaradt az állami szuverénitás független gyakorlásának sokféle korlátozása.

Amit azonban Kossuth Lajos ebben a magyarázó iratban nem dezavual, hanem inkább megerősít, és megerősít az 1862. június 20-án gróf Károlyi Györgynéhez intézett levelében is, az a konföderáció eszméjét ismerető első iratának záró passzusa, melyben konföderációs politikájának alapgondolatát fejti ki és amely így hangzik:

„Az Ég nevére kérem a magyar, szláv és román testvéreket, borítsanak fátyolt a multra s nyujtsanak egymásnak kezet, fölkelvén mint egy ember a közös szabadságért, s harcolván valamennyien egyért, egy valamennyiért a svájciaktól adott régi példa nyomán. Az Ég nevére kérem, fogadják el a tervet, mely nem koncesszió, hanem kölcsönös és szabad szövetség. Minden egyes alduai nemzet, ha sikerülne is maga köré gyűjtenie most máshová tartozó fajrokonait, legfőlebb másodrendű államot alkothatna, melynek függetlensége örökös veszélyben forogna, s mely szükségkép alárendelve volna idegen befolyásoknak. De ha a magyarok, délszlávok és románok a főntebbi tervet fölkarolják, elsőrendű, gazdag és hatalmas állam lesznek, 30 millió lakossal, mely sokat fog nyomni Európa mérlegén.”

Hát ez teljesen ugyanannak a gondolatnak kifejtése,

ugyanannak az igazságnak elismerése, amelyet az imént előadni és megindokolni iparkodtam, tudniillik annak, hogy Magyarország más országokkal való kapcsolat nélkül „legfőlebb másodrendű állam lehetne, melynek függetlensége örökös veszélyben forogna, s mely szükségkép alá volna rendelve idegen befolyásoknak“.

A különbség csak az, hogy őseink ezt a kapcsolatot nyugat — Kossuth Lajos pedig kelet felé keresték, illetve kereste.

Ha pedig ekkép áll az alternatíva, csak az elfogultság szenvedélye tekintheti kétesnek a választást. A nyugattal való összeköttetés kulturális emelkedéssel, a keleti kulturális süllyedéssel járna; arra, hogy mi emeljük föl magasabb nivóra az esetleg elmaradottabb kultúrájú népeket egy ilyen kapcsolatban, még nem vagyunk elég erősek.

Sokszor iparkodtam saját gondolkozásomban és külföldön tartott előadásokban is a Habsburg-uralom mérlegét megállapítani a hazánkra gyakorolt hatás tekintetében. Arra az eredményre jutottam, hogy annak sokféle hátrányát ellensúlyozza — egyebektől eltekintve — az az eléggé meg nem becsülhető előny, hogy megszilárdította bennünk a nyugati gondolkodásmódot, terjesztette köztünk a nyugati szokásokat, szóval teljessé tette a Szent István által útbaindított evolúciót a nyugati nemzetlét megvalósításához. Még egyes káros jelenségek is előmozdították ezt a célt; ami bennük káros volt, az elenyészett, a nyugatias hatás megmaradt. Ez áll példának okáért Mária Teréziának azon társadalmi politikájára is, mely a magyar arisztokráciának nagy részét Bécsbe vonzotta és ideig-óráig nyelvében és szokásában nemzeti jellegéből kivetköztette; ez a kivetköztetés egy generáción át tartott, azután megszűnt, az általa érintett családok nemcsak lakás, de műveltség és szellem tekintetében is visszajöttek Magyarországra, de magukkal hozták a nyugateurópai előkelő társaság életesztétikáját, melynek terjesztése volt az arisztokráciának tulajdonképeni hivatása. De sokkal mélyebb jelentőségű vonatkozásokban is ez alatt az idő alatt váltunk teljesen nyugati nemzetté, aminek értékét alig lehet túlbecsülni.

Ami pedig a Habsburg-uralom hátrányait illeti: a nemzeti függetlenség és alkotmányosság ellen intézett időnkénti támadásokat, a folyton szükségessé vált megalkuvásoknak gyengítő hatását a nemzeti jellemre: ezek mind állandó javulási tendenciát mutatnak. Minden egyes kibékülés a nemzet és a király közt beállott összeütközések után jobb volt, mint az azt megelőző; a pragmatika szankció több biztosítékot tartalmazott, mint a szatmári béke; az 1790—91. évi törvényhozás haladás a pragmatika szankcióhoz képest, amennyiben annak alaptételét teljes világításba hozta; az 1867. évi kiegyezés minden előbbinél hatályosabban védi a nemzet jogait, érdekeit, öncélúságát. A legújabb fordulat pedig, amely még IV. Károly király tényleges uralkodásának utolsó évébe esik, a perszonálunió elismerését és elfogadását hozta a király részéről — igaz, hogy erre az elhatározásra talán a háborús kényszerhelyzet is befolyással volt; de én, aki annak mérlegelésében és létrejöttében közvetlenül közreműködtem, jó lélekkel tanuskodhatom annak teljes őszinteségéről, valamint arról, hogy elfogadása minden lelki ellenhatás nélkül történt: visszacsínálni pedig semmi körülmények közt sem lehetett volna.

Még egy különbség áll fönn a nyugati orientáción alapuló és a Kossuth-féle kelet felé néző kapcsolatok közt és Kossuth Lajos gondolkodásában ez volt valószínűleg a döntő momentum, midőn ez utóbbit választotta: azáltal a tervezett dunai konfederáció nem alapult az államfő közösségén; ő nyilván úgy vélekedett, hogy a nemzeti függetlenséget és öncélúságot kevésbbé érintik azok a közösségek, melyekbe kész volt belemenni: közös parlament a szövetségi ügyek intézésére, közös végrehajtó hatalom szervezése ugyanezekben, közös kereskedelmi és egyáltalán közgazdasági törvényhozás stb.,¹²⁶ mint az államfő közössége, a perszonálunió. De én, és nemcsak én, hanem a magyar közvélemény legradikálisabb közjogi árnyalata is e tekintetben ellenkező nézeten vagyunk.

¹²⁶ Felsorolásukat I. Kossuth iratai, u. o., 10. l.

Mindjárt a terv nyilvánosságra jutása után¹²⁷ az 1861-i országgyűlés határozati pártja értekezletén elhatározta, hogy ezzel a tervvel szemben Magyarország „nem az 1861-i feliratok alapján, de sokkal rosszabb alapokon is kész leend a dinasztíával kiegyezni“.

A pártnak egyik kiváló tagja, Podmaniczky Frigyes báró pedig naplójában a következőket írja a konföderációs tervről: „Ha már a Reichsrathba kell mindenáron mennem, csak inkább megyek Bécsbe a németek, mint Belgrádba a rácok közé.“ Egész nyilvánvalónak látszik, hogy a legfontosabb állami ügyeknek közös testületekben való tárgyalása sokkal közelebb hozza a népeket az összevegyüléshez, saját egyéniségük önállóságának gyengüléséhez, mint az a közös uralkodó, akinek csak fizikai személye egy és ugyanaz, közjogi egyénisége azonban más és más különböző országaiban, azok alkotmánya szerint, ez a megkülönböztetés pedig intézményekben nyer valóságot és alig mellőzhető garanciákat.

Kézzelfogható továbbá, hogy ahol fizikai személyekben is külön uralkodók vannak, intézményesen van megalkotva az a tényező, mely az egymás közt való féltékenységét megtestesíti és melybe minden külföldi intrika belekapcsolódhatik. Hiszen láttunk ilyen konföderációt: a Deutsche Bundot és láttuk, miként volt állandóan szétmállófélben; pedig ezt a faji egység támasztotta alá.

De nekem nem céлом itt Kossuth Lajossal polemizálni, én őt csak tanuként idézem azon igazság mellett, hogy más nemzetekkel való intézményes kapcsolat, annak minden tagadhatatlan hátrányát ismerve, valódi nemzeti függetlenségünk biztosságának és nemzetközi önálló akcióképességünknek egyik nehezen nélkülözhető segítőeszköze. Amiben, a magyar nemzeti közvélemény túlnyomó többségével együtt, vele szemben foglalkozni állást, az csupán az a másik tétel, hogy a kapcsolatot olyan irányban kell keresni, mely nem veszélyezteti, hanem megerősíti nemzeti létünknek nyugati jellegét és hivatását.

¹²⁷ 1862 május végén.

IX. A koalíciós kormány nehézségei. Elítélő külföldi közvélemény a magyar nemzeti törekvésekről. A walesi herceg (VII. Eduárd angol király) mint kivétel.

Ezzel végére jutottam annak a kitérésnek, melyet a közbevető kérdés tisztázása végett szükségesnek tartottam és újból fölvehetem annak a helyzetnek boncolását, amely akkor állott elő, mikor a katonai kérdések körül kifejlődött alkotmánykrízis a koalíciónak kormányvállalása által nyugvópontra jutott, anélkül, hogy megoldást nyert volna. Meg kell ismételnem annak megállapítását, hogy ennek a nyugvópontra jutása, ha úgy tetszik: ennek a fegyverszünetnek föltételei előnyösebb sztratégiai helyzetbe juttatták a királyi hatalmat, mint a vele szembenálló parlamenti tényezőket és hogy ebben a tényben is kifejezést nyert a királyi hatalom túlsúlya az alkotmányos erőviszonyokban. Ezt a túlsúlyt még növelte Ferenc Józsefnek egyénisége és világszerte élvezett presztízse. Helyzetünket ez a presztízsz nagy mértékben megnehezítette. Ha példának okáért a megegyezés nem sikerül, ha Ferenc József csak azon alternatíva előtt áll, hogy vagy egy alkotmányellenes földerjesztéshez, amilyennek az új választások elhalasztását ismerte, járuljon hozzá, vagy olyan engedményeket tegyen a parlamenti többségnek, melyeket ő legjobb lelkiismerete szerint veszélyeseknek, tehát uralkodói kötelességébe ütközőknek tartott, akkor előttem teljesen világos, hogy ő ebből a dilemmából csak egy kivezető utat ismert volna: a trónról való lemondást; egy későbbi eset tanúsága szerint ezt bátran kimondhatom. Ennek hatása a világ közvéleményében pedig a magyar állaspontra nézve lesújtó lett volna. A külföldi közvéleményben egyáltalán nem volt különösen jó a mi helyzetünk és ez is olyan reálpolitikai tény volt, amellyel nem eléggé számoltunk. Abban az időben ugyanis az egész világ, különösen a nyugati világ, az osztrák-magyar monarchia fennállását a politikai egyensúly és így a világ béke egyik biztosítékának tartotta. Közzájön forgott az a megállapítás, hogy „meg kellene csinálni, ha nem

volna“.¹²⁸ Kivételt ez alól csak azok az országok alkot-
tak, amelyek hazánk integritásának sem voltak barátai,
tudniillik azok a balkánállamok, amelyek a mi rovás-
sunkra akartak hódítani (amint az nekik a háború után
sikerült is) és azok az áramlatok Oroszországban, ame-
lyek egy pánszláv orosz uralomról álmodtak. Az orosz
cári udvarban és így a hivatalos Oroszországban a régi
konzervatív felfogás még küzdött ezekkel az áramlatok-
kal; így jött létre Goluchowski külügyminisztersége alatt
az a mürzstegi megegyezés,¹²⁹ mely egészséges alapon lát-
szott véget vetni a mi monarchiánk és Oroszország között
lappangó ellentéteknek. Közbevetőleg legyen mondva:
mikor Goluchowski mint külügyminiszter ezt a megegye-
zést a magyar delegációval közölte, az ott osztatlan
helyesléssel, sőt lelkesedéssel fogadtatott, jeléül annak,
hogy mennyire távol állott a magyar közvéleménytől és
annak minden komoly árnyalatától minden néven neve-
zendő háborús tendencia. Egy kiváló osztrák államférfi
értesülvén arról a jó fogadtatásról, melyben a mürzstegi
megegyezés híre a magyar delegációban részesült, felkiáltott:
„Quel spectacle, un ministre Polonais, acclamé par
la délégation Hongroise, pour avoir conclu un accord avec
la Russie.“ (Milyen látvány! Egy lengyel miniszter, akit
megéljenez egy magyar delegáció, mert Oroszországgal
megállapodásra jutott.) Szegezzük tehát le, mint ama kor-
szak uralkodó világáramlatainak egyikét, az osztrák-
magyar monarchia fennállásának szükségességéről táplált
általános meggyőződést.

Ebből a meggyőződésből folyólag sehol sem nézték
jó szemmel¹³⁰ azokat a magyar ellenzéki törekvéseket,
melyek a monarchia felbontására, vagy legalább a köte-

¹²⁸ Palacky Ferenc, a csehek kiváló történetírója s az 1848 július
havában összeült alkotmányozó birodalmi gyűlés tagja az említett évben
mondta e híressé vált szavakat: „Fürwahr, wenn der österreichische
Staat nicht schon seit langem bestünde, müssten wir im Interesse Euro-
pas, ja der Humanität selber uns daran machen, dass es geschaffen
werde.“ (Közli: T. G. Masaryk: Palacky's Idee des böhmischen Volkes.
Prag, 1899, 42. l., lényegben egyezően idézi Palackynak e mondását
Károlyi Árpád Batthyányról írt nagy művében, I. köt., 283. l.)

¹²⁹ L. a 75. lapon közölt jegyzetet.

¹³⁰ A kéziratban „jól“.

lék lazítására irányuló törekvésnek látszatát keltették. Hogy ezektől az akcióktól távol állott — legalább az ellenzék nagy részénél — minden ilyen tendencia, hogy az ellenzéki követelményeknek egészben vagy részben való teljesítése, azáltal, hogy Magyarországot közelebb hozza az uralkodóházhoz és fokozza megalégedését a monarchiában elfoglalt állásával, inkább ellenkező irányban hatottak volna, tudniillik a monarchiának erkölcsi megerősítését idézték volna elő: ennek belátására a külföldi közvélemény nem bírt elegendő tájékozottsággal. Honnan is merítette volna, mikor az idegen országok hivatalos képviselte szinte kizárólag Bécsben tartózkodott, az ottani légkört szívta magába és adta tovább; mikor a legtöbb nagy külföldi ujságnak csak Bécsben voltak állandó tudósítói, akik csak olykor rándultak le Budapestre, de egészben véve szintén telítve voltak azzal az osztrák felfogással, mely törekvéseinkben támadást látott a monarchia szilárdsága ellen? Rossz világsajtónk volt tehát és rossz közvélemény rólunk¹³¹ a külföldi hivatalos körökben. A nem hivatalos, a radikálisabb irányú sajtót pedig és annak közönségét ellenünk hangolták a nemzeti ségek elnyomásáról való híresztelések, melyeket a területünkre spekuláló államok áldozatok árán is hatékonyan terjesztettek; továbbá a maradiságunkról terjesztett felfogás, melynek szólama az volt, hogy a magyar nemzeti törekvések csupán „a magyar oligarchia” fészkelődésének tekintendők. Az ellenséges hatások e gyűrűjén szinte lehetetlen volt áttörni. Első amerikai utam alkalmával sokat érintkeztem az ottani Associated Press (Sajtószövetség) elnökével és vezető tagjaival. Iparkodtam velük megértetni, hogy bécsi levelezőik nem adhatnak nekik helyes információt Magyarország állapotáról, lelkületéről, törekvéseiről. Hogy egy New Yorkban lakó levelező e tekintetben még több garanciát nyujtana, mint amazok, mert ő tudatlan volna ugyan, de nem elfogult. Süket füleknek prédikáltam. Több sikerem volt Rooseveltnél, akit arra kértem, utasítaná az osztrák-magyar uralkodónál akkreditált nagykövetét, hogy keressen több

¹³¹ A kéziratban „közvéleményünk”.

összeköttetést a magyar hivatalos körökkel és a magyar társadalommal; mert utóvégre nem ismerheti az osztrák-magyar monarchiát az, aki Magyarországot nem ismeri, tehát nem is teljesítheti enélkül igazi haszonnal diplomáciai küldetését. Rooseveltnél ezt teljesen belátta és eszerint cselekedett is. Az első nagykövet, akit ő küldött Bécsbe, az ottani bemutatkozás után többnapos tartózkodásra eljött Budapestre és ezt többször meg is ismételte; de, nem lévén hivatásos diplomata, nagyon is nyíltan dicsekedett ezzel az új stílussal és a tőlem származó közjogi kioktatásból olyanok előtt is tett le vizsgát, akiknek a megfelelő feleletek nem tetszettek. Mindenfelé hirdette ugyanis, hogy öneki gyakrabban kell ellátogatni Budapestre, mert hiszen nemcsak az osztrák császárhoz, hanem a magyar királyhoz is van küldetése. Az eredmény az volt, hogy kirándulásait be kellett szüntetnie; Bécsből alkalmasint ilyen irányban tett lépéseket Washingtonban és ezeket ott természetesen figyelembe kellett venni.

Az idegen hatalmak képviselői csak akkor jöttek Budapestre, mikor ott valami udvari ünnepély volt és akkor is gondoskodtak arról, hogy tartózkodásukat valahogy meg ne hosszabbítsák. orosz nagykövettel¹³² valahol falun találkozáskor, azt találtam neki mondani, hogy miért nem látjuk őt soha Budapesten? Válasza az volt, hogy ő szívesen jön oda, ha hívják. Az én kérdésemre, hogy kitől várja a hívást? Így felelt: „Kedves Gróf, ezt ön éppen olyan jól tudja, mint én.“ Ezekkel a hatásokkal szemben mi tehetetlenek voltunk. A hivatalos külföldi közvéleménnyel csupán a Budapesten székelő konzulok útján tudtunk érintkezni és ezeknek nagy része fogékonyságot is mutatott a mi helyzetünk és a mi törekvéseink megértése tekintetében; de az ő jelentéseik a bécsi nagykövetségek, illetve követségek útján jutottak csupán kormányaikhoz, ha ugyan odáig eljutottak; de ebben az esetben sem igen jöhettek tekintetbe a magasabb állású diplomata ellenkező irányú felfogásával szemben. Azok a sporadikus érintkezések pedig, külföldi államférfiakkal, amelyekre különösen az interparlamentá-

¹³² A kéziratban a név helye üresen van hagyva.

ris unió értekezletei nyújtottak alkalmat, igen kellemes személyes összeköttetéseket teremtettek ugyan némelyikünk számára, de a tömegerőkkel szemben, melyek a közvéleményt ellenünk hangolták, alig érhettek el komoly eredményt.

Magam is azt tapasztaltam, hogy azok a külföldi államférfiak, akik egyáltalán figyelmükre méltatták ellenzéki működésemet, azt többnyire kedvezőtlenül, sőt valószínűságtalannal ítélték meg. Ennek még Bülow emlékirataiban¹³³ is nyomát látjuk, melyben ez rólam mint veszedelmes felforgatóról nyilatkozik, akit hiba volt „meg nem nyerni“; ez — szerinte — politikai fejlődésem korábbi stádiumában egy követi, később csak egy nagy követi állás felkínálásával lett volna elérhető, de megérdemelte volna ezt az áldozatot. Annál nagyobb csodálkozással olvastam ezt a reámnézve nem nagyon hízelt ítéletet, mert Bülow, akivel többször volt szerencsém találkozni, e találkozások alkalmával mindig föltűnő szívéllyességet mutatott irántam és úgy beszélgetett velem, mint akit komolyan vesz. Annál inkább tudom méltá-

¹³³ „Apponyi war wohl die grösste oratorische Begabung, die mir vorgekommen ist. Er sprach glänzend und in jeder Sprache gleich gut: auf Ungarisch, auf Deutsch, auf Englisch, auf Französisch, wahrscheinlich auch auf Italienisch und auf Lateinisch. Er sprach über jedes Thema, über Politik und über Musik, über Unterrichtswesen und über Landwirtschaft. Er hatte aber das Unglück gehabt, vielleicht gerade durch seine Vielseitigkeit, dem Kaiser Franz Josef zu missfallen. Dieser hatte ihm sein Missfallen zu deutlich zu verstehen gegeben, und der empfindliche Apponyi war seitdem ein sehr gehässiger Gegner nicht nur des alten Kaisers, sondern auch des österreichisch-ungarischen Ausgleichs von 1867 geworden. Auf der anderen Seite versäumte man in Wien, den Grafen Albert Apponyi, der aus einem streng konservativen, bis dahin ganz kaisertreuen Hause stammte, rechtzeitig wiederzugewinnen. Als Apponyi seine erste antiösterreichische und im gewissem Grade antidynastische Rede hielt, sagte mir der Botschafter Graf Szögyény, der schon mit dem Vater des Grafen Albert Apponyi befreundet gewesen war: „Als ich die Rede von Albert Apponyi las, war ich so entsetzt, als wenn ich meine verstorbene Mutter auf dem Kirchhof hätte Cancan tanzen sehen.“ Derselbe Szögyény meinte aber auch, dass Wien, als Albert Apponyi anfang eine parlamentarische Rolle zu spielen, ihn mit dem Gesandtenposten in Athen hätte gewinnen können, nach einigen Jahren noch mit einer Botschaft, jetzt aber täte er es nicht mehr unter der Enthronung des alten Kaisers.“ Bülow: Denkwürdigkeiten. Bd. I., S. 161—162.

nyolni azt a kivételt, melyet e tekintetben VII. Eduárd angol király tett, aki szintén a Bülow-féle emlékiratok tanúsága szerint, mikor a német császárral folytatott beszélgetése közben rólam esett szó, engem erőlyesen védelmébe vett és határozottan kijelentette, hogy rólam minden tekintetben jó véleménye van. Eduárd királlyal még mint walesi herceggel volt szerencsém Magyarországon találkozni; később már mint királynál Londonban tisztelegtem nála.

Az első találkozás abba az évbe esik, melyben Öfelése a walesi herceget egyik huszárezredének tulajdonosává¹³⁴ tette és a találkozás nem volt a humoros vegyüleknek híjján. Az ezred átvételét megelőzőleg ugyanis a herceg Keszthelyen időzött Festetics Tassilo barátomnál,¹³⁵ aki szíves volt engem meghívni, hogy vele megismerkedhessem. Én a meghívást szívesen elfogadtam és egy éjjeli vonattal meglehetősen korán reggel érkeztem Keszthelyre. Itt azután következik a találkozás komikuma. Megérkezésemkor bizonyos megdöbbenéssel láttam mindenfelé puskákat, tölténytáskákat, szóval vadászatra való készülődést: megdöbbenéssel azért, mert a puska kezelése sohasem volt erős oldalam; az otthoni vadászatokon résztvettem ugyan, de vadászati teljesítményeim rendszerint a közderűtségnek szolgáltatnak tárgyat; képezhetők, hogy nem szerettem az ország illusztris vendégénél éppen erről az oldalról bemutatkozni. De hát már benne voltam és szembe kellett néznem az eseményekkel.

Kellő időben el is indult a társaság ladikon az úgynevezett Kis-Balaton felé, mely őszi időben a vízi nyasoknak valóságos gyülekezési helye. Gyönyörű szép volt a vízi út, mely különböző csatornaelágazásokon keresztül a Kis-Balatonnak nevezett tóhoz vezet. Ott éppúgy, mint a szárazföldi körvadászatokon, a puskásokat egyenkint egy-egy hajtó kíséretében ladikon a part mentén osztották el akkép, hogy kört alkossanak és kon-

¹³⁴ Ferenc József 1888-ban nevezte ki a walesi herceget a 12. cs. és kir. huszárezred tulajdonosává.

¹³⁵ Az itt leírt epizódok 1888 augusztus havában történtek. L. Lee, Sidney: King Edward VII. London, 1925, I. köt., 574. l.

centrikus lassú előnyomulással a felrepülő szárnyasokat puskáink elé kergessék. Történt pedig, hogy ennek az előnyomulásnak mindjárt kezdetén, mikor még senki sem számított arra, hogy a szárnyasok közül valamelyik lő távolságba jusson, egy szárcsa saját jószántából felkelt és igen nagy magasságban éppen az én ladikom felé vette irányát, úgyhogy nekem kellett vele leszámolnom az egész társaságnak erre az egy lövésre koncentrált figyelme közt. A walesi herceg ladikja pedig egészen közel volt az enyémhez. Hát mit volt tennem. Elszántan nekiszegeztem puskámat annak a szegény madárnak, mely valószínűleg az én kvalitásaimról szerzett értesülés folytán választotta éppen ezt az útirányt; elsütöm tehát puskámat és íme a vad telitalálattal, általános taps között, lepotyog a vízbe; az én hírnevem, mint kitűnő puskásé, pedig ebben a társaságban meg volt alapozva és talán elment Angliába is.

Komolyabb következménye ennek a két-három napig tartott igen kellemetes látogatásnak az volt, hogy a walesi herceg ezrede átvételének ünnepére meghívott Miskolcra. Az ezred tisztikara Foresti¹³⁶ ezredessel az élén, mint az új ezredtulajdonos vendégét, természetszerűleg igen udvariasan fogadott és valamennyi ünnepi cselekményre meghívott. A túlnyomórészt magyarokból álló tiszti társaságnál azonban többet találtam, mint pusztá udvariaságot, mondhatom: szinte tüntető rokonszenvet; természetesen politikamenteset; legalább mint ilyen nyert kifejezést. A nagy banketten engem a walesi herceggel szembe ültettek; onnan hallgattam az ezredesnek hivatalos üdvözlő felköszöntőjét és a walesi hercegnek kitűnő németiséggel elmondott válaszát, melyben kiemelte, mennyire különös kegynek tekinti azt, hogy Ófelsége éppen egy magyar ezrednek az élére állította. Ez a kijelentés természetesen tüntető lelkesedést idézett elő. E hivatalos beszédek elhangzása után láttam, hogy a walesi herceg valamit sűg a mellette ülő ezredesnek, aki azután mindjárt hozzám jön és a hercegnek azt az óhaját közli velem, hogy szólaljak föl. Rövid megfontolás után azt a

¹³⁶ Foresti Gyula lovag.

választ küldtem illusztris vendégünknek, hogy legnagyobb sajnálatomra nem felelhetek meg kívánságának, az okokat előszóval fogom neki asztalbontás után megmondani. Ezek az okok pedig abban állottak, hogy semmi kétségem sem lehetett azíránt, mennyire kellemetlen lett volna Őfelségének akármilyen tartalmú felszólalásom ennél a katonatiszti ebédnél. Őfelsége — egészen helyesen — a legnagyobb súlyt fektette mindig arra, hogy semmiféle politikai áramlat hadseregét ne érintse. Már pedig az én exponált politikai helyzetem lehetetlenné tette, hogy nyilvánosan tett bármely nyilatkozatom politikamentes jelleggel bírasson. Hozzáteszem, hogy, amint a hangulatot láttam, felszólalásom a tisztikar fiatalabb részénél olyan visszhangra számíthatott, melyet a rosszakarát politikai tüntetésnek is magyarázhatott volna. Midőn ezeket a walesi hercegnek négyszemközt előadtam, ő mindjárt belátta tartózkodó magaviseletem indokoltságát; mindenestre meggyőződhetett arról, hogy királyom jogos érzékenysége iránt köteles tekintettel vagyok azon határig, melyet meggyőződésem és eszerint való hazafiúi kötelességeim szabnak; talán ez a kis incidens is hozzájárult annak a kedvező véleménynek kialakulásához, melyet rólam táplált, mert hiszen ő is a királyok családjához tartozott és így nagy megértéssel volt a király iránt tanúsított figyelemnek minden megnyilvánulásával szemben.

Egészen másképp és más körülmények között folyt le Eduárd királlyal való második találkozásom Londonban, 1906-ban, az ott tartott interparlamentáris konferencia¹³⁷ alkalmából. Akkor már Őfelsége minisztere voltam és mint olyannak volt igényem külön kihallgatásra. De erről majd a kronológia rendjén, ama konferencia eseményeinek ecsetelése keretében fogok beszámolni. Itt legyen elég konstatálnom, hogy Anglia volt az az ország, amelyben még leginkább sikerült úgy a hivatalos körökben, mint a közvélemény orgánumaiban a félremagyarázásnak és kedvezőtlen hangulatnak azt a gyűrűjét áttörni, mely akkori nemzeti törekvéseinket a művelt világ közvéleményétől elszigetelte. A Fejérváry-érát közvetlenül meg-

¹³⁷ 1906 július 23—25.

előző időben sikerült nekem egy igen tekintélyes angol folyóiratban két cikket elhelyeznem a magyar katonai kérdésről és az abból származott alkotmányos összeütközésről.¹⁸⁸ Ezek egyikéről tudom, hogy VII. Eduárd király is elolvasta és talán ennek folytán ítelt némileg másképen helyzetünkről, mint példának okáért a német császár és a legtöbb más mérvadó külföldi tényező. Ott tehát nem volt az a merev elzárkózás, melyet másutt tapasztaltunk. De ez a sporadikus szóhozzútás mégsem ellensúlyozhatta annak a rendszeres hadjáratnak hatását, melyet ugyanakkor a Times-nek híres levelezője, Mr. Wickham Steed és az ismert Scotus Viator ellenünk a sajtóban folytattak. Előbbi azonban az osztrák-magyar monarchiának, mint olyannak is, akkor még titkosan, ellensége volt, miről még mindig folyó munkássága tanuskodik. A második legalább annyira megtért, hogy néha látja, mennyire rosszabb a magyar kisebbség helyzete az utódállamokban annál, mely, még az ő előadása szerint is, az idegen nemzetiségeké volt Nagy-Magyarországon.

Mindezeket azért adtam elő ily részletesen, mert csak ekkép alkothatunk magunknak retrospektív képet az akkori hadállásokról. Mi ezt akkor nem akartuk látni, vagy legalább elismerni; még mindig annak a visszhangnak emlékeiből éltünk, mellyel nemzeti törekvéseink 1848-ban és a XIX. század 50-es éveiben világszerte találkoztak volt, annak a lelkesedésnek, mellyel Kossuth Lajos angolországi és amerikai körutait fogadták, annak a támogatásnak, amelyet az általa vezetett emigráció itt-ott talált. Ezekről az öntudat alatti szuggesztióktól megbűvölve és törekvéseink igazától áthatva, nem számoltunk az idők gyökeres változásaival. Akkor, régebben, forradalmi hangulat uralkodott az egész világon; akkor a magyar nemzeti ellenállást az abszolutizmussal szemben folytatott szabadságharcnak fogadták el, aminthogy az is volt. De abban a korszakban, melyről most szólok, nem volt abszolutizmus, mely ellen a külföldi közvéle-

¹⁸⁸ Az egyiknek címe: The army question in Austria and Hungary. Monthly Review, 1904, July, London. A másikat nem sikerült megállapítanunk.

mény által megérthető harcot vívtunk volna és minket nem elnyomottaknak, hanem elnyomóknak tekintettek, nem a haladás zászlóvivőinek, hanem egy maradi oligarchikus uralom fenntartóinak. Akkor egy fiatal, tapasztalatlan uralkodó ült a trónon, kiszolgáltatva olyan tanácsadóknak, kiket méltón lehetett az önkényuralom és a reakcionárius gondolkodás tipikus képviselőinek tekinteni: a mi időnkben pedig egy tapasztalásokban gazdag, kötelességteljesítésben példaadó, a hőiesen kiállott szenvedések glóriájától körülvett, alkotmányos és alkotmányhű uralkodó ült a trónon, aki — így látta ezt az európai közvélemény legnagyobb része — a mi felforgató törekvéseinkkel szemben védett meg egy olyan politikai alakulatot, melynek fenntartását a világközvélemény legnagyobb része föltétlenül szükségesnek tartotta. Így állottunk kifelé; hogy milyen okok állapították meg befelé is az uralkodói hatalom túlsúlyát a népképviselői alkotmányos tényezőkkel szemben, arról az előbbieken már beszámoltam.

Abban az alkotmányos konfliktusban tehát, mely az ellenzéknek az 1905. évi téli választásoknál aratott diadalából eredt, mi, a nemzetnek akkori képviselete, a volt szövetkezett ellenzék, most már parlamenti többség, voltunk a gyengébb fél és a király az erősebb. Kompromisszumra ugyan öneki is szüksége volt, mondjuk: fokozatos kompromisszumok sorozatára; de már ennél az elsőnél is, amely a koalíciós kormány kinevezésében nyert kifejezést, ő tartotta meg az erősebb hadállást és a miénk lett gyengébb. A per alatt levő kérdésben a döntés elhalasztatott anélkül, hogy a halasztás utáni időre a király bármi kötelezettséget vállalt volna, mi pedig vállaltunk időközi kötelezettségeket, melyek teljesítése fegyvereztünk gyengítését eredményezte. Amit ezzel szemben nyertünk, az csupán az a remény volt, hogy a királlyal való állandó összeköttetés, amilyen a kormánynak mint olyannak helyzetéből folyik, lehetővé teszi az Öfelsége gondolkozására gyakorlandó befolyást és ezáltal előkészíti a kívánságainknak megfelelő végleges megoldást. Ez a remény volt a felfordulás elkerülésének kategorikus im-

peratívuszán kívül, kormányvállalásunknak egyedül elfogadható politikai megokolása. Aki ennél többet mondott, az vagy önmagát ámitotta, vagy a közvéleményt akarta félrevezetni.

A nagyközönség azonban a dolgot másképp fogta fel; a koalíció diadalát látta kormányra jutásunkban és kitörő lelkesedéssel fogadott minket majdnem minden állomáson hazafelé és végül a fővárosban, mikor Bécsből oda utaztunk. Én csak annak örültem, hogy a számos üdvözlő beszédre nem nekem kellett válaszolnom, mert én már akkor éreztem helyzetünknek ferdeségét és magamra kellett erőltetnem az önbizalmat, mely nélkül eredményes munkát meg sem lehetett kísérelni, Wekerle miniszterelnök talán éppen azért, mert a megelőző küzdelemnek nem volt részese, könnyebben fogta fel a dolgot és jó lélekkel tudott a jövőbe vetett bizalomtól duzzadó válasszokkal a közhangulat követelményeinek megfelelni. A kocka mindenesetre el volt vetve.

X. A koalíciós kormány által elrendelt választások eredménye.

A választások, melyek oly hamar indultak meg, amely hamar azt az előkészítés törvényes formaságai megengedték, politikai harcot nem jelentettek. Tisza István kiadta a jelszót, hogy a szabadelvű párt nem akarja a koalíciós kormány munkáját megnehezíteni, sikerének esélyeit csökkenteni; minthogy pedig az előzmények után bizalomteljes aktív támogatására nem vállalkozhatik, a politikai küzdelemtől visszavonulva, teljesen neki engedi át a teret. Kormánybefolyásolásra semmi szükség nem volt, mert nem volt komolyan vehető ellenfél, csak itt-ott egyes önálló jelöltségek, részben kiváló férfiaké, mint példának okáért Bánffy Dezső, aki a királlyal történt megegyezésben nem vett részt, Sándor Pál, aki pártonkívüli állásban akarta tovább képviselni azokat a kereskedelmi érdekeket, melyek letéteményesének tekintette magát, s még kettő-három ilyen. Új jelenség volt a nemzetiségi pártok

nak teljes erővel való akcióbalépése: új és öröndetes; mert én legalább az ellenfelet akkor tartom legveszedelmesebbnek, mikor elbújik és így nem lehet vele szembe szállani. Szocialista párt szárnypróbálgatására a létező választási törvény alig adott lehetőséget.¹³⁹

Nem érvényesült tehát ennél a választásnál a legkisebb mértékben sem kormánybefolyás, de nem is érvényesülhetett volna, a legrosszabb akarat mellett sem. Hiszen nem voltak mindenütt főispánjaink. Akiket hamarosan kineveztünk, azok tájékozatlanok voltak működési körükben és az egész hivatalos apparátus ellenfeleink kezében volt. Az akkori választóközönségnek akarata tehát ezekben a választásokban szabadabban és őszintébben nyilvánulhatott meg, mint bármely előbbi vagy későbbi alkalomból. Más kérdés az, vajjon ennek a szűkös alapon felépített választóközönségnek akarata hűséges kifejezésre juttatta-e az egész nemzet akaratát? De ezt a kérdést olyannak tekintettük, amely majd akkor dől el, amikor az általános szavazati jog alapján lesz választás: ma az minket még nem bántott. Az eredmény pedig a függetlenségi pártnak jelentékeny megnövekedése volt, annyira, hogy ő egymagában alkotta az új képviselőházban az abszolút többséget, amivel helyzetünk még nehezebbé vált, mert ezzel a többséggel folyton az ő elveivel ellenkező politikát kellett csinálni, amit csak a királlyal történt megállapodással és a helyzetnek bevallottan átmeneti voltával indokolhattunk meg — elméletileg — kifogástalanul, de mégsem elég erővel, hogy az ellentétes érzelmeknek folytonos háborgását elsimítsuk. A második legerősebb párt az Andrássy vezetése alatt álló nyiltan 67-es alkotmánypárt volt, melynek jelentősége Andrássy Gyula személyében állott, nemcsak kiváló államférfiúi tulajdonainál, de azon körülménynél fogva is, hogy a kormány valamennyi tagja közt ő bírta még leginkább a király bizalmát, vagy mondjuk, őiránta viseltetett Őfélése a legkevesebb bizalmatlansággal. A megválasztott pártunkívüliek közül a legkiválóbb kettőt már előbb

¹³⁹ Egy tagja jutott mandátumhoz: Mezőfi Vilmos, a szegvári kerületben.

neveztem meg, ha eltekintünk Széll Kálmántól, aki ugyan szintén mint pártonkívüli képviselő jött a parlamentbe, de nyíltan a kormány támogatójának vallotta magát.¹⁴⁰ A nemzetiségi csoport 24 képviselőből állott, még pedig 13 román, 7 tót, 4 szerb, német nemzetiségi párti nem létezett; a szászok az alkotmánypárthoz, a szepességi németek és bánáti svábok képviselői többnyire a függetlenségi párthoz csatlakoztak, mert hozzám fűzte őket a személyes bizalom köteléke. Illúzió lett volna ebből az eredményből a nemzetiségek valódi politikai erejére következtetést vonni; mert bár a kormányzattal szemben teljesen szabadok voltak, a választások, a helyi társadalmi befolyások, melyek pedig túlnyomólag a magyar elem kezében voltak, a létező választói jog keretében igen erősen érvényesülhettek; fogának-e érvényesülni megközelíthetőleg hasonló erővel az általános szavazati jog által felszabadult tömegekkel szemben is, az nyílt kérdés marad. Hiszen éppen ez a kérdés és a hozzája fűzött aggodalom volt a legerősebb érv az általános szavazati jog ellen mindazoknál, akik a fikciókkal való kormányzásnak jogosultságában és tartós lehetőségében hittek. Ezek közé tudvalevőleg én nem tartozom.

Ilyen parlamenttel kellett tehát kormányunknak dolgozni, olyan politikát csinálni, mely többségének érzelmi világával ellentétben volt, olyan feladat megoldására vállalkozni, melyet inkább a külső körülmények kényszerítettek reánk, mint saját meggyőződésünk; tudniillik az általános szavazati jog alapjára fektetett választási törvény és amelyben legkevésbé hitt a kormánynak az a tagja,¹⁴¹ akire a megoldás munkája várt, nélkülözve azt a támaszt, melyet minden kormány egy életrevaló ellenzékben talál, mert egyedül egy ilyennek folytonos ellenakciója kalapácsolja össze a kormánypárti többséget, ennek híján csakhamar bekövetkezik a belső viszálykodás és végén a szétmállás. Ebben a beteg parlamenti helyzetben pedig nélkülöztük a másik alkotmányos fak-

¹⁴⁰ Megválasztatása után néhány nappal belépett az alkotmánypárthoz, mely elnökévé választotta.

¹⁴¹ Andrássy Gyula gróf belügyminiszter.

tornak, a királynak valódi bizalmát és az alkotmányos korrektség követelményein túlmenő támogatását; mindenki tudta, hogy az ő szemében csak egy elkerülhetetlen rosszat képviselünk és hogy tőle többet nem várhatunk, mint amennyivel egy alkotmányos király az általa kinevezett kormánynak tartozik; ez Ferenc Józsefnél föltétlenül biztosítva volt, de ennél többet nem várhattunk. Megjegyzem mindjárt itt, hogy viszonyunk a királyhoz az idők folyásával lényegesen javult és hogy a végén szívesen megtartott volna minket, akkor is, amikor nemzeti követelményeink esedékesekké váltak, ha azokat el ejteni hajlandók vagyunk, megtartott volna, mert egyénileg hozzánk szokott, politikailag pedig szerette volna elkerülni az újabb küzdelmet; de ennél, a valamivel jobb kedvvel való eltérés hangulatánál továbbra nála nem jutottunk és az adott helyzetben nem is juthattunk.

XI. Családi körülmények.

E feljegyzések következő fejezeteinek tárgya tehát a koalíciós kormány négyévi működése és bukása lesz. De itt szabadjon egy pillanatra megállani és néhány oldalt a magánéletem azon eseményeinek szentelni, amelyek ebbe a korszakba esnek és politikai feladatunknak megoldását részint megkönnyítették, részint nehezebbé tették.

Kezdjük az elsővel, azokkal, melyek lelki támogatást hoztak.

Emlékirataim I. kötetében megemlékeztem nősülésemről, ennek körülményeiről és arról a miliőről, amelyből feleségem származott. Megmondtam — ami különben alig volt szükséges —, hogy ezzel a miliővel szemben semmikép sem állott összhangban az én erőteljes magyar nemzeti politikám, hogy azonban feleségem tudta, mire vállalkozik, mikor sorsát az enyémhez köti és utógondolat nélkül azonosította magát annak követelményeivel. Hozzátettem, hogy akkor, amikor ezeket írtam, 23 esztendő folyt le egybekelésünk óta és hogy e 23 esztendő

alatt egy pillanatja sem volt köztünk a komoly ellentétnek. Ma, házaseletünk 36. esztendejében, csak szóról szóra ismételhetem meg azt, amit akkor írtam, azzal a hozzátétellel, hogy a benső együttérzés és lelki összeolvadás mindig teljesebbé és teljesebbé lett, az együttműködés pedig a közélet terén is nagy arányokban fejlődött. Azok a küzdelmek, amelyekről ebben a fejezetben számoltam be, kemény próbára tették ezt a benső egyetértést: nőm erős lelke ezt a próbát kiállotta. Csak bele kell gondolnom magamat abba a lelki kínba, amely ellenkező esetben előállott volna, hogy megítélhessük, milyen áldás, milyen erő volt számomra nehéz küzdelmeimben a házi tűzhelynél talált teljes harmónia biztonsága.

De ki kell emelnem, hogy a legkisebb zavaró momentum nem állott elő feleségem családja részéről sem. Anyósom élete végéig igazi anyai szeretetet mutatott irántam, sógoraimmal pedig igazán benső baráti viszonyba léptem. különösen az ifjabbikkal, Mensdorff Albert gróffal, aki vel mint diplomatával, tehát politikussal, több érintkezési pontom volt, mint az idősebbikkel, Dietrichstein Hugó herceggel, aki részben hivatásos katona, részben tudományos búvárkodásokban elmélyedő, kiváló tehetségű, de magábavonult lélek volt. Olyan politikai diskusszióink, melyek köztünk kontroverziákat támaszthatnak volna, sohasem voltak; ezeket mindkét oldalról gondosan kerültük. Később, mikor a háború kitört volt és a háborút követő gyászos békeidőkben természetesen nem volt többé oka ennek a tartózkodásnak és akkor a politika terén is tudtunk érzelmileg találkozni, sőt Albert sógorommal együtt is működni. 1898-ban és 99-ben született gyermekeim¹⁴² szépen fejlődtek és aggodalomra okot nem adtak. Ugyanezt mondhatom 1903 november 9-én született Júlia leányomról. Otthonom tehát olyan atmoszférát teremtett számomra, mely a politikai gondok enyhítésére és a munkaerő fokozására a lehető legalkalmasabb volt.

Egy sajátságos körülmény azonban ebben az időszakban is megismétlődött, mely végig üldözött addig lefolyt

¹⁴² György, szül. 1898 június 30-án; Mária, szül. 1899 május 29-én.

politikai pályámon, tudniillik döntő fontosságú politikai elhatározások és cselekmények időbeli összeesése családi gondokkal és szomorúsággal. A millennáris ünnepségeken már nem vehettem részt Budapesten, atyámnak súlyos és aggasztó megbetegedése miatt; a Széll-kormány előkészítése és létrejövetele összeesett atyám halálával; közvetlen az ő temetése után kellett határoznom a nemzeti párt föloszlatása és a szabadelvű pártba lépés dolgában. Most is, a koalíciós kormány létrejövetelét megelőző utolsó tárgyalások összeestek anyósomnak súlyos megbetegedésével, feleségemnek ezáltal okozott gyakori utazásaival és mély lehangoltságával, végül pedig 1906 február 22-én anyósom halálával. A kronológikus időrendet megelőzően, mindjárt itt említem meg, hogy ugyanazon évnek május 22-én, mikor éppen az újból megválasztott országgyűlés megnyitására mentem, amelyen Öfelsége az általunk nagy gonddal elkészített trónbeszédet volt elmondandó, hazulról elindulva, a lépcsőn tudtam meg forrón szeretett nővérem, Marzani Georgina grófné¹⁴³ súlyos megbetegedésének, a trónbeszéd elmondása után közvetlenül pedig halálának hírét. Ez a csapás egész váratlanul sujtott reám és óriási súllyal nehezedett lelkiütemre éppen egy új megindulás órájában. Az általános emberi és ennek az örökkévalósággal kapcsolatos része tehát állandóan ajtómra kopogott éppen azokban az órákban, amelyekben leginkább voltam hajlandó elmerülni a politikai gondolatvilágba és annak esélyeibe. Véletlen, fogják mondani; de olyan véletlen, melyben akaratlanul is bizonyos rendszerességet kell látnom és melyben rendszert látni csak üdvös lehet. Figyelmeztetései ezek a Gondviselésnek arra a felsőbbrendű világra, melyről a földi gondok, reménykedések és törtétesek közt olyan könnyen megfeledkezünk.

¹⁴³ Gróf Marzani Albertné, szül. 1841 március 16-án.

FÜGGELÉK.

Budapest, 1918 november.

Arról a történelmi fordulatról akarok írni, amely hazánkban ennek az évnek utolsó októberi és novemberi napjaiban beállott, — helyesebben szólva: kitört. Tőlem telhető tárgyilagossággal akarom kutatni annak okait, hatásait — jókat, rosszakat — és ezekből kiindulva bírálni a multat, a magam multját is.

1877-ben megindult politikai pályámról (— azért teszem ki ezt az évet, mert bár 1872-ben választtattam meg először képviselővé, éppen a jelzett évig csendes tagja voltam a Háznak, 1875-ben ki is buktam és csak egy 1877-ben megejtett pótválasztásnál jutottam be ismét, hogy rögtön előtérbe lépjek —) nem írtam eddig semmi feljegyzést. Pár szóra itt szükség van erről is, hogy a mai eseményekkel szemben való állásfoglalásomat megérttessem és multamat bírálhassam.

Neveltetésem és családi hagyományaim azon tiszteltreméltó férfiak táborába vittek, mely az 1848. év előtti konzervatívok epigonjaiból állott és amelyet 1875-ben báró Sennyey Pál tömörített külön politikai párttá. A legnagyobb tisztelet és kegyelet hangján szólhatok csak erről a politikai iskoláról, de politikai életem egész fejlődése arról tanuskodik, hogy, amint önállóvá vált ítéletem, szakítanom kellett annak hagyományaival. Minden kétségtelen és önzetlen hazafiságuk mellett túlnagy befolyást engedtek felfogásukban az osztrák nagyhatalmi eszmének és így elhomályosodott lelkükben az önálló, öncélú Magyarországnak, e haza jogi függetlenségének képe. Ezért nem tudtak soha az ország közérzetében gyökeret

verni, mert ellentétbe kerültek egy biológiaiilag szükség-szerű nemzeti élet-ösztönnel. Erről a tárgyról még gyakran lesz alkalmam beszélni; itt csupán saját politikai fejlődésemre való vonatkozásában említtem.

Báró Sennyey Pál és hívei az 1867. évi kiegyezés alapján állottak, mely — magyar elmélet szerint — elvileg fentartotta Magyarország önálló államiságát. Amde tiszta munkát e tekintetben nem végzett; nemcsak Ausztria, de maga Ferenc József császár és király is, amint arról többször meggyőződhettem, másképp magyarázta a megállapodásokat és a törvényt, csupán belügyi autonómiának tekintette Magyarország helyzetét és belekapcsolta a kiegyezésbe (az 1867: XII. t.c.-ben körülírt hadúri jognak helytelen magyarázatával) a hadsereg intranzigens egységét. A kiegyezés értelmezésének — ha úgy akarjuk — elméleti kérdése ezen a ponton vált gyakorlativá; itt érintették a kiegyezésből eredt állapotok az ország függetlenségét oly érzékeny ponton és oly mélyen, hogy azt semmi féle okoskodással sem palástolni, sem a nemzeti önérzetre nézve elfogadhatóvá tenni nem lehetett. Ebből az alapvető hibából keletkezett az életbevágó krízisek egész sora, ez tette tarthatatlanná az 1867-ben teremtettt helyzetet, a mai felfordulásnak is ez egyik főoka, — nem közvetlenül de annyiban, amennyiben mindig csak külsőleg, de soha sem igazán konszolidált állapotok létezhettek.

Politikai életemnek az adja meg a tartalmat, hogy a 67-es politikusok közt én ismertem fel elsőnek a katonai kérdés döntő fontosságát. Amde ez a felismerés nem jött hirtelen, hanem csak fokozatosan fejlődött ki bennem és amikor már szinte teljessé vált, éveken át nem vontam le belőle a konzekvenciát a szükséges mértékben, hanem apró rendszabályokkal véltem a kérdést megoldhatónak. Konkrét követelésként sokáig csak a katonai nevelésnek megmagyarosítását állítottam föl, abban a hitben, hogy ezzel magyarszellemű tisztikart és így magyarszellemű hadseregrészt nyerünk. Részint régi hagyományok hatása, részint az úgynevezett kormányképessegre való tekintet (melynek szempontjából tartott vissza a határozott fölélépéstől politikai barátaim és tanácsadóim nagyobb része)

bírt arra, hogy ekkép fél-, vagy negyedrészt úton megálljak. Ez pedig sok volt és kevés. Sok, mert — tekintettel a boldogult királynak intranzigens álláspontjára — ennyi is akadály volt a kormányképességnek; kevés, mert az így összezsugorított követelménynek sem logikailag kényszerítő, sem lélektanilag izgató ereje nem volt. A magyar katonai oktatás követelését a Ludovika Akadémia körül a múlt század első felében folyt mozgalmakból és a Sennyey-párt katonai szónokának, Ürményi Miksának egy beszédéből¹ vettem, amely körülmény megnyugtatót annak „konzervatív“ jellege iránt. De lelkem mélyében érzem, hogy tulajdonkép nem erről van szó; nagysztrák és udvari, illetve katonai körökben így is megvolt az a hírem, hogy meg akarom bolygatni a hadsereg egységét; lefelé pedig csupán ennyi követeléssel nem tudtam lelkesíteni — csak mikor sejteni kezdték, hogy tulajdonkép magyar véderőt akarok, amit először 1904-ben mondtam ki.

Ilyen megszorítással áll az, hogy a katonai kérdés nemzeti jelentőségének fölismerése jellemzi politikai pályámat. Hogy sikert értem volna-e el, ha — nem törődve politikai barátaim posszibilitási gondolataival — előbb lépek fel határozottan a magyar hadsereg világos követelésével, azt nem tudom; ismerve Ferenc József királynak ebben a kérdésben elfoglalt merev álláspontját, ezt

¹ *Ürményi Miksa*: „...én már rég azt találom, hogy egy katonai növelde a bécsűjhelyinek mintájára Budapesten, vagy annak környékén, mint a közös hadsereg egy intézménye, de magyar tannyelvvel, miután magyar fiúk számára lenne szánva, igen hasznos volna. Hasznos általános pedagógikus szempontból is, hiszen mi nem bővelkedünk annyira nevelőintézetekben, de különösen szükséges, hogy így egy hiány pótolassék, amely önhibánkban rejlik, és mely oka annak, hogy bizonyos nemzeties igényeket bizonyos idő előtt nem is érvényesíthetünk a hadseregben. A magyar ifjak hosszú idő óta nem igen szolgálnak a seregben, a magyar tisztek száma nem elég a magyar ezredekben. Ezeket előbb nevelni kell és azután azt hiszem, hogy eljön az idő, amikor mást is kell tenni és ahol biztosabb kilátással a sikerre a magyar nemzetiiségnek régen támasztott igényeit a közös hadsereg keretén belül is lehet majd érvényesíteni.“ 1875/78. évi országgyűlés képviselőházának naplója, II. köt., 396. l.

legalább is kétesnek kell mondanom. De az azután legbensőbb meggyőződésem, hogy a 67-es állapotok konszolidációja eléretett volna, ha — a 67 : XII. keretén belül — azon programm szerint, melyben később IV. Károly királlyal megállapodtam, a magyar hadsereg idejekorán létesítették és a közös külképviseletben Magyarország önálló államisága formailag és érdemileg elismerést nyer. Ha 50 esztendő óta magyar hadseregünk volna, a nemzetiségek politikai asszimilációja oly nagyot haladt volna, hogy a nemzetiségi kérdés bontó jellegét alighanem elveszti; holott ennek a nagy organikus egységesítő erőnek nélkülözése arra vitte kormányainkat, hogy azt részint apró mechanikus eszközökkel, részint bátortalan — de akkor is, amikor határozott kívánt lenni —, hatástalan, mert az élet által nem támogatott iskolapolitikával pótolják. Úgyhogy csak az irritáció következett be, a hatás pedig kimaradt. Tehát: Magyarország *belső* konszolidációja is a katonai kérdésen mult.

Ami pedig a monarchia másik államával való kapcsolatot illeti, ez is csak külső és illuziórius maradt, mert annak föltételül a nemzeti életnek olyan csonkasága: a nemzeti katonai élet nélkülözése, állíttatott fel, amelybe egészségesen érző nemzet bele nem nyugodhat. A kapcsolat ezzel gyűlöltté vált; holott ha ilyen feltételhez nem köttetik, a kölcsönös védelem nagy előnyeinek tudata akadálytalanul tölti be a lelkeket. A katonai kérdés, illetve a nemzeti hadsereg nélkülözése volt az a szű, amely a kiegyezésnek, de a monarchiával való együttérzésnek is gyökereit megrágta. Es még egyet okozott ez az állapot: a belső korrupció terjedését. Mivel többségeket kellett a választásoknál szerezni olyan állapotok fenntartásához, melyekkel a nemzet őszintén meg nem barátkozhatott, arra más út nem vezetett, mint hivatali erőszak és korrupció. A korrupció valóságos instrumentum regni volt és — hosszú időn át következetesen gyakorolva — megmérgezte a nemzet vérkeringését. Szükségessé vált pedig a katonai kérdés miatt. Bátran mondhatni tehát, hogy a nemzeti hadsereg megtagadása gátolta Magyarország belső konszolidációját, aláásta a kiegyezést és a monarchiát,

megrontotta a nemzet erkölceit.) Hozzátehetném: gátolta a demokratikus fejlődést is — dacára az éretlen Fejérváry-kísérletezésnek —, mert aki korrupcióval dolgozik, irtózik a jogkiterjesztéstől és a valódi szabadság biztosítékaitól.

Ha a hadsereg kérdését annakidején nemzeti értelemben oldják meg, akkor Magyarország fejlődése az egyik vonalon normális irányt vesz és a mostani explozió alig áll be, vagy jobban irányítható, korlátozható. Mikor Károly király végre ráállott, a túlhosszúra terjedő háború a belső dekompozíciót már nagyon előre vitte, a vereség pedig a bomlást végzetessé tette.

De itt is föl kell vetnem a kérdést: miért volt a hosszú háború és vereség nagyobb mértékben bomlasztó Magyarországon, mint bármely más országban? A német, a bolgár, a török hadsereg nagyobb része relatíve intakt maradt, a szerb hadsereget sikerült újból talpraállítani, miután az egész országból kiverték volt. Miért állott be csak nálunk a teljes züllés? Miért? Azért, mert véderőnk nélkülözte a nemzeti jelleget, nem állott benső összefüggésben a nemzeti étellel; mert a háború alatt is egymást követték a hadseregben a magyar nemzeti önérzetet sértő túsúrások, mert a magyar katona a teljes lelki harmóniához soha sem juthatott. Tehát nem mintha más nemzetek beliek különbek volnának, hanem mivel azokhoz képest a magyar katonának ezt a megterhelési pluszt is kellett hordania: azért rogyott össze erkölcsileg teljesebben, mint ők. Meg azért is, mert a rossz vezetés és a minduntalan fölmerülő árulás törték meg bizalmát és keserítették lelkét; és végül, mert — az előbbieken jelzett okokból — a magyar néplélek betegbb volt minden más nép lelkénél. Osztozott valamennyinek szociális bajaiban és azok tetejébe éreznie kellett a nemzeti élet csonkaságának mindent átjáró, megrontó hatását.

Ettől a súlyosbító körülménytől eltekintve, az okok, amelyek nálunk a forradalmat előidézték, általános jellegűek. A felfordulás logikus törvényszerűséggel ott állott be előbb és teljesebben, ahol az állapotok a legkorhadtabbak voltak (Oroszország) és ahol a vereség keserűsége

tetézte a háború keserveit. De megrendíti a győzteseket is abban a mértékben, amelyben már előbb is voltak politikai és szociális bajaik és amelyben a háborútól népünk zöme szenvedett: tehát legkevésbé Angliát és Amerikát. Legalább egyelőre.

Itt helyén lesz e magyarázó fejtegetéseket az események egymásutánjának sommás előadásával félbeszakítani, amennyire én azokat ismerem és közvetlen részesük voltam.

Vissza kell térnem 1917 tavaszára, amidőn Tisza István megbukott és az Esterházy-kormány vette át a hatalmat.²

Ami akkor történt, bármennyire vegyülhettek is emberi gyengeségek a különböző akciókba, lényegében nem volt egyéni hatalmi versengésnek avagy királyi szeszélynek ténye, hanem szükségszerű folyamánya a hosszú háború által élére állított szociális forrongásnak. Akkor ez a forrongás az általános szavazati jog követelésében csúcsosodott ki, de ebben az alakban olyan fenyegetően lépett föl, hogy megtagadása közvetlen veszélyt jelentett volna. Tisza István ezt nem akarta elismerni és ezért mennie kellett. A konzervatív erők akkor még bírtak annyi hatalommal, hogy a választójogi kérdést kompromisszum útján lehetett, a legszélsőbb pártokkal egyetértve, megoldani. A háború rögtöni megszűnésének követelése akkor még nem volt annyira akut; Czernin gróf politikája e tekintetben kielégítőnek látszott. Mindez annyira áll, hogy a Károlyi-párt támogatását ígérte az Esterházy-kormány, sőt részt is vett benne, dacára annak, hogy ez a kormány a német szövetség fenntartását és a Németországgal való szolidaritást nyíltan hirdette. Különbéke lehetősége nem szerepelt programjában, bár bizalmas beszélgetésekben — magamnak is Czernin gróffal folytatott beszélgetéseimben — gyakran szóba került. Czernin e tekintetben annyira elfogulatlannak látszott, hogy benne megbízhatni véltünk.

Az első változás in pejus az a szerencsétlen új párt-

² 1917 június 15.

alakítás³ volt, melyben való részvételem politikai életemnek legnagyobb, legvégzetesebb hibája. Engem hipnotizált az önálló magyar hadseregnek királyi hozzájárulással kormányprogrammá nyilvánítása. Ez utóvégre érthető; politikai életem tartamának megvalósulását láttam magam előtt; részletesen meg is állapodtam erre nézve a királlyal. Aki ismeri ennek a kérdésnek történetét, a dinasztiának abban tanúsított hagyományos makacsságát, az megérti azt a fascináló hatást, amelyet ez a fordulat reám gyakorolt. Hozzájárult egy nagyszabású **szociális** program,⁴ amely a választójogi megállapodást kiegészítette és az a gondolat, hogy az új párt, amelyet némi joggal tekinthetünk a függetlenségi politika örökösének, választások útján többséget szerezvén, egy minden ízében nemzeti, demokratikus és szociális új berendezést, békés fejlődést biztosít az országnak.

Tévedésem tehát megmagyarázható; de mégis tévedés volt és hiba volt az egész új pártalakulás — különösen pedig azzá vált a később történetek által. Mindenesetre nagy hiba volt a kormánynak az a rekonstrukciója, amely a Károlyi-párt képviselőjét kitessekelte a kormányból, amikor már érezhetővé vált a háborús politikában a hanyatlás. Hiba és hamis számítás volt az a hit, hogy a függetlenségi párt zöme kint az országban, pusztá ígéretekre, elhagyja a hagyományos különállását. Nemsokára észre kellett vennem, hogy a politikai hatalmam gyökereit vágtam el ezzel a szerencsétlen lépéssel. A továbbiak nem történhettek volna meg, ha ez a hatalmi állás épységben marad.

Ezek a továbbiak, tudniillik a választójogi megállapodás cserbenhagyása a kormány részéről, bélyegezték meg végleg megbocsáthatatlan ballépésnek az új pártalakulást. Hiába maradtunk egynehányan hívek szavunkhoz: nem

³ Az 1918 február 6-án, az Andrássy Gyula alkotmánypártjából, az Apponyi-féle egyesült függetlenségi és 48-as pártból és a keresztényszociális néppárt néven fuzionált néppártból és keresztényszocialista pártból megalakult negyvennyolcas alkotmánypárt.

⁴ Kifejtette az új Wekerle-kormány képviselőházi bemutatkozásán, 1918 január 31-én Wekerle miniszterelnök.

számoltak velünk, napirendre tértek fölöttünk. Azok a tömegek, amelyekkel szemben szavunkat becsületesen megtartottuk, nem honorálták ezt az eljárásunkat — talán mert érezték, hogy korábbi elhatározásunk, akaratumk ellenére, útját egyengette a választójogi szöszegésnek, mert tehetetlenekké váltunk régi pártjaink feloszlása folytán; áll ez különösen reám nézve, aki, ha még élén állók annak a nagy, hagyományos függetlenségi pártnak, azelőtt a kormányt támogató tekintélyes kisebbség és leendő többség gerincének, döntő vétóval akadályozhatom meg a végzetes fordulatot, holott így tehetetlen tiltakozásra voltam kárhoztatva. Szó sincs róla, reám nézve teljes politikai bukást jelentett ez a fordulat, már akkor is éreztem és baráti körben annak kifejezést is adtam, hogy politikai exisztenciámnak vége.

Itt azonban köteletségemnek tartom, hogy elmondjam azt is, ami ennél az ügynél Wekerlének mentségéül szolgálhat. Először is ő csak egyoldalú kormánynyilatkozatok — nem pedig előzetes paktum — által volt a választójog azon kiterjesztéséhez kötve, melyet a Vázsonyi-féle javaslat képviselt: az ő erkölcsi lekötöttsége tehát gyengébb volt az enyémnél; azután nem volt talán annyira áthatva a reform szükségességétől, mint én, bár erősen hangsúlyozta — és én ennek a hangsúlyozásnak őszinteségéről meg vagyok győződve —, hogy ő állja kötelezettségeit és a megcsonkított reformot csak első lépésnek tekinti, melynél nagyobbbat azzal a parlamenttel csinálni nem lehetett, de a következő parlamentben érvényesíteni fogja az egész követelést, többet annál, amit a Vázsonyi-féle javaslat tartalmaz. A parlament feloszlásától pedig a külpolitikai helyzet miatt félt. Akarta a háború jogos befejezését és ezt egy Tiszával egyetértőleg gyakorolt nyomás útján vélte elérhetni. Nem vélek tévedni, hogy a béke gyorsítására való tekintet volt nála mérvadó; új választások, igaz, a pacifizmust erősíthették volna, de ez — amint különben a következmények mutatják — előnyös béke elérése szempontjából nem föltétlenül jelent erőt. A hajlandóság gyors békekötésre pedig megvolt a királynál és az akkori többségnél is, bár — taktikai

okokból — nem tartották célszerűnek azt a nyilvánosság előtt hangoztatni. Tényleg folyamatban volt több akció, amely minket, akik csak másodsorban folyhattunk be a külpolitikába, megnyugtattak aziránt, hogy minden megtörténik a gyors békekötés érdekében. A király személyes akcióiról csak sejtelmünk volt ugyan; de Czernin gróffal folytatott beszélgetéseimből azt a határozott benyomást nyertem, hogy komolyan dolgozik ebben az irányban és hogy — bár jó okokból Németországgal együtt óhajtja a békét megkötni — végső esetben a különbékétől sem riad vissza, amit azonban a Mackensen-féle sereggel hátunkban és a német bosszúvágnak rendelkezésére álló egyéb eszközökkel szemben, joggal igen kockázatos dolognak tartott. Ekkor történt Mensdorff Albert sógoromnak találkozása Smuts tábornokkal Svájcban, melyről tudomásom volt és amelytől sokat vártam. Mensdorff kezdettől fogva elítélte a háborús politikát és tisztán látott a helyzetben; angol összeköttetései soha egészen meg nem szakadtak; hogy ő kapott ilyen megbízatást, szintén megnyugtatóan hatott reám.

Mindezeket *magyarázatképen* mondom, nem azért, hogy ezzel visszavonjam előbbi állításomat, mely szerint súlyos hiba volt a választójogi fordulat. Engem a radikális választójoghoz nemcsak a megállapodás kötött, hanem a benső meggyőződés is. Átláttam, hogy a háború megérlelte a szociális kérdést és hogy nagy átalakuláson kell keresztülmennünk a szociálizálás irányában; erre láttam az első lépést egy oly választójogban, amely — akkor legalább — a szociálistákat kielégítette és lehetővé tette a régi társadalom vezető elemeinek együttműködését a proletáriátussal. Az 1917. évi kormányválság ez volt a nagy alapgondolata, melynek elejtése után a kisebbségi kormánynak nem volt többé létjogosultsága és a régi társadalom vezető elemének is megszűnt a befolyása a háború után okvetlen bekövetkezendő nagy átalakulás irányítására. Nem állítom, hogy azt fenntarthattuk volna, hogy a további lépések szükségszerű radikálizmusára lett volna-e mindnyájunkban a kellő elhatározási képesség, hogy a proletáriátus nem tolt volna-e félre minden körülmények

közt. De az ellenkezőt sem lehet állítani, különösen, ha a függetlenségi párt a maga tradicionális erejével képviselte volna a polgári társadalmat vidéken. Károlyiék egymagukban nem képviseltek erőt; mint erőtényező, merőben függeléke voltak a szociáldemokrata pártnak.

Mindent együttvéve, mégis azt hiszem, hogy a szocializmus diadala, mint másutt, úgy nálunk is, a háború által nyert lökés után, kimaradhatatlan volt. Hogy ezt nem látjuk, hogy azokat a külső erősségeket, amelyek a régi társadalmi rendet úgy, ahogy összetartották, szilárdnak hittük, nem dícséri belátásunk mélységét. Az előbbieken ecsetelt sejtéseink mellett sem értékeltük kellően a pusztán munkájukból élő osztályok izzó elégedetlenségét sorssukkal, a kirívó társadalmi egyenlőtlenségekkel szemben érzett elkeseredésüket, a szellemi munkások tömegének a szocializmusra való hajlandóságát és a háború vegyi hatását mindezekre a komponensekre, mely valószínűvé tette az explodálást, különösen vereség esetén. Sir Eduard Grey a háború kitörése után Mensdorff sógoromnak, mikor ez tőle elbúcsúzott, ilyen komor hangon nyilatkozott a háború folytán várható szociális felfordulásról: „There will be labour governments in every country.” Jól látott; a legyőzötteknél már megvan — amott meglesz.

Az is természetes, hogy a forradalmi átalakulás vehemenciája aszerint fokozódik, amint az illető ország közállapotai megelőzőleg kisebb vagy nagyobb mértékben voltak korhadtak. Ennek megfelelően először és a legteljesebben Oroszországban állott be a felfordulás — utána pedig Magyarországon.

Amde így tekintve a dolgokat és a forrongó átalakulásnak ily mélyen fekvő gyökereit látva, igazán másodrendű kérdéssé válik, hogy voltak és ha igen, minő napi körülmények okozták az október 30-i (1918) győzelemes forradalmat, valamint annak 1919 március 21-én bekövetkezett betetőzését. Ezeknek elbeszéléséről majd gondoskodnak mások, akik mind a két oldalon — jobban voltak az események részleteibe beavatva, mint én magam. Az én feladatomban, ha a történelmet és a jövő nemzetek okulását szolgálni akarom, inkább az, hogy szemé-

lyes politikai élményeim elbeszélésével megvilágítsam azt a megelőző korszakot, amelynek hiányosságai, hibái, mulasztásai a mai helyzetet előkészítették. E feladatra az a körülmény képesít, hogy politikai szereplésem egész ideje összeesik egy szigorúan körülírható korszakkal: az 1867-i alkotmány korszakával, és azt majdnem kitölti. 1872 óta voltam — egy nagyon rövid félbeszakítással — a magyar képviselőház tagja, 1875 óta — a Tisza Kálmán-féle fúziónak, a kiegyezési politika kulminálásának éve óta — aktív, 1877 óta vezérszerepet játszottam abban. De már 1867-ben, mint 21 éves fiatalember, sőt az azt megelőző vajúdási időben, behatóan érdeklődtem a politika iránt. Tanuja vagyok tehát ama korszak belső életének, mely egy fél évszázadnál valamivel tovább tartott és amelyet akkép jellemezhetünk, hogy az osztrák-magyar monarchiának és a kapitalizmusnak utolsó félszázada volt a végső kísérlet mindkettőnek fenntartására — eleinte nagy reménnyel és bizalommal, később fokról-fokra növekedő, de a közeli véget mégsem előrelátó kételyekkel.

BETŰRENDES NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Agrárszocialisztikus mozgalmak az Alföldön 53.
- Akadémia, M. Tud., vállalja Apponyi emlékiratainak kiadását 8.
- Albrecht főherceg 26 jz.
- Alkotmánypárt 150, 162, 190, 191 jz. 201 jz.
- —, negyvennyolcas 201.
- — válság 145, 146, 148.
- Almásy L. képvh. elnök előterjesztése Apponyi emlékiratainak megíratására 7.
- Alnoch osztr. ezredes 26 jz.
- Amerikai alkotmányosság 124, 125.
- egyetemi hallgatók 133.
- katolikusok 128—131.
- korrupció 119, 120, 125, 126.
- magyarok helyzete 128.
- tótok és rutének helyzete 128.
- Andrássy-csoport 138, 142, 162.
- Gyula gr. id. 25.
- — — ifj. 45, 103 jz., 106 jz., 138, 142, 146 jz., 150, 160, 162, 190, 191 jz., 201 jz.
- Angol parlamentarizmus 85, 105, 108—110, 165.
- speaker 109, 110.
- Annuaire du Parlement-ban Apponyi tanulmánya 45.
- Apponyi Albert gr. a forradalomról 199, 204.
- — — a házszabályok kezeléséről 106, 107.
- — — a katonai kérdésről 26, 29, 38, 63—66, 72—74.
- — — a képviselőház elnöki székeiben 89—98.
- — — a kilences bizottságban 103—106.
- — — a külföldi propagandáról 126, 127.
- Apponyi Albert gr. angol beszédei 118, 122, 123, 133.
- — — a nemzeti élet teljességéről 15, 63, 68, 79, 88, 113, 198, 199.
- — — a nemzetiségi kérdésről 56—59, 69.
- — — a pártprogrammokról 114.
- — — a szociális kérdésről 52, 56, 203.
- — — a választójogról 51, 66, 71, 107, 111.
- — — az Amerikai Egyesült Államok katolikusairól 128—131.
- — — az Amerikai Egyesült Államok magyarságáról 128.
- — — az Amerikai Egyesült Államok tót és rutén ki-vándorlóiról 128.
- — — az Amerikai Egyesült Államokban 116—132.
- — — az Amerikai Egyesült Államokról 119—133.
- — — az interparl. unióról 41—44, 116—123, 186.
- — — az interparl. unió magyar csoportjának elnöke 116, 117.
- — — az obstrukcióról 106, 107.
- — — az orsz. gyűlés elnökeinek rangjáról az udvarnál 108.
- — — belépése a függetlenségi pártba 79, 113, 141—143.
- — — belépése a negyvennyolcas alkotmánypártba 201.
- — — beszédeinek gyűjteményei 11.
- — — Bécsben 43.
- — — Eduárd angol királynál 186.

Apponyi Albert gr. előszava 13.
 — — — emlékiratai I. kötetének tartalmáról 23—33.
 — — — emlékiratai II. kötetének megíratására a képvház határozata 7.
 — — — Ferenc Ferdinándról 39, 40.
 — — — Ferenc Józsefről 49, 87, 100, 101.
 — — — gyermekei 193.
 — — — indítványa az interparl. unióban 42.
 — — — jászberényi beszámolója 37, 113.
 — — — jászberényi képviselővé választatása 48.
 — — — jászberényi képviselővé választatásának 50 éves ünnepe 15.
 — — — jászberényi program beszéde 1904-ben 65.
 — — — katonai programja 26, 29, 38, 63—66, 71—84, 88, 90—92, 103, 143, 196—199.
 — — — képviselőház elnökévé választatása 44, 49, 50.
 — — — képviselőház elnökségéről lemondása 99, 100, 105, 106.
 — — — kihallgatáson a királynál 49, 92, 94 jz., 95—97, 100, 150—152.
 — — — kilépése a szabadelvű pártból 105, 110, 112, 113.
 — — — közokt. minisztersége 59, 162.
 — — — Londonban 186.
 — — — magánéletéről 192.
 — — — neje 7, 8, 39, 43, 117, 192—194.
 — — — népiskolai törvénye 59.
 — — — Párizsban 41—47.
 — — — Roosevelt elnökről 119—122, 124, 126.
 — — — St. Louisban 116, 117, 122.
 — — — tanulmánya a Monthly Review-ban 187, az Annaire du Parlement-ban 45.

Apponyi Albert gr. titkos tanácsosi kineveztetése 49.
 — — — vadászaton 184, 185.
 — — — Albertné grófné 7, 8, 39, 43, 117, 192—194.
 — — — Georgina, Marzani grófné 117, 194.
 — — — György gr., Albert atyja 33, 168 jz., 194.
 — — — Albert fia 193 jz.
 — — — Júlia 193.
 — — — Mária 193 jz.
 Ausztriával közjogi kapcsolat 166, 167, 170, 174.
 — — — vámközösség 29, 161, 164.
 Általános választójog 153—158, 163, 164, 190, 191, 200, 203.

Bach-korszak 88.
 Balatoni vadászat 184.
 Balfour angol államférfi 109.
 Balközép programja 86, 167.
 Balogh Jenő 8.
 Bank, osztr. magyar, közössége 164, 165.
 Bánffy Dezső br. 9, 10, 22 jz., 27, 31, 32, 35, 50, 54, 112, 112 jz., 150, 152, 189.
 — — — féle választások 28, 36.
 — — — kormánya 28, 29, 134 jz.
 — — — nemzetiségi politikája 54—56.
 Beernaert belga államférfi, az interparl. unió elnöke 43.
 Beöthy Akos 33, 45.
 Berzeviczy Albert előszava 7.
 Bethlen András gr. 52 jz.
 Bolgár Ferenc 103 jz.
 Budapesti Hírlap 57.
 — — — épületének megostromlása 156.
 Bülow hg. Apponyiról 183, 184.
 Caillaux francia államférfi 46.
 Chlopyszi hadiparancs 103.
 Chotek Zsófia, Ferenc Ferdinánd trónörökös neje 94, 105.
 Cochín, Aug. francia politikus 47.
 — — — Denis francia politikus 47.
 Cremer angol államférfi, az interparl. unió megalapítója 116 jz.

- Csáky* Albin gr. 27 jz., 28.
Csernoch János 159.
Czernin O. gr. közös külügym. 200, 203.
Cziráky Béla gr. udvarnagy 152, 153.
- Dániel* Gábor-féle határozati javaslat 138.
Darabont-kormány 154.
Darányi Ignác 27 jz., 50, 52, 52 jz., 162.
Deák Ferenc 25, 36, 55, 57, 58, 73, 90, 167, 168.
 December 13-i rombolás a képviselőház üléstermében 139 jz.
 Delegációk természete 167.
 Demokrata párt 112.
Deschanel francia államférfi 45, 46.
Dietrichstein Hugó hg., Apponyi sógora 193.
 Dunai konföderáció 169, 174—178.
- Eduárd*, VII., angol király 179, 184, 186, 187.
 Egyesült Államok I. Amerikai. Ellenzéki blokk 138—140, 142.
Eötvös József br. 54, 55, 58.
Ernusz Kelemen 33.
Esterházy Móric gr. 200.
Estournelles de Constant, D' francia szenátor 46.
- Fejérváry* Géza br. honv. min. 91, 98, 102.
 — — — min. eln. 146—149, 153—155, 158—160, 186, 199.
Ferenc Ferdinánd trónörökös 39, 40, 94.
 — — — nejének rangja 108.
Ferenc József király 25, 26, 49, 76—79, 82, 86—88, 92—98, 100—104, 106 jz., 108, 109, 115, 124, 146—154, 156, 158—166, 168, 169, 179, 183—186, 188—190, 192, 194, 196, 197.
 — — — és a katonai kérdés 25, 77, 78, 86—88, 93—98.
Festetics Tassiló hg. 184.
- Foresti* huszárezredes 185.
 Forradalom, Károlyi-féle, okai 199.
 Függetlenségi párt 28, 30, 55, 79, 105, 111—114, 133, 140—143, 157, 157 jz., 160—162, 190, 201 jz., 202, 204.
- Gibbons*, amerikai bíboros 129.
Goluchowski gr. közös külügymin. 75, 151, 152, 180.
Grey angol külügymin. 204.
Grillparzer oszt. drámaíró 159 jz.
Grossösterreich 40, 41.
Grünwald Béla 57.
Gully, angol alsóházi elnök 109, 109 jz.
Gulner Gyula 50.
 Gyermekvédelmi törvény 52.
- Habsburgok* 80, 81, 170, 176, 177, 201.
Hadik János gr. 157.
 Hadiügyi felségjogok 161, 168, 169, 196.
 Hágai konferencia 41, 116.
 — — második 117, 122.
 Házasbátyok alkalmazása 106, 107, 112, 113.
 — megsértése 138, 145.
 — reformja 134, 134 jz., 135, 138.
 — szigorított, alkalmazása 139.
Hengelmüller báró osztrák-magyar nagykövet 120, 121.
Hentzi osztr. tábornok 26 jz.,
Hieronimi Károly 22 jz., 103.
Hodossy Imre 33, 103 jz.
 Honvéd nevelő intézetek 29, 82, 197.
 Honvédség 83.
Horánszky Nándor 27 jz., 33, 34, 49, 50, 73, 90.
Hosszú Vazul gr. kath. püspök 22, 22 jz.
- Interparl. unió 41 s köv., 116 s köv., 182, 186.
 — — — ülése Bécsben 43.
 — — — Londonban 186.
 — — — Párizsban 41—47.
 — — — St. Louisban 116, 117, 122.

- Janszky* tábornok 25, 25 jz., 26 jz.
Jaurès francia szociálista vezér 47.
Jászberényi beszámoló 37, 113.
 — ünnep *Apponyi* 50 éves képviselőisége alkalmából 15.
 — választás 48.
Jekelfalussy honv. min. 162.
Josipovich Imre 103 jz.
Justh Gyula 27 jz.
- Katonai kérdés és követelmények**
 24—27, 37, 38, 50, 71—84, 88, 89, 102—104, 113, 114, 142, 145, 146, 148, 151, 152, 161—163, 196—198.
- Károly* király, IV. 177, 198, 199, 201, 203.
- Károlyi* Árpád 180 jz.
 — Györgyné grófné 175.
 — Mihály gr. 200, 201, 204.
 — — féle forradalom 195.
 — Sándor gr. 33.
- Ker. szoc. néppárt 201 jz.
- Képviselőház határozata *Apponyi* emlékiratainak megíratásáról 7.
 — házi elnök rangja 108.
 — — — tekintélye 110.
- Khuen-Héderváry* Károly gr. 80, 99, 101—103.
 — — kormány 134 jz.
- Kiegyezés, 1867. évi, 23, 25, 87, 143, 165—169, 196.
- Kilences bizottság 99, 103—106, 111, 113.
- Király és parlamenti többség elöljárója 145, 146, 148, 164, 188.
- Királyi jogkör Angliában 85, 165.
 — — Magyarországon 85, 164—166, 188.
- Kisfaludy* K. től idézet 48.
- Koalíció 144, 146, 148, 149, 160.
- Koalíciós kormány 147, 160, 178, 188, 189.
- Kolossváry* Dezső honv. miniszter 102 jz.
- Kommunista forradalom 204.
- Konzervatívok 195.
- Kossuth* Ferenc 28, 111, 114, 135, 137, 141, 146 jz., 150, 160, 162.
- Kossuth* Lajos 127, 169, 174—178, 187.
 — — ünneplése Angliában és Amerikában 187.
- Könyi* Manó: Deák élete 168 jz.
- Körber* osztr. min. eln. 110.
- Közös ügyek 164—168.
- Kristóffy* József 153 jz., 154 jz.
- KuKlux-Clan, amerikai titkos egyesület 131.
- Külföldi diplomaták Bécsben és Magyarországon 182.
 — közvélemény és a magyar nemzet törekvések 179—184, 186.
 — propaganda 126, 127.
 Külügyek közössége 141.
- Lamsdorff* gr. orosz külügymin. 75 jz.
- Lányi* Bertalan 159.
- Lee*, Sidney VII. Eduárdról 184 jz.
- Liptószentmiklósi tót értekezlet 22.
- Longworth* amerikai szenátor 121.
- Lónyay* Menyhért gr. 34, 168 jz.
- Ludoviceum 197.
- Lukács* Béla 42.
 — László 50, 106 jz.
- Macedóniai reformakció** 75.
- Mackensen* tábornagy 203.
- Mac Kinley*, az Am. Egyes. All. elnöke 120.
- Magyar nemzet földrajzpol. helyzete 169, 171, 172, 176, 178.
 — — katonai követelményei, I. Katonai.
 — — törekvései és a külföld 179—184, 186.
 — nyelv a hadseregben 27, 29, 82, 84, 89, 142, 196—199.
 — — a katonai nevelőintézetekben 27, 29, 197.
 — parlamentarizmus gyöngesége 85, 164—166.
- Marczali* Henrik 45.
- Margutti* könyve 40 jz.
- Marzani* grófné, *Apponyi* nővére 117, 194.
- Masaryk* könyve 180 jz.
- Mária Terézia* királynő 176.

Máté evangéliuma 64 jz.
Mensdorff Albert gr., Apponyi sógora 193, 203, 204.
Mezőfi Vilmos 190 jz.
Mezőgazd. munkástörvény 54.
Millenniumi ünnepségek 28.
Macsáry Lajos 55.
Montalambert 47.
Mun, Albert, francia államférfi 47
Mussolini 125.
Münnich Aurél 103 jz.
Mürzstegi egyezmény 75, 180.

Nagyosztrák törekvések 41.
 Negyvennyolcas alkotmánypárt 201.
 Nemzeti ellenállás 148, 149, 153.
 — követelmények, i. Katonai.
 — párt 27, 28, 30, 32, 50, 56.
 — — csatlakozása a szabadelvű párthoz 13, 32, 34, 48, 49, 194.
 — — katonai programja 29, 32, 36, 88.
 — — programja 30, 57, 113.
 — — új programja 65.
 — — újraelakítása 65, 110, 113, 133.
 Nemzetiségi kérdés 51, 54—65, 69—71, 111, 173, 198.
 — — revízió esetén 59.
 — pártok föllépése a választásokon 1906-ban 189, 191.
 — — követelései 62.
 — törvény 54—56, 58, 60, 62, 70.
 Német nyelv a hadseregben 63, 66, 80, 83, 196—199.
 Néppárt 28, 138, 142, 162, 201.
 November 18-i (1904) szavazás 137, 138.

Obstrukció 31, 33, 36, 76—78, 88, 91—93, 95—98, 102, 103, 105—107, 111, 112, 114, 134—136, 144, 145.

Orosz veszedelem 74.
 Országgyűlés feloszlatása 139, 139 jz., 140, 158, 161.
 Osztrák alkotmányos élet válsága 29, 39, 40.
 — magyar hadsereg harcképessége 72—77.

Osztrák-Magyar Monarchia szűk-ségessége 179.

Önálló magyar hadsereg 201.
 — — — hiánya, az összeomlás oka 198, 199, 201.
 — — vámterület 30, 67, 141.
 Összeomlás okai 199.

Palacky Ferenc a monarchia szűk-ségességéről 180 jz.
 Parlamentárizmus, angol, i. Angol.
 — lényege 165.
 — , magyar, i. Magyar.
 Pánszláv agitáció az amerikai tótok és rutének között 128, 129.
 — törekvések 180.
 Párhuzamos ülések 112.
 Párizsi viláigiállítás 41.
Peel Arthur angol alsóházi elnök 109 jz.
 — Róbert angol államférfi 109.
Perczel Dezső 49 jz., 106, 110, 137.
 Perszonális unió 167, 168, 177.
Pitreich közös hadügyminiszter nyilatkozata 110, 114, 114 jz., 115, 115 jz.
Pius. IX. pápa. 130.
Podmaniczky Frigyes b. 178.
Polit Mihály 22.
Polónyi Géza 160, 162.
Popovics Sándor 153, 162.
 Pragmatika szankció 79, 166, 167, 169.

Rákosi Jenő 57.
 Revízió után új nemzetiségi politika 59.
Rhodes Cecil angol államférfi 132.
Ribot francia államférfi 46.
Roosevelt T., az Am. Egyesült Államok elnöke 119—122, 124, 126, 181, 182.
 — — Alice nevű lánya 121.

Saint Louisban az interparl. unió ülése 116—123.
 Sajtó békeszövetsége, Apponyi indítványa 42, 43.
Samassa József 73, 90.
Sándor Pál 189.

- Schratt* Katalin 150.
Scotus Viator 187.
Sennyey Pál b. 195—197.
Slavici János rumuny publicista
 21 jz.
Smith amerikai elnökjelölt 131.
Smuts angol tábornok 203.
Stanhope, az interparl. unió elnöke
 43, 118, 124.
Steed, Wickham angol újságíró
 187.
Storer bécsi amerikai nagykövet
 120.
Szabadelvű párt 27, 48, 65, 73, 88,
 90, 91, 95, 98, 101, 103—
 105, 111, 112, 115, 138,
 138 jz., 142, 149, 189, 194.
Szalay Imre 26 jz.
Szapáry Gyula gr. 27 jz., 28.
Szederkényi Nándor 115 jz.
Szent István 176.
Széchenyi Gyula gr. 102.
Szell Kálmán 32—37, 49, 52, 55, 56,
 70—73, 78, 80, 88—100,
 103 jz., 106, 161, 191.
 — kormány 35, 42, 48, 62, 102,
 134 jz., 194.
Szilágyi Dezső 49, 49 jz.
Szociáldemokrata párt 111, 155,
 156, 190.
Szociális kérdés 51—54, 70, 71,
 199—201, 203.
Szociálizmus 52.
Szögyény-Marich L., berlini nagy-
 követ 183.
Szövetkezett ellenzék 150, 157,
 160—163.
 — — vezéreinek bécsi kihallga-
 tása 150.
Telepítés 52.
Terentiusból idézet 34 jz.
Tervrajz az emlékiratok II. köte-
 téhez 19.
Thaly Kálmán-féle parlamenti
 béke 134, 135.
Tisza István gr. 8, 27 jz., 64, 74,
 80, 80 jz., 98—101, 103,
 105, 106, 110—112, 115,
 115 jz., 124, 134 jz.—140,
 144, 146, 147, 149, 158,
 189, 200, 202.
Tisza István gr. kormánya 105.
 — — nemzetiségi politikája 55 jz.
 — Kálmán 23, 26, 27, 27 jz., 34—36,
 54, 57, 86, 167, 205.
Tót nemzetiségi követelések 22.
Tribuna c. lap 21.
Udvari bál Budapesten 94.
Ugrai levél 133—135.
Ugron Gábor 26 jz.
 — — csoport 28, 55, 70, 157.
Újpárt (Bánffy-féle) 112, 150.
Ürményi Miksa 197.
Vandervelde, a belga szociálista
 párt vezére 44.
Vatikáni zsinat 130.
Választási visszaélések 28, 36, 135,
 136, 198.
Választójog, I. Általános.
Vámközösség Ausztriával 29, 164,
 165.
Vázsonyi Vilmos 122, 112 jz., 202.
Verböczy István 21.
Vezérlőbizottság, ellenzéki 140,
 149.
Véderős-javaslat 1889. évi, 37, 52.
 — — 1903. évi 91—96, 102.
 — törvények 23, 24, 38, 89.
Viktória angol királynő 165.
Vilmos, II., német császár 184, 187.
Vlád Aurél 22 jz.
Walesi herceg (VII. Eduárd) 179,
 184—186.
Weardale lord, az interparl. unió
 elnöke 43, 118.
Wekerle Sándor első miniszter-
 elnöksége 22.
 — — második miniszterelnöksége
 52 jz., 161, 162, 189.
 — — harmadik miniszterelnöksége
 201, 202.
Wiat, Carton de, belga államférfi
 44.
Wlassics Gyula 51.
Zichy Aladár dr. 150, 150 jz., 162.

